

ItK

4

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1984

A TARTALOMBÓL

Imre Mihály: Egy rímtoposz históriája (nép — szép — kép — ép... tép)
Taxner-Tóth Ernő: Széphalom és Pest (Kazinczy és az induló Tudományos Gyűjtemény)

Kálmán C. György: Az Akadémia irodalmi pályázatairól (1857—1867)

*

Téglásy Imre: Sztárai Mihály padovai kézírata, a „Hystoria eliberationis... Francisci Perennii”

Borsa Gedeon: Adalékok a „Tükör” című asszonycsúfoló vershez

Reisinger János: Batsányi János ismeretlen verskéziratai

*

Dávidházi Péter: Kritikatörténet és filológia

Szemle

*

Csuka Zoltán (1901—1984) (Sziklay László)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1984. LXXXVIII. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Bíró Ferenc

főszerkesztő

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

Imre Mihály: Egy rímtoposz históriája (nép — szép — kép — ép . . . tég) 399

Taxner-Tóth Ernő: Széphalom és Pest (Kazinczy és az induló Tudományos Gyűjtemény) 427

Kálmán C. György: Az Akadémia irodalmi pályázatairól (1857—1867) 440

Adattár

Téglásy Imre: Sztárai Mihály padovai kézírata, a „Hystoria eliberationis . . . Francisci Perennii” 458

Borsa Gedeon: Adalékok a „Tükör” című asszony-csúfoló vershez 470

Reisinger János: Batsányi János ismeretlen verskéziratai 480

Műhely

Dávidházi Péter: Kritikatörténet és filológia 499

Szemle

Ady Endre levelei (Vezér Erzsébet) 518

Benkő Loránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében (Fried István) 521

Eredmények és problémák a színháztörténetírásban (Kerényi Ferenc) 524

Poszler György: Kétségektől a lehetőségekig (P. Müller Péter) 527

Botka Ferenc—Vargha Kálmán: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905—1945. (Lichtmann Tamás) 530

Kántor Lajos: A hiány értelmezése (József Attila Erdélyben) (Tasi József) 533

Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis (Borzák István) 535

Krónika

Csuka Zoltán (1901—1984) *(Sziklay László)* 538

A magyar reneszánsz udvari kultúra (Összefoglalta: Székely Júlia Anna) 539

Oltványi Ambrus jutalomdíj 540

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménesi út 11—13.
1118

EGY RÍMTOPOSZ HISTÓRIÁJA

(nép – szép – kép – ép . . . tég)

„Ó jaj, a Rím silány kolomp,
süket gyerek, oktondi néger,
babrál olcsó játékszerével
s kongatja a szegény bolond.”
(P. Verlaine: Költészettan)

Rimay János: „Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán” című költeménye irodalomtörténetünk gyakran méltatott s elemzett alkotásai közé tartozik. Rimay első monográfiusa, Ferenczi Zoltán szerint „Valami egészen Kölcseyes melegség és odaadás ömlik el rajta . . .”¹ Először Esze Tamás illeszti bele egy irodalomtörténeti fejlődési sorba, éppen innen eredeztetve a később kibomló tendenciát: „E vers vezet be irodalmunkba a függetlenségi harcok költészetét.”² A későbbi méltatások nagyjából e besoroláshoz igazodnak differenciáltabb, pontosító szándékkal. Klaniczay Tibor már két évszázad költészetében figyeli meg a Rimay-vers hatásának jelenlétét: „A magyar nemzet romlásáról s fogyásáról írt éneke megrázó invokációjával, a nyomorúság és megalázottság reális tényeinek nagyerejű ábrázolásával a magyar hazafias és szabadságharcos költészet alaphangját úgy tudta megütni, hogy hatása a kuruc költőkön, Kölcsey Himnuszán át egészen Petőfiig nyomozható . . . megütötte már a század második felében virágzó érett nemesi költészet kurucos politikai hangját is . . . e méltán nevezetes költemény sorai, képei, rímei a század második felében is minduntalan visszatérnek.”³

Először, úgy látszik, Esze Tamás fedezte föl a Rimay-vers motívumainak, képeinek, alakzatainak a Rákóczi-nótában való továbbélését: „Első stórfájában . . . még furcsa inverzióiban is, a Rákóczi-nóta készülődik létrejötte előtt másfél száz esztendővel.”⁴ Bán Imre már tizenöt olyan verses alkotást sorol föl a XVII. század költészetéből, ahol a Rimay-vers első stórfájának motívumai, különösképpen rímei hagyományozódtak tovább.⁵ Kovács Sándor Iván – joggal – a XX. század költészetéig ívelő hatást említi: „Rimaynak e kivételesen nagyhatású, Illyés Gyula Magyarokjág mutató verse . . . épp a . . . mondanivaló céltudatossága miatt nem rendeződhet térben, időben csapongó, alárendelésekkel átindázott manierista kompozícióba. Ez az „itt és most” verse, valóban „a Bocskay fellépését megelőző évek szorongattatásának rendkívüli intenzitása kellett ahhoz”, hogy ez a hét tömör stórfába foglalt kesergéssorozat ily hatásosan kiszakadjon. Egyértelmű manierista jelleget csak évszázadokon át életrevalónak bizonyult bravúros rímeiben találunk (tartalmi funkciójuk a mondani-való még hatásosabb kiemelése) . . .”⁶ Péczely László a Rákóczi-nótáról írott tanulmányában a ko-

¹ FERENCZI Zoltán, *Rimay János*, Bp. 1911. 187. (Magyar Történeti Életrajzok.)

² *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig*, Bp. 1953. Kiad. ESZE Tamás, KLANICZAY Tibor, KISS József. Bev. ESZE Tamás. 9.

³ KLANICZAY Tibor, *A magyar későreneszansz problémái*, in *Reneszansz és barokk*. Bp. 1961. 330.

⁴ *Magyar költészet . . . i. m.*: 9. Harsányi István–Gulyás József 1917-ben már fölfigyelt arra, hogy a Bónis Ferenc búcsúéneke milyen szoros motívumkapcsolatban van a Rákóczi-nótával, a rímek hagyományozódását is észlelték. A Rimay-vershez kapcsolódó hasonlóságokat azonban még nem emlegették. HARSÁNYI–GULYÁS, *Régi magyar versek a sárospataki könyvtárból*, ItK 1917. 336–340.

⁵ BÁN Imre, *Egy rím életrajza, Arkádia*. Debrecen, 1978. 137–143. Bán Imréné az egyetlen olyan írás, amely a Rimaytól származó rímszerkezet továbbélését vizsgálja.

⁶ KOVÁCS Sándor Iván, *A reneszánsz verskompozíció felbomlásának néhány példája Rimay János költészetében*, in *Pannóniából Európába*. Bp. 1975. 68.

rábbi kutatási eredményekre támaszkodva ugyancsak a Rimay-verstől indítja gondolatmenetét, s a gondolati-hangulati párhuzamokon túl kimutatja több XVII. századi költemény kép- és rímszerkezetének a Rákóczi-nótához fűződő szoros rokonságát.⁷

Legutóbb Merényi Varga László végezte el Rimay költeményének átfogó elemzését, dolgozatának számos pontja termékenyítően inspirálta további gondolatmenetünket. Merényi írása – értéke és jelentős eredményei mellett – alig érinti a vers, s azon belül a különösen fontos első strofa rímszerkezetét. Záró mondataiban szinte ösztönzi az ilyen irányú további vizsgálódásokat: „Izgalmas feladat lenne továbbnyomozni, hogy Rimay gondolatai hogyan éltek tovább a korai kuruc idők, majd a Wesselényi-összeesküvés és a Thököly-háború korában. Elsősorban a Rákóczi-nóta az, amely a vers továbbéléséhez jelentős impulzusokat adott, rímei az általunk elemzett költemény rímeit visszhangozzák és közvetítik Kölcseyhez.”⁸

Föltevésünk az, hogy a Rimay-vers első strófájának *nép-szép-kép-ép rímegyüttese egyedülállóan különleges státust vívott ki két évszázad magyar költészetében*. Ennek nyomon követését kíséreljük meg, természetesen nemcsak a rímek szintjén, hanem a művek tágabb kontextusába beillesztve. Ehhez első lépésként szükséges a költemény első strófájának újbóli szemügyre vétele.

II.

„Oh szegény megromlott s elfogyott Magyar nép
Vitézséggel nevelt hírral vagy igen szép,
Kár, hogy tartatol úgy mint senyvedendő kép,
Előmenetdre nincs egy utad is ép.”

A rím��avak közül a *kép* értelmezése kíván megfontolást. Merényi szerint: „A sor némi magyarázatot igényel. A senyed ige a szenved alakváltozata. Az -andó-endő melléknévi igenévképző tárgyatlan (intranszítív) igéből alakult származékai jórészt melléknévesültek, s állandó tulajdonságot jelölnek. Ótörök eredetű képszavunknak – belső hasonlóságon alapuló névátvitellel – már 1350 körül fel-tűnik „mód, Art, Weise” jelentése, hasonlító mód és állapothatározói (formalisi) -képpen ragunk a kép főnév ragos alakjából fejlődött. Ezért a „Kár, hogy tartatol úgy mint senyvedendő kép” sor mai nyelvünkre áttéve – és a szenvedő formát cselekvőre változtatva – kb. ezt jelenti: 'Kár, hogy mindig szenvedőképpen (szenvedő módjára) tartanak', azaz 'elérik, hogy folyton szenvedő állapotban maradj'.⁹ Véleményünk szerint a kép itt „imago, Bild” jelentésű, önálló lexikai jelentése megmarad, s nem szívódik föl a „szenvedőképpen” féle értelmezési lehetőségben. Első ellenvetésünk az lehet, ha Rimay tudatosan alkotta meg *egytagú szavakból álló* különleges rímcsoportját, úgy a *kép* szó is ebbe illik bele, s csakis ebbe; a Merényi javasolta értelmezéssel a rím egysége megbomlana. Ha előzetes hipotézisként ezt elfogadjuk, azt kell megvizsgálni, hogy a kép, senyvedendő kép szókapcsolatnak milyen konnotációja volt Rimay és a képeit, rímeit folytató kortársak, vagy a néhány évtizeddel később jövők számára? Ha elfogadjuk Merényi mondatelemzését: „... az első versszak megszólítását magában foglaló mondat megszorító ellentétes viszonyban van a »Kár...« kezdetű mondatkomplexxummal, amelynek két alárendelt anyai mellékmondata van, közülük az elsőhöz még egy hasonlító jelentéstartalmú módhatározói alárendelés járul...” – amit semmi okunk megkérdőjelezni, már nem fogadhatjuk el mondattranszformációját. (Kár, hogy mindig szenvedőképpen (szenvedő módjára) tartanak.)¹⁰ Véleményünk szerint így transzformálható: „Kár, hogy tartatol

⁷PÉCZELY László, *A Rákóczi-nóta*, in *Rákóczi tanulmányok*. Bp. 1980. Szerk. KÖPECZI Béla, HOPP Lajos, R. VÁRKONYI Ágnes. 543–559. Áttekintésénél azonban elkerülte figyelmét Bán Imre tanulmánya.

⁸Merényi VARGA László, *Rimay János: Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán*, in *A régi magyar vers*. Bp. 1979. (Memoria Saeculorum Hungariae, 3.) Szerk. KOMLOVSZKI Tibor, 181–201.

⁹Uo.: 190.

¹⁰Uo.: 194.

szenvedendő (szenvedő) képnek (képként)” – jelentése: ’Kár, hogy szenvedendő (szenvedő) kép vagy.’¹¹ Merényi értelmezése ellen szól az is, hogy a hasonlító jelentéstartalmú módhatározói alárendelésnek szabályosan szerepel mind az utaló, mind a kötőszava (úgy, mint); márpedig ez kizárja a szenvedőképpen (szenvedő módjára) interpretációt. Hiszen ez a módhatározói hasonlítás indokolatlan, zavaró halmozását jelentené: „Kár, hogy tartatol úgy, mint szenvedendőképpen”? ? !

Milyen konnotációja volt e sornak a Rimayt követők számára? 1670 körül a „Magyarország végső veszedelmének okait kirajszoló Philusnak meg felel Theophilus” című versben olvashatjuk az alig parafrázált változatot:

„Az szegény megromlott s elpusztult magyar nép
Csak úgy maradt immár, mint az falon az kép . . .”

1671 körüli Bónis Ferenc búcsúverse, talán éppen ő a szerző is:

„Feketített gyásszal beborult magyar nép, . . .
Mert sok gyülevész nép már mindenfelől tép
Ki miatt csak olyly vagy, mint szenvedendő kép.”¹²

E két példánk szerint a Rimay-vershez szövetségserűen, képeiben, rímeiben erősen ragaszkodó hagyomány a „magyar nép – mint az kép; olyly mint kép” hasonlítást viszi tovább, tehát egyértelműen a *nép* hasonlítottja a *kép*. Vajon a *kép* szónak mi volt a korabeli jelentése? Thordai János 1627-es zsoltárfordításában:

„ . . . Az ember fia olyan mint edgy holt kép,
De a’ te erőddel eleven és epp. (ú. i. ép) . . .

Oh balgatagságban megh vakult bolond nép! . . .
Miert lehecz olyanly mint edgy faragot kép? . . .”¹³

Cseklési Sánccban generál Montecuccoli (1663.):

„Méltó vagy szánatra . . .
Keseredett magyar nép!
Maradtál csak mint egy kép.”¹⁴

¹¹ A „tartatol” szóban így több jelentés is együtt van. Passzivitás is kifejeződik benne, mások tartanak, vélnek, ítélnék (puto, arbitror, censeo; meinen, glauben – postulo, praescribo; fordern, verordnen) szenvedendő képnek, de önmagadban is az vagy, képként, kép gyanánt, kép módjára létezel (duro; dauern). SZARVAS Gábor–SIMONYI Zsigmond, *Magyar nyelvtörténeti szótár*, Bp. 1893. III. 460–466. A „kép” szó sem pusztán egy jelentésréteget fejez ki. A vers kontextusában főként az imago, effigies, simulacrum jelentésréteg dominál, de színezi a pictura, idolum, statua jelentés is. A szenvedendő antropomorf tulajdonságokkal ruházta föl a kép szót, korabeli használata alapján bibliás eredetű asszociációt sejtünk; igen gyakori volt mind negatív (bálványkép), mind pozitív előjelű használata (Istennek képe, Krisztusnak képe, a megfeszített Krisztus képe). Itt természetesen a korábbi érték szenvedő voltáról van szó, pozitív előjellel. Vö.: SZARVAS–SIMONYI, *i. m.* II. 1891. 202–203. és KÖRÖSI Mihály, *Magyar Concordántzia . . .*, Győr 1788. II. 20–24. „kép” címszó.

¹² *A kuruc küzdelmek költészete*, Bp. 1977. Válogatta és sajtó alá rendezte VARGA Imre, 51, 63.

¹³ *Régi magyar költők tára, XVII. század* 4. Bp. 1967. Sajtó alá rendezte STOLL Béla, TARNÓC Márton, VARGA Imre. 167, 311.

¹⁴ *A kuruc . . . i. m.* 23.

Kájoni János 1675-ös *Cantionale Catholicum*-ában:

„Kelly fel bűneidből rothadásra menő Nép,
Kinek színe semmivé lesz földön, mint az írott kép.”¹⁵

Baksai Takács (Textor) György 1684-es *Magyar Cronica*-jában:

„Szokása Istennek, hogy mindgyárt ki nem tép,
Ha hozzája meg-tér, az Hálá-adatlan Nép . . .
Elledgy-meg hát bus kép.”¹⁶

Ének a porcióról (1697.):

„Kihez hajtod fejed, nyomorult magyar nép?
Ki olly erőtlen vagy, mint sárbul formált kép.”¹⁷

Rebellis ének a Péro-lázadásról (1736.):

„Eseteden ki megesnék, nincs olyan nép, . . .
Tested szénetlené tétetett mint fakip . . .”¹⁸

Példáinkban minenütt a nép – kép (olyan, mint a kép, vagy valamilyen kép) rímopozíciót talájk. A *kép* jelzői, tulajdonságai: csak, mint a kép; senyvedendő; csak mint egy kép; sárbul formált kép; mint fakip; mint az írott kép; holt kép; faragot kép; bus kép. Összességében tehát valamilyen devalvált lét, csökkent tulajdonság jelentője a kép. Önmagában is, jelzőivel bővítve szintén; azaz, ami a nép korábban volt, annak ma már csak értéktelen és szenvedő *változata, mása, képe*. Múlt és jelen egymásra vetítése, egykori és elpusztult érték feszültsége sűrűsödik a szövegkontextus által létrehozott rímopozícióban.

Véleményünk szerint mindez összegezve elegendő ahhoz, hogy a Rimay-vers kép rímzávat önálló lexikai jelentésűnek tekintsük *Imago, Bild* jelentéstartalommal. Így viszont más értelmezési lehetőséget kíván a senyvedendő szó is. Szófajilag beálló melléknévi igenév (participium instans), mondattanilag jelző. A „senyvedendő kép” szókapcsolat így az első strofa időviszonyaiba is szervezen illeszkedik, amely időviszonyok értékviszonyokat is kifejeznek.¹⁹

Merényi invenciózus elemzésében föltárta a vers értékviszonyait, s megállapította, hogy az értéktelített és értékhányos jelentésű strukturális elemek milyen arányt alkotnak. Vizsgálódásainak eredményét így összegezi: „. . . mivel a kor érték kategóriái . . . devalválódtak, valóságos értékek helyett csupán látszatértékeként léteznek, a költő a versben azt az állítmányok értékvilágának látszatértékek degradálásával fejezi ki. A versvilág mikrostruktúrája tehát dinamikusan tükrözi a valóság (makro) struktúrájában bekövetkezett értékpusztulást . . . 24 állító alakú igei állítmány mindegyikét

¹⁵ KÁJONI János, *Cantionale Catholicum*, Kiadta: DOMOKOS Pál Péter, Bp. 1979. 1096.

¹⁶ DÉZSI Lajos, *Régi magyar verseskönyvek ismertetése*, ItK 1928. 243.

¹⁷ *A kuruc* . . . 381.

¹⁸ Uo.: 726.

¹⁹ MERÉNYI, 192–193. Újabb Szigeti Csaba vizsgálta a XVII. századi Rimay-vershagyományt, s ennek során érinti az általunk is mérlegelt kérdést. Rimay versét összeveti a *Magyar országh végző veszedelmének okait ki rászolo Philusnak megh felel Theophilus* című költeménnyel, s úgy véli, az utóbbi vers szerzője: „. . . nem értette Rimay tartatol ugy, mint senyvedendő kép kifejezését . . . A század második felében élő szerző (akárcsak mi a XX. század második felében) festményre, képre gondolt, amely »senyved«, azaz romlik; esetében ez termékeny félreértés volt.” ItK 1982. 5–6. 616. Eddigi gondolatmenetünk alapján talán nyilvánvaló, szó sincs félreértésről: a Rimay-versben tényleg *kép* szerepel, s a XVII. századi vershagyomány ezt vette át.

negatív minőségűvé változtatja át a költő a vers mikrostruktúrájában... az igei állítmányok értékvilága elveszti pozitív karakterét, tagadóra, nemlegesre változik...” vagy szép (1–2. sor): ezzel az egyes szám 2. személyű állítmánnyal lép be a versbe a megszólított személye. Tartalmilag ellentét az 1. sor „megromlott s elfogyott” jelzőivel, inverz jellege miatt, a szérendből következően stiláris töltése van. A kár (2–3. sor) főmondati állítmány, egyértelműen negatív jelentésű, vershelyzete hangsúlyos... A névszói-igei állítmányok rendszerében a két legtávolabbinak, a 2. és a 28. sor állítmányainak van kulcspozíciója: a „vagy... szép” rögzíti a megszólított („Magyar nép”) állapotát, de csupán azt, amit a költőnek jelent. A vers későbbi egésze ennek a szubjektív megítélésnek a tagadása, s annak a kifejtése, milyen a megszólított a valóságban... A költő tehát kétféle üzenetet kódol: egy szubjektívet, amelynek valóságtartalma a múlt és az annak alapján ítélkezők véleménye, és egy objektívet, amelynek valóságtartalmát a költemény állítmányai hordozzák negált jelentésfunkciókkal.”²⁰

A vers idősíkjával összefüggésben vannak a megnyilvánuló értékfogalmak. A múlt idősíkjához kapcsolódnak az értékelített fogalmak, tulajdonságok, míg a jelen az értékhiány uralja, de a jövőbe is ez sugárzik át. Az idősíkok és értékstruktúra hármasságát a vers egésze is igazolja, de jelen van ez már az első strófában is. Korábbi értékek létét, majd elvesztését fejezi ki az első sor („megromlott s elfogyott”), ez csökkenti a második sor – egyébként formailag – jelenre érvényes értékelítettségét, a jelen értékhiányát mutatja be a 3. sor, de már a jövő idősíkját készíti elő instans jellegével a „senyvedendő” szó, s áthajlik a 4. sor kilátástalan jövőt sejtető folyamatába. (Előmenetredre)²¹

Az egész vers értékstruktúrájában, de különösen az első strófában különlegesen fontos szerepet játszanak a rímek. Merényi szerint a vers kulcsszava a „szeretlek”, de hangsúlyozza a „szép” jelentőségét: „Legtöbbször a szép szóval találkozunk: ötször... Háromszor fordul elő a roml- tö, ill. a romol igealak. Kétszer a fogy igealak... továbbá a bő, nemzet, haza szavak... Ha az így regisztrált ismétlődéseket értelmes kijelentéssé szervezzük, az eredmény: „Ó, szép haza, bő nemzet romol, fogy...”²² Merényi felsorolásában a kulcsszavak egyben a vers legfontosabb értékfogalmait jelzik, s ezt kiegészíthetjük a „szép” mellett az első strófa rímsszávaival. A „nép” a Merényi által is számba vett nemzet, haza fogalmak ekvivalense, a „kép” – előző gondolatmenetünk bizonyossága szerint – a „nép” negatív értékű ellentétpárja, az „ép” szintén erős értékmozzanatot tartalmaz. Áttekintve: egykori értékeltettség kifejezője a nép, elfogyott s megromlott jelzőivel. Az első sor kisugárzásában némiképpen módosulva, értékelítettség hordozója ellentmondásosan a második sorvégi „szép”, mostani értékhiány tükröződik a mondat egésze által erősített harmadik sorvégi „kép” – de senyvedendő. A negyedik sor „ép” rímsszava bár önmagában értékelített, értékhiányt fejezi ki, mivel a mondat korábban eredeti jelentését lerombolja. Utóbbi példánk éppen azt bizonyítja, hogy a rímsszoban így értékkettőség feszültsége támad; jelen van benne eredeti lexikai jelentése, de a mondat negáló állítmányának tagadó hatása is.

Az első strófa rímei így kitüntetett sorvégi helyükkel – rímpozíciójukkal – képesek kifejezni a vers egészének értékviszonyait, idősíkjait, egyben a költemény kulcsszavait alkotják. Rimaynak olyan rímeket sikerült találnia, amelyekben a vers három alapvető kompozicionális jellemzője sűrűsödik.

A rímek hatását növeli versmondattani helyzetük is. Az első sor hiányos mondatának alanya (nép) rímsszó, a második sorban a névszói-igei állítmány névszói része sorvégi hangsúlyos helyzetű rímsszó (vagy... szép). A harmadik sorban a „kép” alanyi funkciójú mondatrész, egyben rímsszó. Három sorban tehát a vers egészének értékviszonyait, idősíkjait is kifejező rímsszavak a költemény kulcsszavai, egyben a mondatok predikatív viszonyításának egyik versmondattani, grammatikai pillérét alkotják. Bár a negyedik sor rímsszava nem alapja a predikatív viszonyoknak (ép), önmagában is gazdag funkciójú. Mivel rímsszavaink egytagú szavak nominatívusi, illetve alapfokú formái, teljes lexikai jelentésükkel épülnek a vers szerkezetébe morfémák módosítása nélkül. Ez egyben lehetővé teszi, hogy szemantikailag szorosabba kapcsolódjon a rímegyüttes, és belső jelentéshálózata alakul-

²⁰ MERÉNYI, 192–193.

²¹ Az idősíkok és értékfogalmak ezen szerkezeti viszonya a vers egészére jellemző, bár legerőteljesebben az első strófa fogalmazza meg.

²² MERÉNYI, 197–198.

jon ki – tükrözve a vers egészének kontextusát. Rimay versének első strofájában olyan *tartós kohéziójú* költői szöveget teremtett, amelynek értékviszonyai, idősíkjai a kulcsszavakat is jelentő egytagú rím��avakban sűrűsödtek, s ennek versmondattani hordozója a ríműszavakat predikatív szerkezet alanyi/állítmányi funkciójába állandósította. E tartós kohéziójú állandósult költői szöveg két évszázadát igyekszünk nyomon követni főként a rímekre figyelve, s közel háromszáz példánkat valatva. E háromszáz példával talán a legfontosabb előfordulásokat, variánsokat összegyűjtöttük, de korántsem állíthatjuk, hogy minden változatot felderítettünk, bár kutatásunk során a magyar költészet reprezentatív alkotóira, s legjelentősebb rétegére összpontosítottunk. Teljesen valószínűtlennek tűnik, hogy e rímekkel rögzített, makacsul hagyományozódó költői szöveg rímei akusztikus erejének köszönhetően csak költészetünkben – tudtommal – páratlan kontinuitását.

III.

Rimay méltatói közül Radó Antal véleménye méltányolást és elutasítást is tartalmaz: „Balasit mintegy folytatja . . . mesterkéltbben Rimay János . . . Jó és új rímeket keresve sokszor téved erőltetett képekbe és hasonlatokba . . .”²³ Horváth János véleménye még szigorúbb: „. . . Rimay nemcsak asszonáncaival, . . . egytagú tőszó-rímével (nép-kép-szép-ép), már-már mesterkéltszabatos rímével . . . kezd valami virtuskodó, barokk cifrázkodást, hanem képes beszédet kicsikaró rímével is . . . Továbbhaladva, a ritmusérzék finomodásával nem tart lépést a rímelés művészetete. Egy kuruc-kori vers ontja a „nép-tép-cserép-kép-szép-lép-ép” rímeket.”²⁴ Az akadémiai Kézikönyv Rimay-fejezetében Pirnát Antal a képalkotás mellett rímelését tartja manierista stílusa másik legfontosabb eszközének.²⁵ Nem kívánjuk elvitatni Rimay bonyolult rímtechnikájának manierizmussal összefüggő tulajdonságait, esetünkben azonban éppen a rímelés páratlan funkcióját, a vers egészének kohéziójába illeszkedő és onnan származó megjelenését láthatjuk. A ríműszavaknak olykor az egész strofa tartalmát meghatározó, néha torzító szerepét joggal hangsúlyozza Pirnát, bár példánk éppen arra figyelmeztet, hogy *ríműszavaknak és tartalomnak* különlegesen gazdag kapcsolódása születhetett meg. Kovács Sándor Iván is a manierizmus hatásának tulajdonítja a bravúros rímelését, de véleménye szerint is van *tartalmi funkciójuk* a mondanivaló még hatásosabb kiemelésére.²⁶ Horváth Iván újabb történeti-poétikai értelmezéssel pedig csak más ríműtípus tudatos költői kialakítását véli fölfedezni: „Ami a fiatal Rimay rím-concettoit illeti, az ezekben irodalomtörténeti eszközökkel gyakran elemzett manierista keresettség metrikai bázisa szintén a morfémarímek szisztematikus kerülése volt.”²⁷

Hagyományos poétikák szerint a rím esztétikai értékét a következő tényezők adják: ríműszavak volumene, fonetikai jelleg, szemantikai tartalom (ragrím, önrím stb.), a ríműszók egymástól való távolsága, rímek elrendezése. A rím is a paralelizmushoz tartozó jelenség, s a ríműtípusok az ismétlődés különböző fokozatait teljesítik be.²⁸

Volumene szerint mind a négy rímünk egytagú szavakból áll. (Utóélete során bővül ugyan még a rímegyüttes néhány taggal, de az új ríműszavak is egytagúak lesznek: „tép, lép”, ritkán a „csép”). Arany János is búsongott már azon, hogy „Nyelvünk, a többi európai nyelvekkel összehasonlítva, rímekben igen szegény. Ennek okát abban vélelem rejteni, hogy míg más európai nyelveknél az egyes szavak a szókötésben is megtartják eredeti alakjukat, a magyarnál utóragot vesznek föl.”²⁹ Radó Antal Arany nyomdokain haladva ugyanezt hangsúlyozza: „. . . a magyar tőszók között igen sok az olyan, melynek nincs ríme . . .”³⁰ Ez viszont azt is jelenti, hogy – különösen – az egytagú

²³ RADÓ Antal, *A magyar rím*. Bp. 1921. 62.

²⁴ HORVÁTH János, *Rendszeres magyar verstan*. Bp. 1969. 64.

²⁵ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Bp. 1964. Szerk. KLANICZAY Tibor, 26–27.

²⁶ KOVÁCS Sándor Iván, 68.

²⁷ HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Bp. 1982. 198.

²⁸ Uo.: 192–195.

²⁹ ARANY János, *Valami az asszonánról*, in *Arany János prózai dolgozatai*. Bp. 1884. 327.

³⁰ RADÓ, 189.

tőszavak gyenge rímlehetőséget rejtjenek magukban, szemben például az angol nyelvvel, amely önmagában is gazdag egytagú szavakban s az ebből származó rímtípusban.³¹ Vertani irodalmunk aztán eléggé bizalmatlan is az ilyen rímmel szemben, bár alapos vizsgálatára csak kevesen vállalkoztak. Radó Antal is csak sok és szigorú szabály betartása árán javallja használatát, László Zsigmond az így szerkesztett rímekben a „tömör és súlyos kifejezés nagy energiátöbbletét” méltányolja.³² A francia verstani irodalomban van olyan vélemény is, amely a rímopozíció igen fontos elemének tartja a rímek volumenét (opposition de volume), s eszerint beszél *heterometrikus* és *izometrikus* rímekről. Az izometrikus rím��avak azonos szótagszámú rímeket csejnetnek össze, a heterometrikusok pedig különböző szótagszámúakat. J. Mazaleyrat szerint azonban az izometrikus rímelés gyakran eredményezhet mechanikus automatizmust.³³ A régi magyar költészetről ugyan még nem készült metrikai repertórium, s így a Mazaleyrat értelmezése szerinti izometrikus rímtípus történeti-poétikai számbavétele és értékelése még várat magára, azonban futólagos áttekintés után is kiderül, hogy az egytagú szavakból szerveződő izometrikus rímelés gyakran vezet automatizmushoz, ríműémák keletkezéséhez. Ennek lehetősége megvan a Rimay-vers rímű csoportjában, bár ennek alakulását egyéb körülmények sajátosan befolyásolják. Böven találunk azonban példát a XVII–XVIII. század költészetében, ahol szorgos verselők ontják a tűz-fűz-űz-bűz-szűz, űr-tűr-gyűr-fűr, légy-négy-tégy-végy, bér-tér-fér-nyér-vér-ér, még-rég-vég-ég, jár-már-vár-kár-bár, nap-pap-szab-csap-rab-kap, cseng-peng-zeng-teng jellegű rímeket. Főlsorolt példáink viszonylag nagy számban fordulnak elő a jelzett periódusban, s e gyakori visszatérés oka abban is rejlik, hogy az alkotók a morfémarímet kerülendő tőszavakat kívántak rímeltetni, azonban így viszonylag szűk körre korlátozódott a rímlehetőséget kínáló szavak száma.³⁴

Fonetikai jellege szerint rímegűttesünk a tiszta rím csoportjába tartozik, az azonosság itt csak fonológiai szinten érvényesül. A tiszta rím jelleg ugyancsak az egytagú szavak rímeltetéséből származik.

Szemantikai tartalom szempontjából már jóval ellentmondásosabb rímű csoportunk megítélése. Horváth János kívánalmái szerint „... az igazi jó rím nemcsak hangegyezést, hanem értelmi és mondattani különbözést, gondolati újdonságot, sőt meglepetést is követel”.³⁵ Rimaynál főnévre rímel melléknév (nép-szép), majd újra ez ismétlődik (kép-ép), később bővülő változatában társul még két ige (tép-lép). Háromszáz példánkra tekintve megállapíthatjuk, hogy azok többségükben nem felelnek meg Horváth igényeinek, mivel a szófajazonosság uralkodik a rímelő szavakban, bár találunk példákat szófajeltéréssel létrehozott rímekre is.³⁶ Mondattani különbözés szempontjából sem mondhatunk kedvezőbbet, mivel *nyolcvan* példánkban a ríműszavakat a predikatív szerkezet alany/állítmányi funkciójában találjuk.³⁷ Fentebb már megfogalmaztuk azon véleményünket, hogy a Rimay-vers rímelt szemantikai jelentéshálózat köti össze – mintegy tükrözve az első strofa, s vele az egész vers kontextusát. Legújában Szepes-Szerdahelyi éles íróniával utasítja el az ilyesfajta értelmezés lehetőségét, s azt a rím „pseudeo-funkciói” közé sorolja.³⁸ Véleményünk szerint a szakirodalomnak az a része, amelynek álláspontját Szepes-Szerdahelyi cáfolni véli, a rím szemantikai funkcióját nem általánosnak, hanem csak *előforduló lehetségesnek* tartja, aminthogy példánk alapján

³¹ LÁSZLÓ Zsigmond, *A rím varázsa*, Bp. 1972. 220.

³² RADÓ, 162, 216–217. LÁSZLÓ, 220.

³³ MAZALEYRAT, Jean, *Eléments de metrique française*. Paris, 1974. 213: „La rapport des volumes fait partie des mécanismes d'ensemble dans la mesure où les rimes isométriques relèvent d'un automatisme facile (cieux/yeux, rose/chose, entiere/lumiere, moments/tourments), tandis que les rimes hétérométriques ajoutent aux autres oppositions celle qui naît de leur disparité.”

³⁴ Az említett egytagú szavakból szerveződő ríműtopozok azonban nem állandósulnak meghatározott szerkezetűté, mint ez bekövetkezik a Rimay-vers ríműeinél.

³⁵ HORVÁTH, 58.

³⁶ Közel *kétszáz* esetben főnév-főnév, főnév-melléknév/főnév-melléknév rímel egymásra.

³⁷ Ez nyilván összefűgg azzal a jelenséggel, hogy a régi magyar költészetben a rím általában mondattani még erősebben szabályozott, mint hangtanilag. Vö.: FAJCSÉK Magda, *Hagyományosság vált mondatképletek középkori és XVI. századi verseinkben*. Bp. 1942.

³⁸ SZEPES Erika–SZERDAHELYI István, *Verstan*. Bp. 1981. 101.

bizonyíthatóan mi is annak tartjuk.^{3 9} Magyar költői példán – tudtommal – valóban csak Gáldi László mutatja be a rímek tartalmi kapcsolódásának lehetőségét. Igaz, egyetlen előfordulására hivatkozik csak, s ebből általánosít. Zsirmunskij csatlakozik a rím szemantikai funkcióját is elismerő állásponthoz.^{4 0} J. Mazaleyrat külön fejezetben szól a rímben jelentkező szemantikai opposzió lehetőségeiről (Principe d'opposition), s annak két fajtáját is elkülöníti. Eszerint a lexikai jelentéskülönbség (opposition lexicale) „a rím��avak opposziójának legegységibb és legtermészetesebb” formája. A szemantikai opposziót (opposition sémantique) „kétségtelen a legfőbbnek” mondja, mivel benne „az elrendezéés és az asszociáció kettős funkciója” jelenik meg. Ez a hatás a legismertebb, azonban sokszor hitelét is veszítette a sablonszerű ellentétek ismertsége miatt.^{4 1}

Az információelmélet szerint a rím értéke – vagy információs értéke – még két körülménytől függ. 1. Az adott ríműsoportban összesen hány ríműzó van. Ugyanis ha minél több közül választja ki az alkotó a hívó ríműre a felelő ríműzót, annál inkább „meglepő” a születő rím. 2. Függ attól is a rím információs értéke, hogy a ríműzó milyen gyakorisággal fordul elő a köznyelvben. Természetesen minél közkeletűbb a szó, annál kisebb a meglepetést okozó ereje. Eszerint tehát minél több ríműzó van az adott ríműsoportban és minél kisebb a ríműelő szavak gyakorisága a köznyelvben, annál nagyobb a rím értéke. Ellenkező esetben csökken a rím értéke, nő benne a meglepetés hiánya, magas lesz a *redundanciája*.^{4 2}

A ríműzók egymástól való távolsága és elrendezése szerint ríműnk *bokorrím*. Hankiss Elemér az ilyen ríműtípusnak igen alacsonyra teszi az értékét, mivel a ríműzavak egymást követik, s kicsi a közöttük kialakuló „feszültség”, hiszen akusztikailag, de szintaktikailag is változatlan ismétlődést találunk. (Alany-állítmány, alany; főnév-melléknév-főnév-melléknév.)^{4 3} A vers kontextusából kissé kiszakítva ugyan, de a ríműekről tehetünk még néhány megállapítást.

Horváth Iván mostanában végezte el Balassi költészetének történeti-poétikai szempontú vizsgálatát, s ennek során áttekintette XVI. századi költészetünk metrikai-verselési jellemzőit. Megfigyelései ugyan a XVI. század költészetére és Balassira vonatkoznak, néhány szempontját azonban felhasználhatjuk, hiszen a Rimay-vers a XVII. század elejéről való, s így annak poétikai jellemzői még párhuzamba állíthatók az előző század sajátosságaival. Horváth Iván nomenklaturájában XVI. századi költészetünket általában és szinte kizárólagosan az izorimes-izometrikus versek határozzák meg. Számba veszi az egyes típusokat, vizsgálja elterjedtségüket s megállapítja, hogy az $a_1 a_2 a_1 a_2 a_1 a_2$ típus XVI. századi költészetünkben a második leggyakrabban használt metrum, s a század költészetének szinte minden műfajában megtalálhatjuk. (Bibliai história, históriás ének, széphistória, szoltárfordítás, didaktikus és gyűlekezeti énekek.) Balassi mindössze háromszor használja ezt a metrumot.^{4 4} Rimay költeménye e metrumtípus folytatója 12 szótagos soraival aaaa ríműléésével; azaz

^{3 9} WELLEK-WARREN, *Az irodalom elmélete*. Bp. 1972., R. JAKOBSON, *Hangjel-vers*, Bp. 1969. 239–241. EGRI Péter, *A költészet valósága*. Bp. 1975. 51, 232–233. LÁSZLÓ, 167, 333, 369. HANKISS Elemér, *József Attila komplex képei*, in *A népdaltól az abszurd drámáig*. Bp. 1969. 21, 53. Uő: *Az irodalmi kifejezésformák lélektana*. Bp. 1970. 149.

^{4 0} GÁLDI László, *Ismerjük meg a versformákat*. Bp. 1961. 121–122. V. ZSIRMUNSKIJ, *Ríma, jejo isztorija i tyeorija*, in *Tyeorija Sztijha*. Leningrád, 1975. 290–303.

^{4 1} MAZALEYRAT, 209: „L'opposition la plus élémentaire est évidemment une opposition de mots. D'où les condamnations traditionnelles: -du mot rimant avec lui même (rime dite du même au même; - des rimes sur mots lexicalement apparentés: . . . jours/toujours . . . bonheur/malheur . . . ami/ennemi . . . lenteur/froideur. 211: C'est sans doute la principale, dans la mesure où elle embrasse aussi les précédentes et assure le mieux l'exercice conjoint des deux fonctions d'ordonnance et association. Les effets en sont bien connus. C'est le discredit jeté sur les rimes clichées et pour le sens trop attendues: campagne/montagne, larmes/alarmes, ombre/sombre, époux/jaloux.”

^{4 2} HANKISS Elemér, *Kvantitatív módszerek az irodalomtudományban*, in *A népdaltól . . . 285–291. Strukturálisizmus*, Bp. II. 159–160.

^{4 3} HANKISS, 19, 21, 289. Uő: *Az irodalmi . . . 149.*

^{4 4} HORVÁTH I, 124–126.

poétikailag igen hagyományos megoldás, s igen távol esik Balassi poétikai vívmányaitól. Egyben ez a metrikai forma Rimay leggyakrabban használt metruma, 23 versében találkozunk ezzel.⁴⁵ De Rimay itt éppen a protestantizmus nyomán jelentkező közösségi költészet poétikai hagyományrendszerét is használja, hiszen e mű annak számos eszmei mozzanatát, költői motívumát beépíti, már csak emiatt is vitatható igyekezet Balassi költészetének metrikai sajátosságait szembeállítani a XVI. századi költészet – s így végül – Rimay hagyományos poétikai eszközeivel is.⁴⁶ Amennyiben el is fogadjuk, hogy e rimconcettók kialakításánál Rimay tudatos poétikai szándéka a morfémárimék kerülése volt (vagyis a XVI. századi átlagos poétikai elvek meghaladása), ugyanennyire szükséges hangsúlyoznunk e metrikai képződmény izorímes-izometrikus tulajdonságát, vagyis a metrikai megoldásban kifejeződő kettősséget.⁴⁷ Az egytagú szavakból szerveződő rímben szűk körre korlátozódik a rímlehetőséget kínáló szavak száma. Újbóli alkalmazás esetén tehát a Rimay által megteremtett rím alig variálható, megvan benne a mechanikus automatizmus, a séma keletkezésének lehetősége. Ami Rimaynál még artisztikus novum volt (nem-morfémárim), mások kezén már sablon rutinja lehet.⁴⁸ A régi magyar költészet egyik leggyakoribb rímjévé vált, melynek igen magas a redundancia értéke.

Korábban megállapítottuk, hogy az első strofa – de az egész vers – értékviszonyai, idősíkjai a kulcsszavakat is jelentő egytagú rímekben sűrűsödnek, s ennek versmondattani hordozója a rím-szavakat a predikatív szerkezet alanyi/állítmáni funkciójába állandósította. A metrikai-poétikai jellemzőkön és adottságokon túl a kialakuló hagyományozódás nyitját és okát az *értékviszonyokban* kell keresnünk, ennek leghangsúlyosabb kifejeződése a *nép-kép* oppozíció. Ezen értékviszonyok azonban ideologikus-morális-politikai-esztétikai aktuális tartalmakkal a műalkotáson kívül születnek meg, de költői érvényesülésük nyilván a kor érvényes poétikai kódrendszerén keresztül történik.⁴⁹

⁴⁵ KOMLOVSZKI Tibor, *Rimay és a Balassi-hagyomány*, ItK 1982. 597–598.

⁴⁶ HORVÁTH I, 140–141, 143, 198.

⁴⁷ Ezzel párhuzamos Komlovski megállapítása: „Rimay költői gyakorlatában pedig a Balassi költészetéhez még közvetlenebbül kapcsolódó korai szakasz után, mintha maga is távolodna a Balassit méltató írásokban kifejtett irodalomszemlélettől, s fokozatosan közelítene a prédikátoros modorhoz.” *i. m.* 590.

⁴⁸ E rímötlet föltűnően magas számban szerepel a XVII. század első évtizedeinek manierista alkotóinál, közülük is kiemelkedik Nyéki Vörös Mátyás és Thordai János.

⁴⁹ Vö. BOJTÁR Endre, *A szláv strukturalizmus az irodalomtudományban*. Bp. 1978. 58–59. „... a műalkotásnak nemcsak mint egésznek van jelentése, hanem magán a műalkotáson belül is kialakulnak kisebb jelentésközpontok, s ezek meghatározott jelentéskapcsolatra lépnek egymással... Az irodalmi mű jelentése a társadalmi tudatban lévő kódok, az úgynevezett társadalmi értékek (ezek egy része, a nyelvi és irodalmi kódok alkotják a mű struktúráját) ... minden jelentésegységet maga a mű terem ... ugyanakkor ez a műalkotáson belül születő jelentés mindenestül szociális volt, a társadalmi értékek közül került ki.” Irodalomelméleti kutatásaink újabban igen nagy jelentőséget tulajdonítanak az irodalom értékorientációs vizsgálatának. (Vö. HANKISS Elemér, *Érték és társadalom*. Bp. 1977., VERES András, *Az esztétikai minőségek értékelméleti megközelítésének lehetősége*. Literatura, 1980/2. 180–190., BONYHAI Gábor, *Értéknyelv*. M.Filozófiai Sz. 1976/4. 591–617., KENYERES Zoltán, *Irodalom és értékorientáció*. Literatura, 1975/2. 88–94., VERES András, *Az irodalom mint érték szerkezet*. M.Filozófiai Sz. 1976/4. 633–650., BOJTÁR Endre, *Az irodalmi mű értéke és értékelése*, in *Egy kelet-európai irodalomelméletben*. Bp. 1983. 9–57.) A Rimay-versben a „Magyar nép”-hez kapcsolódó kívánt, áhított értékfogalmak: romlatlan-ság, egységesség, épség, szépség, életerő, történelmi, katonai cselekvőkészség, politikai önállóság, nemzeti büszkeség, hírnév, bőség, méltóság, védettség; mindezek birtoklására és őrzésére való képesség. Ezek egy része közvetlenül politikai, ideologikus érték, más része primér vitális érték, de a versben morális-politikai-ideologikus hangoltságot kapnak. A Rimay-versben mindezen értékpotenciál a „Magyar nép” birtokolt vagy egykor birtokolt attribútuma. Elmondható, hogy egy egész korszak irodalmának értékadata feltárható a szövegekben megjelenő értékek gyakoriságának és összefüggéseinek kimutatásával. Az értékek értékrendet alkotnak, az értékrend belső hierarchiája, az egyes értékek kapcsolódásának módja kialakítja a korszak értékalakzatait. A Rimay-versben kifejeződő érték-

A Rimay-versben kifejeződő, megjelenő értékviszonyok a XVII. század első évtizedeiben különös intenzitással hatottak, s ezek aktualitása élenken megmarad a XVIII. század első harmadáig, sőt erősödő jelleggel. Különösen elmondható ez a korai kuruc mozgalmaktól a Rákóczi-szabadságharc után terjedő két évtizedig. A Rimay által teremtett poétikai kódrendszer képes volt születése pillanatában a jelzett értékviszonyok kifejezésére, s mivel ezen értékviszonyok a magyar költészetben hosszú ideig aktuálisak maradtak, a kialakuló hagyomány folytatta ezek közvetítését; Rimay poétikai kódja pedig igen alacsony variabilitási lehetőséget jelentett. Mindezek együtt megteremtették a páratlan macacssággal hagyományozódó nép-szép-kép-ép-lép-tép rímrel jelzett költői szöveg kontinuitását.

IV.

Annak kiderítése elég reménytelennek s talán hiábavalónak is látszik, hogy rímcsoportunk Rimay előtti előfordulásait számba vegyük, azonban a Rimay előtti magyar költészetben is találunk példákat szórványos megjelenésére.⁵⁰ E rímlehetőséget tudatosra mindenképpen Rimay tette, nála azonban a poétikai eszközön túl elsődleges feladat az értékviszonyok kifejezése volt, az értékviszonyok alapját a nép-kép oppozíciós pár alkotta. Nyéki Vörös Mátyás Dialogus-ában már megjelenik:

25. „En vagyok te Lelked kiuel vóltál olly szép,
Isten kezeiuel ékesítettett kép,
Eo szent malasztyáual mint jól kötözött chép.
Noha gyarlóságából vagy most romlott cherép . . .

fogalmak a XVI. század első harmadától lépten-nyomon jelen vannak, az összetevők helyzete változik néha, bővül más – itt nem említett – elemekkel: megemlítjük Farkas András, Batizi András, Károlyi Gáspár, Szkhárosi Horváth András, Dézsi András, Hegyi Pál, Gyarmati Imre nevét, a XVII. század elejétől a kibontakozó politikai költészetet. Az értékfogalmakból szerveződő értékalakzat nyilván összefüggésben állott a nemzeti identitástudat ekkori sajátos alakulásával. Az értékalakzat kifejezésre juttatja az adott korszak értékfogalmainak érvényesülési lehetőségét, esélyeit is. A Rimay-versben ezen értékek érvényesülésében zavar támad, a „Magyar nép” nem alkalmas, nem képes mindezen értékpotenciál működtetésére, vagy legalábbis ez állandóan kétségesnek látszik. Így igen dinamikus értékszerkezet teremtődik, melynek állandó tulajdonsága egy *értékkonfliktus*. E konfliktusban a feszültség úgy jelenik meg, hogy több, legalább két értéktípus egymáshoz viszonyítása, egymásra vetítése van jelen. A pozitív értékfogalmak – ha föl is tűnnek – nem érvényesülhetnek, negatív értékfogalmak kioltják, megszüntetik vagy megszüntetni igyekeznek érvényesülési lehetőségeiket. *Alapvető értékírányra az értékvesztés lép elő*, de a két értékszféra jelenléte tartósítja a konfliktus érzetét. A Rimay-versben ez szinte sorról sorra kimutatható: Kedvelt böcsült véred lett csufoltságossá, / Szablyádnak bő soldja nagy olcsóságossá, / Megcsoorbult nemzeted változott korcsossá, / Nevednek szépsége utaltságossá . . . stb. Ez az értékírány állandósul a Rimay-vers nyomán születő politikai költészetben is.

⁵⁰ A korántsem teljességre törő áttekintésből csak az Alexandriai Szent Katalin verses legendájának példáit idézzük: „És ékességgel oly igen szép, / Hogy őrajta csodál sok nép . . . Kit egy falka balgatag nép, / Kiknek eszegen nincsen ép . . . Mert számtalan igen sok nép / Hamis hitből miád kilép.” *RMKT, Középkori magyar költői maradványok*, Bp. 1877. 94, 104, 314. XVI. század végi előfordulásai is találkozzhatunk elsősorban, vö.: *RMKT, XVII. század*, 1. Bp. 1959. 75, 126, 156. Feltétlenül beszélünk kell azonban a rímtoposz *Czobor Mihály* Chariclia-fordításában szereplő változatról. Két helyen is találkozunk vele:

„Enis tanachlottam ezekre egi *keppen*
ne talan ra talal giermekimre *eppen*

228. Van minden nemzetből meg tudhatatlan nép,
Kiket bűnök szerint az ördög kinnal tép
Ninch az kin vallástól ő bennek semmi ép
Vagyon nagy szörnyüség, ninchen ott semmi szép.”⁵¹

Némi variálással az Aeternitas-ban:

33. „Midőn vigasztallya Jókat, és hizlallya
Az Örökké-valóság:
Ki-rekesztett Népet, vaj s miképpen tépet
Ehség, s örök szomjuság!”⁵²

Láthatóan a manierista rímtechnika eszköze itt a Rimay-örökség, de az ott látott értékviszonyok kifejezési szándéka nélkül. Megjelenik ugyan a nép-tép-ép-szép rím, azonban a nép itt biblikus időtlenségével, s a tép is szakrális, diabolikus inferno jelentéssel. Thordai János unitárius zoltárfordító 1627-es Psalteriumában *tizenkilencszer* használja e rímtoposzt, de már szinte teljes variációs sorát megalkotva: nép-szép-kép-ép-lép-tép-tserép. (A lép névszóíjgei kettős jelentéssel váltakozva bukkan föl.) A rímekor tagjai nyilván a mondandóhoz igazodva jelennek meg a sorvégeken, de fölbukkanásukban korántsem érvényesül olyan szemantikai jelentéshálózat, mint Rimaynál, így nincs is a versen belül kulcsszó szerepük. Az artisztikumra való törekvés torzító, rímfacsaró igyekezete bukkan föl néhol. A nép-ép, és a nép-tép rímopozíció azonban láthatóan többször jelenik meg, s kiemelt jelen-

Isten ő általa közben adgia *szepen*,
megh akadnak lattrok mint madarkak *lepben*,
biüntetések veszik ők is szeörniü *keppen*.” (3291–3295.)

Másutt:

„Nem volth az Arachne szeovese illjen *szep*,
noha Mesterseggel vala az igen *ep*,
mert ezt Driadések züttek Erdei *nep*
es Isten Aszoniok, s volt rajta nagi *szep kep*,
giongel kövel ekes fogot szemet minth *lep*.” (4235–4239.)

Czobor művét 1600–1604 között írhatta. (Rajka László: Heliodoros Aithiopiakájának feldolgozásai a magyar irodalomban, Kolozsvár, 1917. 24–25.) Rimay verse is 1604 körül született, annak kiderítése most lehetetlen, hogy melyik vers keletkezett előbb, amint azt sem tudjuk eldönteni, hogy a rímötlet esetleg Czobor nyomán jelent meg Rimaynál, vagy pedig fordítva. Persze az is elképzelhető, hogy a két költő egymástól függetlenül élt a rímötlettel. Azonban ha Rimay netán mégis Czobor ihletésére alkotta meg nevezetes toposzát, azt annyiban mégis föltétlenül eredetinek kell tekintenünk, hogy nála ez a fentebb ismertetett módon értékszerkezetbe és opozíciós párba állandósul. Második idézett példánkról azt is tudjuk, hogy Czobor itt nagyon szorosan kapcsolódik Zschorn német eredetijéhez, „... a német még azt is megemlíti, hogy a szöveget *képek ékesítették*”. (Rajka, 75.) Azt bizonyosan tudjuk, hogy Gyöngyösi István költészetében a toposz továbbélését a Rimay-vers is ösztönözhetette, de ennél fontosabb volt Czobor közvetlen hatása. Fentebbi két Czobor-idézetünk egészen kis változtatással megjelenik az *Új Életre Hozatott Chariclia* ... 1701. című Gyöngyösi-műben, melyről köztudomású, hogy Czobor művének átköltése (75, 100.). A rímek Czobornál való előfordulására Horváth Iván hívta föl a figyelmet, Chariclia-jának Dézsi Lajostól származó másolatát pedig Keserű Bálint segítségével a JATE BTK Irodalomtörténeti Tanszékének Könyvtárában tanulmányozhattam. Segítségükért mindkettejüknek itt mondok köszönetet.

⁵¹RMKT, XVII. sz. 2. Bp. 1962. 137, 158.

⁵²Uo. 238. Rimay rímötletei gyakran bukkannak föl Nyéki Vörösnél, csak két jellemzőt kiemelve: kert-vert, szelence-kemence.

tőségűvé válik. A nép-tép ötször szerepel, a nép-kép Rimayhoz hasonló ellentétpárként négyszer. A kép jelentése ezeknél faragott bálványkép, mint a 94. psalmusban:

„Oh balgatagságban megh vakult bolond nép!
Keserü méreggel megh töltöt ondok lep,
Miért lehecz olyan mint edgy faragot kép?”⁵³

A nép-tép is állandósul, de a versek kontextusában a nép biblikus, psalmodikus időtlen jelentése kezd eltolódni a történelmileg definiált magyarság és kor költői kifejezésének irányába:

„Mert az ellenség,
Erős hatalmas nep,
Mint a' tűz ugy égh,
Majd el szaggat és tép.” (54. psalmus)

A 137. psalmusban pedig már a töröktől szorongatott, saját nemzetének sorsát átérző és kifejező költő threnódiája szól:

„Uram jusson eszedbe a' Pogány nep,
A' ki sok üdőtől fogva minket tép,
Olyan lón nekünk mint amaz enyves lép,
Tóstól ki vágva minket mint éles kép.”⁵⁴

Váradai Mihály 1629-es Bethlen Gábort sirató „Prodromus Funestus” című versében már a rímtoposz minden elemét együtt szerepelteti:

„Minden fële rend s-nep
Az szép abrazat s-kép
Az mi emberben szép
Mindent halal meg tep

Töredekeny cserep,
Romlando es nem ep,
Sokaig nem lez ep,
Ki világban be lep.”⁵⁵

A lamentációs-sirató alaphangját gnómius elem színezi át, hiányzik a Rimaynál megfigyelt történelmileg konkrét értékszerkezet, helyette inkább a biblikus időtlenség és általánosítás jellemzi. A históriás ének történelmi konkrétságával szól Oroszhegyi Mihály verse a tatárok 1657-es betöréséről és tisztításáról:

„Tekintetes nemes nagysagos vri nép,
Kinek ő magzati ollyak, mint angyal kép,

⁵³ RMKT, XVII. sz. 4. i. m. 160, 167, 173, 174, 233, 239, 245, 251, 261, 276, 284, 301, 311, 322, 325, 328, 340, 348, 374.

⁵⁴ Uo.: 245, 374. Vö. VARGA Imre, *Thordai János zsoldárainak forrásairól és manierizmusáról*. ItK 1968. 541–554., BITSKEY István, *Thordai János manierizmusa*. ItK 527–530. és ZENTAI Mária, *Rimay-hatás Thordai János zsoldáraiban*. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tomus XIII. Szeged, 1973. 111–123.

⁵⁵ RMKT 8. *Bethlen Gábor korának költészete*. Bp. 1976. Sajtó alá rendezte: KOMLOVSZKI Tibor és STOLL Béla, 343.

Rabbá esetekenn hol volna szív oly ép,
Mellyet szörnyü bánat s keserűség nem tép.”⁵⁶

A XVII. század utolsó harmadának, majd később a kuruc mozgalmak időszakának költészetében a *reprezentatív alkotásokban* jelenik meg rímtoposzunk, s az is megfigyelhető, hogy egyre erőteljesebbé válik a Rímav-reminiszcenciák fölerősödése. *Cseklészi sáncban Generál Montecuccoli, 1663.*:

„Méltó vagy szánatra,
Van okod bánatra,
Keseredett magyar nép!
Egy kevés szalmára,
Jutottál példára,
Maradtál csak mint egy kép:
Szabadságod romol,
Hazád pusztul s omol,
Te oltalmod ront és tép”

Magyarország végső veszedelmének okait kirajszoló Philus nak meg-felel Theophilus, 1670. körül:

„Az szegény megromlott s elpusztult magyar nép,
Csak ugy maradt immár, mint az falon az kép,
Melyrül, ha az festék elkopik, már nem ép,
Színes ábrázatja nem lehet többé szép.”

Bónis Ferenc meghalt hazájáért, 1671. körül:

„Feketített gyásszal beborult magyar nép,
Ha el nézem benned, nincsen egy pontnyi ép,
Mert sok gyülevész nép már mindenfelől tép,
Ki miatt csak oly vagy mint szenyvedendő-kép.”

Ének a porcióról, 1697.:

„Kihez hajtod fejed, nyomorult magyar nép,
Ki oly erőtlen vagy, mint sárbul formált kép?
Annyi szabadságod bizony immár nem ép,
Ki annak előtte voltál szép kényes nép.”

Tótfalusi Kis Miklós: Siralmas Panasza . . . 1697.:

„Ó szegény megromlott,
Porhamuba szállott,
S már szintén elalélt nép,
Mellyet az idegen
Nemzet is szertelen
Paskol s rongál, mint a csép,
Sorsod ki ne szánná?
Aki nem fájlalná,
Volna merő bálványkép.”

⁵⁶RMKT, 9. *A két Rákóczi György korának költészete*. Bp. 1977. Sajtó alá rendezte: VARGA Imre, 121.

Baksai (Baxai) Textor György: *Magyar Cronica* . . . 1684.:

„Szokása Istennek, hogy mindgyárt ki nem tép,
Ha hozzája meg-tér, az Hálá-adatlan Nép,
Hald beszédett mely szép.
Le-száll fel-huzott csép,
Elledgy-meg hát bus kép.”

Székudvari János: *Sűrű siralmokkal rakott jajhalom*, 1707.:

„Legottan indula az országnak népe,
Gyalog s lovas hozzá nagyszaporán lépe,
Ifjak szépe, régi szkiták képe,
A sastollbul ki sokat kitepe.”

A *Rákóczi-nóta* közel ötven változatából a legteljesebbnek látszó:

„Jaj, régi szép magyar nép!
Az ellenség téged mikép
Szaggat és tép!
Mire jutott állapotod,
Romlandó cserép.
Mint egy kedves eleven kép
Voltál olyan szép
Magyar nép!
De a sasnak körme között
Fonnyadsz, mint a lép.
Szegény magyar nép
Mikor lesz már ép?
Megromlottál mint cserép,
Jaj, hát szegény magyar nemzet
Jóra mikor lép?”⁵⁷

Rebellis ének a Péro-lázadásról, 1735.:

„Ó, szegény megromlott árva magyar haza . . .
Esteden ki megesnék, nincs olyan nép,
Mindenféle nemzet, mint rombol, inkább tip,
Tested szénétlenné tétetett mint fakip,
Pusztittatol mint az méztől megfosztott lip.”⁵⁸

Várad Mihály énekétől a Péro-énekig idézett példánk kivétel nélkül mind *panaszversek*, *kesergők*, *siratók* (lamentatio, threnodia), jó néhányuk már a címben is kifejezi ezt (funestus, siralmas, Bónis Ferenc keserve, Siralmas panasz, siralmakkal rakott jajhalom). E lamentatios alaphang szintén jelen van a Rimay-versben is. A panasz oka ugyanaz a történelmi tudat, amely Rimaynál kifejeződőtt: az egykori és mostani magyar nép összehasonlítása, múlt és jelen fájdalmas különbsége, egykori értékek és mostani értékpusztulás tragikus összemérése, ahol a jövő is az értékhiányok

⁵⁷ *A kuruc* . . . i. m. 23, 51, 63, 281. TÓTFALUSI KIS Miklós, *Siralmas panasz*, in *M. Tótfalusi Kis Miklós*. Kiadta és bevezette: TORDAI Zádor, Bp–Bukarest, 1954. 58. DÉZSI, 243. *A kuruc* . . . 585. PÉCZELY, 557–558.

⁵⁸ *A kuruc* . . . 726.

negatív távlatát ígéri csak.⁵⁹ A Rimay-versben látott értékszerkezet a magyar politikai költészet eme jelentős fejezete számára szuggesztív modellt kínált. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a kuruc mozgalmak sikeres pillanataihoz kötődő költői művekben nyomát sem találjuk az ezen értékviszonyokból táplálkozó versépítések s a Rimay-reminiscenciáknak. Ellenben a számba vett művek a kuruc mozgalom megindulásának még kétséges mozzanataihoz, pillanatnyi visszaszorításához, vagy a bukás utáni mélyponthoz kötődnek. Ehhez kapcsolódik az is, hogy egyre intenzívebben elevenedik meg a Rimay-hatás, néhol szinte a parafrazálás szintjéig fölelevenítik a sugalló erejű mintát.

A Rimay által megalkotott poétikai kódnak szinte minden jellemzőjét újra látjuk, de beépíti ez a költészet Nyéki Vörös, Thordai János, Várad Mihály műveinek – ide harmonikusan illeszkedő – költői eszközeit is. Idézett példáink retorikai alaphelyzetükben – Baksai Textor és Székudvari versének kivételével – Rimayt követik invokációszerű intonációjukkal már a kezdő strófában, ahol a megszólítás a versen végigvonul erős affektivitást és lírai erőt teremtve, még akkor is, ha néhol veszélyezteteti ezt az epikus terjengősségre való hajlam. (Csekélszi sáncban . . . 11–15. strófája: Méltó vagy szánatra, / Van okod bánatra, / Keseredett magyar nép! Bónis Ferenc keserve: Feketített gyázzsal beborult magyar nép, / Ha el nézem benned, nincsen egy pontnyi ép . . . Ének a porcióról: Ó szegény magyarság, mit gondolsz magadban? / . . . Kihez hajtod fejed, nyomorult magyar nép? . . . Rebellis ének a Péro-lázadásról: Ó, szegény megromlott árva magyar haza . . . / Esteden ki megessenék, nincsen olyan nép . . . Rákóczi nóta: Jaj, régi szép magyar nép!) Az értékszerkezet hármasságát kifejezik az idősíkok, a rímzavak mindezt sűrítve a legtöbb esetben a versek kulcsszavait alkotják. A Magyarország végső . . . című költemény szinte parafrazálja első strófájában Rimayt a fenti jellemzőkkel együtt, ugyanazt az izorimes-izometrikus $a_1, 2, a_1, 2, a_1, 2, a_1, 2$ strófát használva.⁶⁰

Rimaynál a strófa kontextusának legfontosabb érték- és rímopozíciója a nép-kép ellentétpár. Példáink aktuális történelmi-politikai jelentése úgy fogalmazódik meg, hogy a nemzetre az önmagától, belső erőtlenségéből származó pusztulás, rombolódás jellemző. Ezért válik önmagának beteg

⁵⁹ Hozzánk hasonló megállapításra jut Voigt Vilmos is: „. . . az integráció az ismert történeti események következtében nem valósult meg, és ez ismét sajátos vonását adja az innen kiinduló közösségi szemléletnek: az egység igényét, reményét és nemlétét, az utána érzett nosztalgiát egyformán tartalmazza . . . jellemzőnek tarthatjuk, hogy a »magyar jelleg« meghatározásának céljára éppen a »bujdosó« fogalmát párolták le . . . arra utalhatunk, hogy a megoldatlannak maradó társadalmi problémák konzerválták a helyzetet, és ez az oka annak, hogy éppen a kesergők, bujdosó-énekek, kilátástalan és sikertelen harcokról szóló történetek a magyar folklórból visszafelé követhetők legtávolabb. (A Rákóczi-kor magyar folklórja, in Rákóczi-tanulmányok. 524.) Hasonló gondolat megjelenik Kovács Sándor Iván tanulmányában is, amely főként a búcsúvers, bujdosás mélyen a magyar múltba gyökerező összefüggéseit hüvelykezi. (Várad–Velençe–Medvevár, in Pannóniából Európába, 14–20.) Legújabbban Havas László vizsgálta a későreneszánsz – ezen belül Rimay – időszemléletét. (Költői időszemlélet a későreneszánsz és a barokk határán, ItK 1982. 667–677.) Rimay történelem- és időfelfogását a reneszánsz organikus szemléletéből származtatja, eszerint a nemzet is elveszíti egy idő után éltető erejét, az idő, a történelem nemcsak építi a nemzetet, de pusztítja is. A változás pedig valamilyen megfellebbezhetetlen törvény szerint történik. Rimay verséről így ír: „E pusztulásra ítélt világban fordul a költő híres 37. költeményében a »szegény megromlott s elfogyott Magyar néphez«, melynek »megcsorbult nemzete változott korcossá«. Itt egyértelműleg az antikvitásból, Polybiosz, Sallustius, Livius és mások műveiből oly jól ismert organikus szemléletről van szó, amely egy nép alakulását úgy képzelte el, hogy a kezdeti növekedés után egy ponton bekövetkezik majd a pusztulás, a fogyatkozás periódusa.” 673. Anélkül, hogy elvitatni akarnánk az antik hagyományok szerepét Rimay történelem- és időfelfogásának alakításában, annak hangoztatása is fontos, hogy a magyar irodalomban már voltak erre mutató hagyományok, éppen a sajátos magyar történelmi fejlődés következményeként. A politikai költészetünkben megnyilatkozó értéktudat-értékszerkezet a XVII. sz. II. felének prózai műfajában is gyakori jellemző, mint pl.: Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája*, Medgyesi Pál *Jajjai*, vagy a *Siralmas könyörgő levél* (1656.).

⁶⁰ Külön részletes vizsgálódást érdemelne e politikai költészet és a retorika kapcsolata!

másává, képpé. A Nyéki Vörösnél megjelenő nép-tép oppozíció beépül a Rimay hagyományba, alkalmassá teszi erre az, hogy ki tudja fejteni e verstípus értékszerkezetét, poétikailag könnyen illeszkedik az egytagú rím��avak közé. Ez az ellentét azonban *drámaibb, mozgalmasabb* az előzőnél, itt is a nemzet pusztulásának negatív alternatívája fejeződik ki, azonban ez már nem a belső erőtlenség önmagát sorvasztó agóniája, hanem a külső erők áldozataként való pusztulás képzete, előérzete. Benne a hősi tartás heroizmusának és a bukás biztos tudatának kettőssége feszül. Példáinkban még a két alternatíva mindegyike azonos súlyú és valószínűségű, bár némi túlsúlyt az önmagától való pusztulást sugalló nép-kép-szerű ellentétpár képvisel. Ez a tétlen, harc nélküli halál, vagy legalábbis a korábbi, sikertelen cselekvések következményét elszenvedő forma. A nép-tép-szerű alternatíva gyakori szereplését érthetővé teszi a fegyveres kuruc küzdelmek történelmi közege, ebben azonban a harcban, cselekvésben való bukás képzete fejeződik ki, szemben a másik alternatíva bénító tehetetlenségével. Példáink nagyobbik részében már mindkét oppozíciós pár szerepel, néhol egymás mellett párhuzamosan (Cseklésvi sáncban . . ., Rákóczi-nóta, Rebellis ének . . .), másutt pedig logikai sort képeznek: a külső erőszakos pusztítás okozza a belső hanyatlást is (Bónis Ferenc keserve). A magyar költészetben – alaphangulatként, tartós értékszerkezetként – a nép-kép öröklődik, bár a nép-tép poétikai hagyományozódása elevebb. Mindkét oppozíciós pár fontos helyet tölt be hazafias-politikai költészetünkben. Különösen a nép-tép állandósul a hazafias jelentéskörben, olyannyira, hogy a kései kuruc költészetrel bezárólag vizsgált korszakban a rendelkezésünkre álló példák tanúsága szerint – a nép-tép rímpár *tizenöt alkalommal csak együtt szerepel*.⁶¹

Ezzel áttekintettük rímtooszunk *egyik fejlődési ágának* – a legfontosabbnak – első szakaszát, meg kell vizsgálni a *másik ág* jellegzetességeit s a második szakasz jellemzőit mindkét ágon.

V.

Az eddigi eredmények alapján nem túlzás annak megállapítása, hogy rímtooszunk kibontakozó hazafias-politikai költészetünk értékviszonyainak állandósuló értékszerkezetét állandósuló poétikai kódjával fejezi ki. Amennyiben ez igaz, úgy rímtooszunknak a nem-hazafias jelentéskörben, s a bemutatott értékviszonyokat ki nem fejező költői közegben másként kell megjelenie.

Gyöngyösi István köztudomásúan a nagy formakultúrájú, sőt a mesterkedő alkotók sorába tartozott. Messze meghaladja feladatunkat, hogy Gyöngyösi költészetének eszmei-ideologikus jellem-

⁶¹ A jelzett korszakban mintegy 27–28 költő hozzáférhető műveit vizsgáltuk, a *rímtoosz 125 előfordulását számláltuk meg*, ha nem számítjuk ide a Rákóczi-nóta ötven változatát. Rímtooszunk következő előfordulási típusait különíthetjük el: 1. négy-sarkú, a rímek nem rendeződnek állandósult szerkezetbe, tematikus kötöttség sem jellemzi, jelölése: T, száma 42. 2. 2–3 soros strófa, a rímeknek nincs állandósult szerkezete, jele: T₁, száma 22. 3. négy-sarkú, hazafias politikai jelentéskörben, benne az állandósult nép-tép oppozíció, jele: T₂, száma 4. 4. négy-sarkú, hazafias-politikai jelentéskörben, benne az állandósult nép-kép oppozíció, jele: T₃, száma 6. 5. 2–3 soros, hazafias politikai jelentéskörben, benne az állandósult nép-tép oppozíció, jele: T₄, első korszakunkban ez nem fordul elő. 6. 2–3–4 soros, vagy hosszabb strófa, de nem hazafias politikai jelentéskörben, az állandósult szerkezet fölbomlik, a nép-kép, nép-tép oppozíció idegen elemmel keverten is előfordul, gyakori a rímek toldalékolása, jele: T₅, száma 36. 7. négy-nél több sarkú, hazafias-politikai jelentéskörben, jelen van a nép-tép állandósult oppozíció, de a rímtoosz többi eleme már nem szerepel, vagy szórványosan, jele: T₆, egyszer fordul elő. 8. négy-nél több sarkú, de a nép-kép vagy a nép-tép oppozíció jelen van hazafias-politikai jelentéskörben, a rímtoosz idegen elemmel keverten fordul elő, jele: T₇, száma 5. Kevert típusal is találkozunk, így a T₂–T₃ együttes jellemzői négy esetben bukhatnak föl. *Áttekintve*: a nép-tép oppozíciós pár 15 esetben jelenik meg csak egymással alkotva rímet. (Nyéki Vörösnél kétszer, Thordainál ötször, hazafias-politikai költészetünkben tízszer, mivel Thordai két példája is átmenetként ide sorolható. A nép-kép oppozíciós pár 19-szer jelenik meg, ahol a nép hasonlítottja a kép, többnyire negatív értékfogalomként (faragott, bálvány, élettelen, holt, másolat, beteg, bús, kopott megfeketedett, senyedő, sárbul formált), olykor ez vegyül pozitív értékfogalmakkal is. Tíz esetben hazafias-politikai jelentéskörben szerepel.

zöit mérlegetjük, azonban annyit elmondhatunk, hogy a középnemesség költő reprezentánsaként egyensúlyi helyzetet kereső kompromisszumos állásfoglalásaiban „állandóan jellemezte valami kurucos mellékszöveg”.⁶² A Rimay-vers gondolatai visszatérnek Gyöngyösinél is a Murányi Vénus-ban:

„Veszni-tértt kis Hazánk forogsz melly sok koczkán!
Hány felé vetett már a' szerencse sarkán!
Hol egy ellenségnek, hol másnak vagy markán,
Régi szép épséged melly miatt áll csonkán.” (I. 28.)⁶³

Gyöngyösi folytatja a XVI–XVII. századi költészetünkben hagyománnyá váló „elfajzás” gondolatát, ami a hazafias-politikai költészetben is jelen volt. Ott azonban múlt és jelen értékviszonyainak magas feszültségű, tragikus átélésű konfliktusa fejeződik ki, amint előző fejezetben idézett példánk is ezt bizonyították nagyon is konkrét történelmi-politikai-morális kontextusukkal. Gyöngyösinél azonban egyre inkább elvontan erkölcsivé, történelmileg definiálatlanná szublimálódik a motívum, az értékviszonyok tragikus összeütköztetésének lehetősége, vállalása és kimondása helyett meghatározóbb a „végső konzekvenciáig el nem merészkedő lojalitásának költői igazolása”.⁶⁴ Kortársként Gyöngyösi bizonyára még jobban érezte – hiszen szinte biztosra vehetjük, hogy ismerte – a Rimay-hagyományból táplálkozó költészet értékszerkezetének és poétikai kódjának aktuális történelmi-politikai-eszmei jelentését. Ismerte, de nem vállalta. Nem vállalta ezen értékszerkezet kifejezését, ezzel megindul annak fölbomlása, eltűnik a rím��ókban rögzített jelentéshálózat, megszűnik kulcsszavakként való szerepeltetésük, szerepük a rím akusztikai funkciójára redukálódik, bekövetkezik a *ríműablonná válás*. A Murányi Vénus-ban már a szerelem mindent lebíró erejének jellemzésére mondja:

„Hatalmas mindenben, hódol néki sok nép,
Azt ostromollya pedig inkább, ki erős, s szép.
Roppant városokat s várakat egyben tép.
Ennek hatalmától vólt-é valaki ép?” (I. 114.)⁶⁵

Használja pedig buzgón, *negyvenegy* előfordulását számoltuk meg, azonban már teljesen esetlegessé válik a ríműszavak kapcsolódása, közöttük jelentéshálózat nem épül ki, előbb idézett példánkon kívül a nép-tép nem is bukkan föl másutt. A fölbomlást pedig mutatja, hogy a tép korábbi oppozíciós párja nélkül is megjelenik nála.⁶⁶

⁶² AGÁRDI Péter, *Rendiség és esztétikum*. Bp. 1972. 215.

⁶³ Gyöngyösi Istvánnak *Költeményes Maradványai*. Pozsonyban és Pesten, 1796. II. 5.

⁶⁴ AGÁRDI, 226. és 48, 215–216.

⁶⁵ GYÖNGYÖSI, 17.

⁶⁶ „Vagy talám elődben ugy jön inkább képe,
Mint egy Adonisnak, ki vólt Venusnak szépe,
Melyet, minthogy arra gyenge lábbal lépe,
Az megsebesült kan rutul öszvetépe.” (Ének Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságáról, A

kuruc küzdelmek ... 270. A fölbomlás másik jele – ami ugyancsak megjelenik Gyöngyösinél – a ríműszavak toldalékos alakjának használata. *Gyöngyösi* ... 17, 66, 187, 244, 251, 328, 360, 388, 390, 449, 464, 470, 505, 525, 531, 540, 553, 558, 561, 618, 626, 636, 650. *Uj Életre hozott Chariclia* ... 1702. 75, 100, 104, 152, 173, 223, 279, 288, 297, 299. *A kuruc küzdelmek* ... 249, 257, 261, 268, 270, 272, 287. Néhány példa az átalakulásra:

„Az felkelő hajnal világosit szépen,
Nyugovó személyét megláthatni épen,
Vajon ki nem kapna e nagy drága képen?
Ki uralkodik is sok helyen, sok népen.”

Liszi László 1653-as Magyar Márs... című terjedelmes művében is jelen van rímtoposzunk. Nyolc variációját olvashatjuk, azonban már csak egyben találjuk nyomát a jelzett sajátosságoknak:

„Egy szóval a véren, mint veres tengeren,
Az Izraelnek népe,
Canaán földére, s örök dűcsőségre
Egész magyarság lépe.
Véren fundáltattak, s evvel elfogyattak,
Kiket pogány letépe.”⁶⁷

A XVIII. században jól elkülöníthető két változat fejlődési vonala rajzolódik ki, a *Rimay-ág* és a *Gyöngyösi-ág*. A Rimay-ág nem éri el a tucatnyit, míg a Gyöngyösi-ág majd százhetvennyire rúg.

Irodalomelméletünk újabban kezdi fölismerni a toposz-kutatás jelentőségét, amint ezt Tarnai Andor eddigi vizsgálódásai is bizonyítják. Tarnai is úgy véli, hogy a toposz a szöveg konstans eleme, különböző mértékben állandósuló formulákat jelent.⁶⁸ Ilyen gyakran megjelenő toposznak tartjuk az állam hajójának képét, az igazi nemesség és Magyarország gazdagságának gondolatát. Sylvester János 1541-es kiadású Új-testamentumának élén ajánlás áll, melyben elkeseredett hangon hasonlítja össze a szerző Magyarország büszke és dicső múltját szenvedő, ellenségeitől sanyargatott jelenével.⁶⁹ Tarnai Andor e sorokat toposznak, „vagy legalább alakulóban lévő toposznak” tartja, „... a Magyarország régi és újabb állapotáról adott összehasonlítást (talán a *Querela Hungariae* toposzának lehetne nevezni) ...”⁷⁰ Annak kiderítése messze meghaladja feladatunkat, hogyan is

„De bár lett volna-is olly frissen, és épen
A' német had, a' mint bé-jött vala szépen;
Ugy sem vólt volna jó csak valami-képpen
Rajta-menni a' nagy számu Pogány népen.”

„Egy szóval mindenben tekintetes, jó, szép,
Tanult, elmés, okos, testben, elmédben ép;
Méltóság követi valamely felé lép,
Méltán süvegelhet neki sok ezer nép.”

„Vénus véréből nőtt rózsza gyengesége,
Ön-magát kedvelő Narcissus szépsége,
Fébus miatt veszett Hjacint ékessége
Adónis vérén költ Tulipán épsége.”

⁶⁷ Listi László *Munkái*, Bp. 1891. 454.

⁶⁸ TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita...* Bp. 1969. és különösen *A toposz-kutatás kérdéseire*, *Literatura*, 1975. 1. 66–74. „A toposz gondolatforma, amelyet meghatározott helyen, összefüggésben és céllal kellett vagy lehetett elmondani. A közhelygyűjtemény tehát nem toposzok halmaza s a közhely nem toposz: az első tágabb értelmű a másodiknál, a másodiknak viszont köztött érvényességi köre és funkciója van.” *Literatura*, 71.

⁶⁹ „Verebar etiam non parum, ne ex Hungaro libera gente subito angarus (sic!) fieret, hoc est, opprimeretur, seruiretque, non iam Christo domino benignissimo, sed Turco, tyrannorum omnium immanissimo, nec in libera Hierosolymorum urbe, sed Babyloniorum, omnis confusionis, ac seruitutis domicilio, immo carcere teterrimo. Ubi pro dolor, multa hoc tempore Christianorum milia, non tantum corpore, verum etiam animo, huic hosti seruitutem seruiunt plus quam Aegyptarum. A quo, cum superioribus seculis maiores nostri gloriosum sepe reportauerint triumphum, ac orbi Christiano, suo sanguine pacem pepererint, nunc viribus fracti, ac ope destituti moerent, non secus atque liberi parentibus orbat.” (*Előszó, Bibliotheca Hungarica Antiqua*, hasonmás kiadás.)

⁷⁰ *Literatura*, 70.

keletkezett e toposz; annyit azonban talán megkockáztathatunk, hogy összefüggésben állhatott genetikusan a Magyarország gazdagságának toposzával.⁷¹ Sylvester Querela-ja már alapjaiban megszabta a toposz jellegét. Múlt és jelen időviszonyai állnak szemben egymással, a múlthoz a nemzeti lét gazdag értékei kapcsolódnak (... őseink az előző századokban... ellenségünk fölött gyakran arattak dicsőséges győzedelmet és a keresztény világnak vérünk hullásával szereztek békét...), a jelen a múlt értékeinek megsemmisülése, sorvadás jellemzi (... most erejünkben megtörve és magukra hagyatva, úgy búslakodnak, mint a szüleiktől megfosztott gyermekek...), a jövő hasonlóan az értékhiányok távlatát ígéri (... a szabad magyar nemzet egyszer csak nyomorult lesz, az elnyomatás nehezedik rá...). Arra ugyancsak nem vállalkozhatunk, hogy bemutassuk a Sylvestertől eredeztetett Querela-toposz érvényességi körének, funkciójának és tartalmának változásait a XVI. században, annyit azonban sejtethünk, hogy ebben meghatározó szerepe volt a század történelmi és eszméletörténeti változásainak, különösképpen a reformációnak.⁷² Ha hiányos is a folyamatosság íve Sylvester 1541-es ajánlásától Rimay verséig, láthatóan ugyanaz a formula fogalmazódik meg; a *Querela Hungariae toposz szuggesztív lírai változatát teremtí meg Rimay*. A Querela-toposz érvényességi köre a XVII–XVIII. századi nemzeti mozgalmak sodrában alakul ki igazán, a három idősíkhöz kapcsolódó értékszerkezet a kor történelmi eseményeiből kialakított történelmi tudat hagyományozódó kifejezője. A Querela-toposz lírai változata a Rimay által sugallt fejlődési ágon bontakozik ki, melynek hordozója a nép-kép, nép-tép oppozíció. Rimay azonban a Querela-toposzt úgy formálja meg, hogy útjára indít egy rímtoposzt is, a kettő nála összefonódik. A Querela-toposz követői Rimay után – a Rákóczi-nótával bezárólag – a költészetben úgy fejezték ki a toposz állandósult gondolatformáját, hogy annak lényeges poétikai hordozója mindig a Rimay rímtoposza vagy annak valamely változata. Amíg a Querela-toposz korrelációs poétikai eszköze a Rimay rímtoposz volt, addig a rímtoposz önállóodhatott is, sőt a XVIII. században alig jelenik meg a Querela, de a rímtoposz tenyészik.

A Gyöngyösi-ág a Querela-toposz teljes fölbomlásának útját járja be. Politikai és eszméletörténeti okokkal magyarázhatóan a Querela-toposz érvényességi köre összezsugorodik, funkciója a kor számára kétségesse válik, perifériára szorul. A Querela-toposszal korábban korrelatív párt alkotó rímtoposz már nem kapcsolódik az állandósult gondolatformához, hanem valóban csak rímtoposzá válik, melynek poétikai értéke egyre inkább kétségesnek mondható, különösen annak négyesrű változata. A Gyöngyösi-ághoz sorolható típusok számszerű előfordulása a következő képet mutatja: T: 24, T₁: 18, T₂: 100, néhány esetben szerepel T-T₁-T₂ keveréktípusa.

Különösképpen figyelemre méltó, hogy a nép-kép, nép-tép oppozíciós pár elveszíti korábbi kötött funkcióját, tömegesen jelenik meg bármely jelentéskörben; egymáshoz tapadó kohéziójuk megszűnve külön-külön is beépülhetnek bármely rímegyüttesbe. A sok kínálkozó példa közül Faludi Ferenc: *Nintsen neve* című költeményét idézzük teljes terjedelmében, mivel meggyőződésünk szerint Faludi itt tudatosan számolja föl a rímtoposz és a Querela-toposz korábbi összekapcsolódását, az egytagú rímzavak ironizáló játékosággal a virtuóz költői kedv dekorumai lesznek:

„Egy agg lant van Gyöngyös táján:
Rut szömlötsők ül pofáján,
Töpörödött rántos bőre,
Ősszel tarkás minden szőre;
Utálatos otsmány kép.

⁷¹ Korábban ugyancsak Tarnai hívta föl a figyelmet, hogy „A mohácsi csatavesztés és főleg Buda elfoglalása után a hazaiak tudatában a gazdag föld motívumához, latin verselőknél és magyar énekszerzőknél egyformán, egyébként is a gyász, a panasz, a romlás (luctus, querela, ruina) még részletesen feltárandó képzeleti tapadtak.” *Extra Hungariam* ... 39.

⁷² Vö. BENDA Kálmán, *A magyar nemzeti hivatástudat története*. Bp. 1937. Benda szerint a harcos öntudat Moháccsal eltűnik, harci erejére most is büszke a nemzet, de büszkesége megtörik. A magyarság évszázados nagy küzdelme mindinkább elveszíti korábban hangoztatott keresztény univerzális jellegét s bezorol a nemzeti keretek közé. A hősiesség aktivitása a XVII. század elejére már lehanyatlak, s szerte az országban keserű passzivitás váltja fel, melyen csak mint távoli reménység dereng át a nemzeti egység visszaállításának vágya.

Három foga tart istrázsát,
S' alig rágja a' hig kását;
Gyomort kever бүдös szája,
Tüdejével rothadtt mája:
Semmi tagja már nem *ép*.

Rozsdás torka höbög, hörög,
De a' nyelve frissen pörög;
Nyughatatlan derekával,
Tsipás szeme forgásával;
Keze úgy jár, mint a *tsép*.

Előbb kezdte Venus fattyát
Megismérni, mint-sem attyát;
Him utánn sirt böltsőjében,
Gyuladozott szerelmében,
S még előtte volt a' *pép*.

Felserdülvén, többre *lépett*,
Nyalogatott sok friss *képet*;
A' ki tetszett száj-izének,
És megfelelt vig kedvének,
Ahhoz ragadt, mint a' *lép*.

Sok kezek közt vásott nyaka,
Tsókkal kopott két ajaka,
Úszög már kiperzselt szive,
De még benn' van Ámor nyive,
Forrtón forr az ó *tserép*.

Természetét erőlteti
Apadtt mellyét kifeszitti,
Tarát farát ékesitti,
Vitorláiit kiteritti;
Arra nyerit, a' ki *szép*.

Parázs-tüzét lobbantattya,
Már megszokta, nem hagyhattya.
Várj, tejetlen gubás ketske,
Nőszton nősző vén menyetske!
Mégjön urad, jól *megettép*." ^{7 3}

A XVIII. század kéziratos és nyomtatott irodalmában egyaránt bőségesen találhatunk példát rím-toposznak jelentésváltozására, a szerzők közül csak néhányat nevezünk meg: Kőszeghy Pál, Szirmai Tamás verses búcsúztatója, Amade László, Mátyási József, Pápai Páriz Ferenc, Gyöngyösi János,

^{7 3} *Faludi Ferentz Versei*, Kiadta BATSÁNYI János, 1823. 54–57. Legújabbán Hargittay Emil foglalkozik Faludi versével, ill. éppen Faludi szerzőségét kérdőjelezi meg. *Hatvanhat csufos gajd, XVI–XVIII. századi magyar csúfolók és gúnyversek*. Bp. 1983. 5–6. Amennyiben esetleg valóban „csak” parafrázis lenne az eddig Faludinak tulajdonított vers, akkor is bizonyosra vesszük, hogy rímeiben, rímelhelyezésében nagyon is tudatos elképzelés érvényesül. Ez az elképzelés pedig – Faludi vagy másvalaki – másként tartja számon a Querela-toposzhoz tapadó Rimay-ág rímtoposztát, jelentésének ártértékelését végzi vagy fogadja el.

Tséri Verestói György, Molnár Borbála, Felvinczy György, Szászi János, Peretsenyi Nagy László, Nagy Ferenc, Kováts József.⁷⁴ Néhány példát idézünk kevésbé ismert kéziratos énekeskönyveinkből: Csatári József ékv.:

„Oljan szép – ez a' kép
Mintha zephir rosát tép.”⁷⁵

Wass Benjamin gyűjteményéből:

„Bájolva jött a hang felém
Megyek, s a' rózsák tépett
Erekjéi közt meg lelém
Fannit a' tsupa szépet.”⁷⁶

Kardos Antal énekeskönyvéből:

„Óh te hajdan szépek szépe
Disze veszett rózsá szál
Téged a sors öszve tépe
Jajj te korán el aszál.”⁷⁷

Kiss Pál gyűjteményéből:

„Már miolta tudom mi a szép
És miolta kedves az szép kép,
Illy mérgesenn, keservesenn rá nem ragadt lép,
És úgy emészt, majd minden részt bennem öszve tép.”⁷⁸

Másutt így folytatódik a toposz fölbomlása:

„Ha kívánnya felséged,
El törlöm eszt a népet,
Nem veszek bé mentséget,
Vágom a rutot s szépet,
A Gazdagoknak bélét

⁷⁴KÖSZEGHY Pál, *Bercsényi házassága*, Történelmi Tár 1894. 195–308. Szirmay Tamás *ezredes bucsuztatója*, Tört. Tár, 1900. 513–550. Tséri Verestói György *Magyar Versek . . .* Kolosvárárt, 1772. NAGY Ferentz, *Hunyadi László Története*, Pozsonyban és Komáromban, 1793. MÁTYÁSI József, *Semminél több valami*, Pozsonyban, 1794. PERETSENYI NAGY László, *Léta Magyar Vitéz . . .* Pozsonyban és Pesten, 1800. A következő művekben találjuk legnagyobb számban a toposzt: KÖSZEGHY Pálnál 10, Szirmay Tamás *bucsuztatójában* 20, MÁTYÁSI Józsefnél 12 esetben szerepel. A toposz másutt is előfordul, bár ezek idézésére nincs lehetőségünk, a szerzők közül megemlítjük Göböl Gáspárt, Szőnyi Benjamins, Amade Antalt; de a verses halotti parentálókban is lépten-nyomon megjelenik.

⁷⁵Csatári József *versgyűjteménye* (1814–1819.) Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Debrecen (továbbiakban, TREN) R 2757. 72-dik Nóta.

⁷⁶WASS Benjamin, *Viola szín gyűjtemény*, 1809. TREN, R 449/m 42.

⁷⁷KARDOS Antal, *Egy néhány Szomorú és Vig Nóták . . .* 1823. TREN, R 2730. 262.

⁷⁸KISS Pál, *Világi Nóták . . .* 1807–1808. Hódmezővásárhely, Bethlen Gábor Gimnázium könyvtára, A. 170. 71. Nóta

Ki vetem az ebeknek;
Kevélyeknek lépét
Adom a rut férgeknek.”⁷⁹

Azt is megállapíthatjuk, hogy a XVIII. század utolsó harmadától a XIX. század első évtizedeiig a rímtoposz egyre ritkábban szerepel a kor legjelentősebb költőinél, így alig mutatható ki Orczy Lőrinc, Barcsay Ábrahám, Ányos Pál, Ráday Gedeon, Földi János, Dayka Gábor, Baróti Szabó Dávid, Rájnis József, Révai Miklós, Fazekas Mihály, Szentjóni Szabó László, Batsányi János, Virág Benedek, Berzsenyi Dániel, Csokonai Vitéz Mihály költészetében.⁸⁰ (Csokonainál ugyan van egy nagyon jelentős kivétel: *Cultura* című drámájában megszólal a Rákóczi-nóta változata, azonban ez a Rimay-ág krónikájához tartozik.) Ez azt is jelenti, hogy a rímtoposz kizorol legértékesebb költészetünkéből, a kisebb jelentőségű versszerzők és a kéziratos diákköltészet használja nyakra-főre.

1805-ben jelent meg irodalmunk első rímlexikona Versegly Ferenc: *Tiszta magyarság* című művének függelékeként: *A' cadentiak' Lajstroma*. Az egytagú rímek között felsorolja a toposz következő elemeit: ép, kép, közép, lép, nép, szép, csép, cserép, pép.⁸¹ Itt már a lép nem szerepel. 1806-ban állítja össze Szemere Pál kéziratos maradt terjedelmes *Rímek* című rímestárát. Műve tizenkét oldalán csak egytagú rímzavakat sorol föl, toposzunkból csak ennyit említ: lép, kép.⁸² Simai Kristóf sem sokkal bővezebb 1809-es *Vég tagokra szedett szó-tár* című munkájában, beéri az ép, kép, lép, tserép rímzavak említésével.⁸³ Mindhárom rímestár láthatóan kevésre becsüli a rímtoposz poétikai értékét, amellet mit sem tudnak már a nép-kép, nép-tép hajdani szerepéről.

VI.

A Querela Hungariae toposz XVIII. századi útját nem követhetjük nyomon, annyit azonban megállapíthatunk, hogy a költészetben a Querela-toposz mindig a Rimay-ággal összefonódva jelenik meg. A Querela-toposz most még hangsúlyosabban hazafias-politikai jelentéskörben jelenik meg, s mivel ez az adott történelmi-politikai közegben egyre inkább illegitimnek minősül, a számba vehető művek zöme is kurucos, politikai ellenzéki hangvételű.

A sorban első emlékünkhöz a 1764-es diétához kapcsolódik. Már címében is a Querela-t idézve itt találunk egy hosszabb magyar nyelvű verstördéket latin címmel: *Rubrica, Pannona Nympha Veteres renovatas Querelas cur Diaeta Posonium confluens Spem firmandae Salutis appromittit, Anno quo Laeta Celebrari voluit Regina Dietam (1764.) Pannonia Nympha Seu Hungara Terra Plorans*. A vers a Nympha panasza, aki itt a nemzeti sérelmek megszólaltatója. Nincs nemzeti király, árvának látja magát, mindenkinek el kell vesznie; a nemzetre – fiaira gondol:

„Jaj, vallyon, mint élhet a Contribuens Nép,
Kit máris mint rongyot a sok fizetés tép,

⁷⁹ Passio, 1751. Csiksomlyói nagypénteki mistériumok. 1897. 65–66. Más kéziratos előfordulásai Stoll Béla bibliográfiájának sorszámozását követve (*A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*, 1565–1840. Bp. 1963.): 767, 739, 347, 438.

⁸⁰ Az eszmetörténeti tényezők mellett erősen befolyásolta a rímtoposz visszaszorulását a XVIII. század II. felében a poétikai gondolkodás átalakulása. Ismeretes, hogy Bessenyei és Pézseli József mily következetesen utasította el a négyarskú „Cadentias” verselést, a korszak valamennyi jelentősebb költője követte ebben őket. Vö.: OROSZ László, *A magyar verstani eszmélkedés kezdetei*. Bp. 1980. 32–41.

⁸¹ VERSEGHY Ferenc, *A Tiszta Magyarság*. Pest, 1805. Patzkó Ferenc betűivel.

⁸² SZEMERE Pál, *Rímek*, (1806.) TREN, R 592/4: 11–23.

⁸³ SIMAI Kristóf, *Vég tagokra szedett szó-tár*. Buda, 1809. 120–121.

Most is csak alig áll, mint eltörődött csép
Gyenge teher alá, a vékony sár cserép.”⁸⁴

Az ismeretlen szerző verses paszkvillusában egészében a Querela-toposzt használja föl, de költői gyöngeségei folytán erejét apasztja publicisztikára hajló epikus terjengőssége. Idézett strófaánk talán a legkoncentráltabbán idézi föl gondolatiságában a Querela-toposzt úgy, hogy társul hozzá a rím-toposz Rimay-ága. Több időpontból, több változatban maradt ránk a „*Jer magyar sírj vélem...*” kezdősorú költemény. Mindegyik másolata XVIII. századi, először Amadé László kéziratai között bukkan föl, utána Jankovich Miklós énekeskönyvében (1789–1793), egy 1790-es gyűjteményben, Dugonics András Följegyzései-ben, Aranka György kéziratossorú versgyűjteményében, végül egy 1800-as kötetben.⁸⁵ Az Amadé-kéziratban fennmaradt másolat látszik a legkorábbinak (1764 előtti), politikai költészetünk esztétikailag is értékes darabja; a Querela-toposz teljes szerkezetét kibontja:

1. „Jer magyar! sírj vélem,
Gyászoljad szüntelen
Romlásodat!
Hajdani voltodat,
Mostani sorsodat,

⁸⁴REXA Dezső, *Az 1764-i diaeta irodalmi emlékeihez*. ItK, 1909. 476–482. A toposz jellemzőit adó strófák a következők:

„Már régen fetrengek szívem keservében . . .
Patakok forrása van szemem tövében,
Ki segíti fejem elhagyott ügyében? . . .
A sok elmúlt jóknak friss emlékezeti,
Gyakorta szívemről a but vetkezteti . . .
De csak minutáig tart ez nyugalom,
Fejem felett haboz a bu aggodalom,
Már régen kellett volna a sírhalom . . .
Szültem is fiaikat . . . Bátor vitézeket a kard forgatásra . . .
Egy szóval Nagy Sándor minden dicsősége,
Darius s Croesusnak dugaszdag bővsége,
Hercules ereje, Pallas eszessége,
Mind ez helyben szorult világ ékessége.
De nézd a szerencse állhatatlanságát,
Alig kóstoltatta zsenge Ujságát . . .
El hervasztja hamar kinyílt szép virágát.”

A fájdalmasan zokogó Nympha a nemzeti király hiányát panaszolja:

„Történt, hogy meghalván bölcs hajóm vezére
És ennek idegen csuszott a helyére,
Kinek, mivel nincsen igaz Magyar vére,
Igyekszik fejem nagy veszedelmére . . .
Hogy szegény Nemzetem ily szörnyen rongálja . . .
Mert ennek kinjából nincsen ki segítsen,
Gyógyító szemekkel, hogy reám tekintsen,
Meg sebzett szívemre frissítő írt hintsen,
Meghalok, hogy a bu igy ne sebesítsen!”

⁸⁵Előfordulásait ismerteti STOLL a 383, 392, 557. szám alatt és *Várkonyi Bárány Amadé László versei*, Bp. 1892. 548–553.

Rabságotat.
Mi voltál, gondold meg;
S mint veszett népünk meg;
Hogy nyomorult lehess,
Oly futva ne siess,
Böcsös nagy vér! . . .

4. Nyakadon a német
Lesi életedet . . .
Borzadozol! . . .
Fojtja szabadságod,
Rontja tartományod:
Nem irtózol?
Fejti erszényedet,
Kiszopja véredet,
Fényedet torkolja,
Neved marcangolja:
Szenveded ezt? . . .
8. Ébredj föl hirtelen
Mert a baj szertelen,
Ne hadd magad!
Időt ne vesztegess,
Ne szóval fenyegezz:
Gyűjtsél hadat!
Gyorsan fegyvert fogjál,
Mennydörögj s csattogjál;
Ugy meglesz, mit akarsz.
Hogyha földbe takarsz
Ki téged bánt.
9. Vajon nem szégyen-e
Menny és föld Istene!
Csuffá lettünk?
Hogy ilyen vitéz *nép*,
Ki mindent *összetép*,
Igy elveszünk?
Németnek bolondja,
Már alig van rongya,
Mégsem fegyverkezik;
Mig több baj érkezik.
Mindaddig vár.⁸⁶

Az idézett mű olyannyira kapcsolódott a politikai szabadságharcos-ellenzéki mozgalmakhoz, hogy a jakobinus Őz Pál is lemásolta. A jakobinusok perében ez a vers is szerepelt az ellene felhozott vádpontokban, a vers szövegét 1795. június 3-án, Őz Pál kivégzésénél a hóhér elégette a vesztőhelyen. Köztudomású, hogy 1790 körül már a nemesi ellenzéki mozgalom számos külsőségében, agitatív jelszavaiban erősen támaszkodott a kuruc hagyományokra.⁸⁷ E szövegváltozat 9. strófája így hangzik:

⁸⁶ AMADE László, 548–552.

⁸⁷ BENDA Kálmán, *Ismeretlen politikai költemény 1790-ből*. It 1951. 100–105.

„Vajjon nem szegény-e?
Menny-s földnek Istene,
Hogy illen vitéz nép
Ki mindent össze tép,
Németnek bolondja.
Már alig van rongya
Mégsem fegyverkezik
Még több baj érkezik,
Addig vár.”⁸⁸

Ismeretes, hogy 1790 körül sokat emlegették Rákóczi Ferencet, a kuruc szabadságharcos mozgalmat; ez az időszak a Rákóczi-nóta népszerűségének is első csúcspontja. E rebellis vers jelenti ekkor főként költészetünkben a Quereja-toposz képviselőjét, bár a kuruc mozgalmak költészetének számos más darabja is gyakran szerepel az ekkori kéziratos verseskötetekben.⁸⁹ 1792-ben jelenik meg Etédi Sós Márton: *Magyar Gyász, vagy-is Második Lajos magyar királynak a mohácsi mezőn történt veszedelme* című verses elbeszélő műve, ahol így emlegeti a Rákóczi-nóta nem fakuló hatását: „Valaminthogy a' máj Magyarok még emlékeznek a' Rákótzí, Bertsényi nótájára: ugy azon időkbén is (ui.: a Mohács körüli időben, I. M.) friss emlékezetben vólt még a' Hunyadi, Bátori és Kenesi nótája.”⁹⁰ Berei Farkas András a századforduló s a XIX. század első évtizedeinek igen népszerű és termékeny versszerzője, 1799-ben terjedelmes verselménnyel köszönti József Antal főherceg és az orosz cár leányának, Alexandra Paulovna hercegnőnek frigyét. *Pannónia Öröme*... című művében sorra köszöntik a felséges párt a díszelő bandériumok és parádézó katonák, ha hihetünk Farkasnak, akkor „Hepler Ferentz Vitézlő Polgár Fő-Kapitány Ur Huszár-Kompániája” egyenesen a nevezetes nóta hívására gyülekezik, majd masírozik:

„Tárogató sippal hívnak már Budára,
A' melly vagyon véve Orfeus lantjára;
Haj Rákótzí! haj! haj! Bertsényi kótára,
Régi Magyar Vitéz híres Mars nótára.”⁹¹

Csokonai is megrémíti 1799-ben Festetics Györgyöt, amikor a Cultura bemutatóján fölhangzik a Rákóczi-nóta ezen változata:

„Haj Rákóczi, Bercsényi, – Tököli
Nemzetünknek régi híres magyar vitézi,
Hova lettek, hova mentek nemzetünknek régi híres magyar vitézi?
Szegény magyar níp
Mikor lesz már ip
Mert a sasnak körme között, körme között fonnyad mint a lip.
Töredikeny mint cserip
Szeginy magyar níp.”

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ WALDAPFEL József, *Irodalomtörténeti adatok Rákóczi emlékének történetéhez*, ItK 1935. 167–176. A kuruc mozgalmak költészetének legtöbbször előforduló alkotásai a századvég kéziratos verseskönyveiben a következők: STOLL, 232, 272, 369, 231, 301, 315, 610, 315, 700, 260, 272, 344, 383, 500, 431, 581, 595, 630, 638, 383. *A kuruc*... i. m. 795.

⁹⁰ ETÉDI SÓS Márton, *Magyar Gyász, vagy-is Második Lajos magyar királynak a mohácsi mezőn történt veszedelme*. Pesten, 1813. 252.

⁹¹ BEREI FARKAS András, *Felsőes József Antal Magyar-Ország Nádor Ispánnya Mennyegző-jének folytatása*. Második Könyv. Budán, Landerer Katalin betűivel, 1800. 75.

Stoll Béla 1963-as adatait figyelembe véve, csak 35 változatáról tudva a Rákóczi-nótának, 1790–1822 között huszonhárom kéziratos versgyűjteménybe másolták le a tilalmazott rebellis verset.⁹² Bizonyítja ez azt is, hogy a századfordulón milyen nagyarányú volt a Rákóczi-nóta elterjedtsége, népszerűsége nyilván összefügg a politikai mozgalmak jelentkezésével.

A Querela Hungariae toposz funkciójának és érvényességi körének a századfordulón és a XIX. század első évtizedeiben bekövetkezett változását számba venni külön vizsgálat feladata lehetne, bizonyosnak látszik azonban, hogy mégis jelen van, bár a korszak eszmei és politikai változásai átfogalmazták némiképpen. A költészetben valamiképpen a Querela-toposzhoz köthető Baróti Szabó Dávid: *Egy le-dőlt diófához* és Berzsenyi: *A magyarokhoz* (Romlásnak indult . . .) című verse.⁹³

Tudjuk, hogy Kölcsey Ferenc gondolkodása, költészete igen sok ágon kapcsolódik a régi magyar irodalomhoz, különösképpen a kurucos hagyományokhoz. Mind a régi magyar irodalmi, mind a kurucos hagyományok közvetítésében kiemelkedő szerepe volt a debreceni protestáns kulturális közegnek, amint azt meggyőzően bizonyította Mészöly Gedeon alapvető tanulmánya.⁹⁴ Éppen a századforduló körüli időszakban több debreceni provenienciájú kéziratos énekeskönyvbe másolják be a Rákóczi-nótát, közülük egy máig is a Kollégiumi Nagykönyvtárban olvasható, éppen olyan ritka változat, amely a hazafias-kurucos hagyományt a múltban Bocskaiig hosszabbítja meg:

„ . . . Jaj Rákóczy Bertsényi
Magyarok híres Vezéri Bezerédy
Hová lettek Magyar népnek híres Vezérei
Nemzetünknek nagy bajnoki
Fényes Csillagi Botskai
Az ellenség minden felől őket emészti üti
Kergeti buval emészti közinkbe sem ereszti
Jaj hát szegény nemzetünknek
Miként epeszti . . . ”⁹⁵

Ott érezhetjük már a Querela-toposz jelentkezését Kölcsey-nél az 1821-es *Rákos* című költeményben is:

„Romlasz magyar nép, romladozol hazám,
És lassan őrlő féreg emészti belől.

⁹²STOLL, 387, 639, 495, 576, 697, 280, 310, 369, 383, 387, 392, 393, 434, 500, 512, 527, 531, 546, 606, 692, 702, 722, 854.

⁹³SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Fejlődési szakaszok Kölcsey világszemléletében és költészet-felfogásában* in *Világkép és stílus*, Bp. 1980. 137. Az egyes korszakok sajátos szerveződő értékviszonyai kirajzolják az éppen akkor érvényes értékalakzatot. (KENYERES, 89.) A társadalmi változások folyamán átértékelődnek a legfontosabb érték kategóriák. A változás azzal kezdődik, hogy a korábban fontosnak tartott érték kategória kevesebb vagy nagyobb hangsúlyt kap, vagyis egymáshoz viszonyított helyzetük megváltozik. A második fázisban, ha a helyváltoztatás jelentékeny volt és tartós, a kategóriák új tartalmat, jelentést kapnak, esetleg sor kerülhet arra is, hogy egyes kategóriák eltűnnek, mások kialakulnak. A Querela-toposzsal összefonódó Rimay-ág mindvégig megtartja értékviszonyait, – szerkezetét. A XVIII. században és a XIX. század fordulóján azonban ez korántsem számít reprezentatívnak, jellemzőnek, sőt a korszak leggyakoribb és preferált értékalakzatával szemben ellentétesnek nevezhető. Elsősorban a politikai-ideologikus érték kategóriák változnak legerőteljesebben, de az erre épülő morális érték kategóriák is követik ezt. A XVIII. században domináns értékalakzatban nem kap helyet a Querela-toposzt meghatározó érték konfliktus, hasonlóképpen nem kívánatos értékírány az értékvesztés történelmi konkrétságú kifejezése. A Faludi-vers éppen az átrajzolódott értékalakzat bizonyossága. A XVIII. század végén, XIX. elején pedig az értékalakzat újbóli átrendeződésével a Querela-toposz érték kategóriái újra aktualizálódnak.

⁹⁴MÉSZÖLY Gedeon, *Kölcsey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje*, Bp. 1939.

⁹⁵*Világi énekek*, TREN, R 2762: 60–63.

Ha fog kigyulni magzataidnak
Szük kebelökben az égi szikra? ”

Az elmondottak alapján bizonyosra vehetjük Mészöly Gedeon vélekedésének igazát: „Nem lehet véletlen, hogy a Hymnus első stórfájában is erre, hogy: — — — — nép előtte ez a sor rímelt: Balsors, a' kit régen tép . . .”⁹⁶ Nem a véletlen költői lelemény ragadta ki tehát a rímek lehetséges sokaságából a nép-tép oppozíciót, nem is csak az egytagú szavak rímlehetőségének fölfrissítési szándéka, hiszen Kölcsey nyilván tudta, ismerte a belőle múltba kigyózó eszmei-politikai üzenetet, s annak poétikai jelentését. A *Querela Hungariae* toposz a reformkor előestéjének történelmi-eszmei közegében szólal meg a Hymnusban; a toposz történelemszemlélete, idő és értékszerkezete a mű kompozícióját határozza meg. Ezen belül így a rímpár két évszázad üzenetének tudatos meghallása, apokrif örökségének vállalása.

Baróti Szabó, Berzsenyi, Kölcsey költészetében elsősorban a *Querela*-toposz állandósult gondolatisága lényeges, s csak erősen alárendelten jelenik meg a rímtoposz Rimay-ága, poétikai fontossága halványul. Ebben nyilván szerepe lehet a korszak poétikai elveinek, amely már jóval kisebbre értékeli a konvencionális poétikai eszközöket. A XVIII. század II. felében s a XIX. század első évtizedeiben a *Querela*-toposz poétikai kifejezésére (legalábbis a rímek szintjén) a rímtoposz Rimay-ágából már csak a nép-tép rímopozíciót használják, a nép-kép szerepe teljesen feledésbe merül. Valószínű, hogy a Rákóczi-nóta elevenebb hagyományozódása magyarázza ezt.⁹⁷ Ugyanakkor a nép-kép oppozícióba kódolt értékszerkezet elevenen hagyományozódik, hiszen a belülről pusztuló nemzet érzete, a tehetetlen agónia büntudattal teli szorongása állandósul. Márpedig a századforduló és a reformkor előtti időszak éppen erre rezonált.

A *Querela*-toposz könnyen talál utat a századforduló és a XIX. század első évtizedeinek gondolkodásába, történelemszemléletébe, irodalmi műveibe. Amit hagyományosan „nemzethalál gondolatnak” nevezünk, az alapszerkezetében megszületett a *Querela Hungariae* toposzában; XVI–XVII.

⁹⁶ MÉSZÖLY, 81–82.

⁹⁷ A XVIII. század költészetében pedig nem szűnik meg a *Querela Hungariae* toposz szöveg-hagyománya, jelenléte, hiszen annak első számú megfogalmazása: Rimay verse zavartalanul napvilágot lát. Még csak nem is kéziratos formában rejtőzködik, Stoll Béla tanúsága szerint mindössze egyetlen kéziratos énekeskönyvünk tartalmazza. (STOLL, 227.) Nyomatott formában sokszor, nagy példányszámban juthatott az olvasó kezébe, erről gondoskodott a „Balassi–Rimay . . . Istenes Énekei . . .”-nek sok kiadása XVIII. században. (Dézsi Lajos adatai alapján minimálisan húsz kiadásról tudunk, DÉZSI Lajos, *Balassa és Rimay „Istenes Énekei”-nek bibliográfiája*. Bp. 1904.) Igaz, a hagyományozódás mindvégig Balassi verseként tartotta számon s adta tovább. (Vö.: Rimay János *Összes Művei*. Összeállította ECKHARDT Sándor, Bp. 1955. 199–200. és KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. MTA I. Oszt. Közleményei, 1957. 265–338.) Ennek ellenére joggal merülhet föl a kérdés, ha a minta jelen van az egész századon keresztül, miért nincs jelen annak hatása, vagy csak alig? Láthatóan átértékelődik szerepe, hiszen a XVII. század második felében, a XVIII. elején még hazafias politikai költészetünk legfontosabb ihlető mintája volt, a XVIII. században pedig elveszíti ezen funkcióját. Semmi jel sem mutat arra, hogy az „Istenes énekek . . .” kegyességi szempontú antológiájában politikai célatosság, rejtett, csempészett alkotásnak tekintették volna, vagy itteni elhelyezését ilyen számdékre vezetnénk vissza. A kor értékalakzatában elveszíti jelentőségét, korábbi politikai-ideológiai jelentése elhalványul, „néma regiszterre” válik. Ebben bizonyára szerepe volt annak is, hogy egy sajátos hagyományozódási sorba tagolódott be, az „Istenes énekek” versgyűjtemény egy darabja lett más szerzősége alatt jegyezve, s ez a specifikus hagyományozódás is gyengítette eredeti jelentését, korábbi funkcióját. A XVII. században is megjelent az „Istenes énekek”-ben huszonháromszor (vö.: SZABÓ Géza, *Balassi Bálint és Rimay János Istenes Énekei*, 1983. Tanulmány a hasonló kiadáshoz, 37–39.), ugyancsak Balassi neve alatt, azonban abban a korban a hagyományozódásnak csak egyik csatornája volt ez, a másik csatormán — éppen a kor domináns értékalakzatának megfelelően — állandó delejező hatása érvényesült, segíthette ezt az a körülmény is, hogy ez közelebb esett időben a Rimay szöveghagyomány kezdetéhez.

századi költészeti hagyományaink megújulva így ömlenek nemzeti létünk, kultúránk, nemzettudatunk újabb korszakába, s szólaltatnak meg újabb regisztereket.

Ezzel kijelölt utunk végére érkezünk, tudva azt, hogy messze nem merítettük ki a tökéletes megoldáshoz szükséges eljárásokat, lehetőségeket. A felsorakoztatott bizonyító anyag nem egy helyen hiányos, vázaltszerű; munkánk során végig éreztük az ideológia- és eszmetörténet eredményeinek hiányát. Az ilyen jellegű kutatások újabb eredményeinek fölhasználásával jobban pontosíthatnánk a toposz XVIII–XIX. századi beépülését, kapcsolatát a nemesi történetzemlélettel és egyáltalán a nemzettudat változásaival.

A dolgozat mottójaként Verlaine versét idéztük: „Ó jaj, a rím silány kolomp...” A nagy XIX. századi francia poéta mélabús elutasítással számol le korábbi poétikai kőtáblákkal, helyezi azokat törvényen kívül. Tehette ezt úgy, hogy saját törvényhozója volt, a „silány kolomp” szava hozzá nem kúszott évszázadokon át, makacsul hagyományozódó üzenettel. Dolgozatunk talán meggyőzően bizonyította, hogy a csak szűkebb értelemben poétikainak látszó kérdés: egy rímtoposz históriája: költészettörténetünk és nemzettudatunk geológiai mélyrétegeinek megrendítő lenyomatát őrizheti.

Imre, Mihály

L'HISTOIRE D'UN TOPOS DE RIME

(nép – szép – kép – ép... tég)

La poésie de János Rimay, intitulée: *Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán* (Dans laquelle il se lamente de la décadence et de la décroissance de la nation hongroise) servait d'un modèle important pour la poésie patriotique-politique hongroise au cours des siècles. L'étude part de la supposition que l'ensemble de rime nép – szép – kép – ép (peuple – beau – image – intacte) de la première strophe de la poésie de Rimay a conquis une place extraordinaire dans la poésie lyrique hongroise de deux siècles. Dans la première strophe de sa poésie, Rimay a créé un tel constant de texte poétique durable – un topos –, les rapports de valeur et les plans temporels de laquelle se sont condensés dans des mots de rime monosyllabiques qui sont en même temps les mots de clefs de la poésie. Cette rime qui s'organise des mots monosyllabiques est l'une des plus fréquentes dans l'ancienne poésie hongroise. Outre les dispositions métrico-poétiques, la cause de la tradition du topos de rime est à chercher dans les relations de valeur, l'opposition nép – kép du topos de rime en est l'expression la plus accentuée. C'est le conflit de valeur qui est la caractéristique la plus importante de la structure de valeur de la poésie, et c'est la perte de valeur qui devient la tandance de valeur fondamentale. C'est ce qui détermine notre poésie politique après Rimay. Le topos de rime a deux branches d'évolution: celle de Rimay et celle de Gyöngyösi. La poésie de Rimay est, à proprement parler, la rédaction lyrique d'un topos existant continuellement dans la littérature hongroise du XVIe siècle, de celui de la Querela Hungariae, mais elle s'entrelace poétiquement avec le topos de rime. La branche Rimay montre un entrelacement continu du topos Querela et du topos de rime. Au XVIIIe siècle, la branche Rimay apparaît seulement dans quelques poésies éparses, mais elles sont des poésies d'une intonation patriotico-politique, – dans la branche Gyöngyösi, par contre, la fonction antérieure fixe du topos de rime cesse. C'est le chant Rákóczi qui est le testateur le plus vigoureux du topos Querela et du topos de rime, qui, durant les décennies d'après 1790, surgira souvent, au cours des mouvements politiques oppositionnels. La branche Rimay devient active de nouveau, et le topos Querela se réintègre dans la poésie du début du XIXe siècle.

SZÉPHALOM ÉS PEST

Kazinczy és az induló Tudományos Gyűjtemény

I.

Kazinczy Ferenc 1806 júniusában költözött húsz évvel fiatalabb feleségével és súlyos anyagi gondjaival Széphalomra. Elkerülhetetlen volt, hogy rendezze életét, hogy menedéket és nyugalmat találjon. A börtönben töltött hosszú évek után I. Ferenc birodalma semmiféle hivatalt, hozzá közel álló társadalmi szerepet, sőt voltaképpen beilleszkedési lehetőséget sem kínált neki. Nem egyszerűen egy börtönviselt, politikailag gyanús személy mellőzéséről van itt szó, hanem az ország kétségbeejtő elmaradottságáról, a művelődési intézmények, kommunikációs eszközök erős hiányáról. Kazinczy és vele együtt még jó néhányan érezték, hogy a bécsi központi hatalom mindent megtesz a szellemi mozgások korlátozásáért, az értelem gúzsbakötéséért; a magyar társadalom pedig még csak most kezdi fölismerni a tudás, az ismeret és a gondolatközlés hatalmas jelentőségét.

Az abszolutizmus politikai börtönéből szabadult Kazinczy a század első évtizedében lényegében helyesen mérte föl a maga lehetőségeit, és összpontosította erejét a magyarság szellemi mozgósítására. Jól tudta, ehhez elsősorban a korszerű gondolatok közvetítésére alkalmas nyelvet kell teremteni, illetve kifejleszteni. Ezzel a törekvéssel párhuzamosan igyekezett egy másik alapvető fogalmat átültetni a köztudatba: a minőség igényét. Nem csupán a rossz és jó, de a jó és jobb megkülönböztetését, meghatározását is fontosnak tartotta. Noha ez az igény kimutatható a pesti egyetlen több tanárának, történelmi, statisztikai és gazdasági íróknak a munkáiban is, a szélesebb közvélemény figyelmét ő vonta magára. Mirdenek előtt azzal, hogy szembeszállt a debreceni szellemi központtal és ezzel a református oktatásügy legtöbb művelőjével. Különösen azokkal, akiket a kényelemszeretet vagy meggyőződés a jobb keresésére, s ezzel az újabb befogadására-elfogadására képtelenné tett. A református kollégiumok például buzgón ösztönözték a magyar nyelvű verselést, amiből mennyiségileg jelentős „költészet” nőtt ki anélkül, hogy a minőség igénye fölmerült volna. Kazinczy viszont úgy gondolta – és ezt ki is mondta –, hogy nem minden vers tartozik a költészet világába, amit az „emelkedett” szellem legnagyobb teljesítményének tekintett; s úgy vélte, a szellemi fölemelkedés – az általános fölemelkedés fő húzóereje – csak az esztétikai mértékek megismerésével és alkalmazásával érhető el.

„K. F. 1759. Octob. 27d. születék. Hol vala akkor Nyelvünk? Mit lehetne akkor olvasni magyarul? 1772. szolala meg Báróczi és Bessenyei, 1777. Baróti. K. látá a fény első gyenge felcsillamlását s tüzet kapott” – írta 1817. május 7-i önéletrajzi levelében Szemere Pálnak.¹ E tűz viszi rá, hogy fölvesse a Goethe–Kazinczy párhuzamot: „Góthe és K.? ezt lehetne kérdezni. De kevélység nélkül, ha Góthét csak úgy tekintjük mint Nyelvművészt, én vagyok, lehetek a *Magyarnak* és *most*, ami 1800 körül Lessing és Klopstock után Góthe a Németeknek.” Vitatható önértékelés, ha Csokonai és Berzsenyi költészetére gondolunk, s még inkább az, ha az utódokra – Kőlcseyre, Vörösmartyra, Petőfira, Aranyra – is kitekintünk. Ám Kazinczy nem is a költői babékoszorúk legnagyobbikát ítéli magának, hanem a magyar nyelv fejlődésében – és tegyük hozzá: a legfontosabb irodalmi-művelődéstörténeti kezdeményezések körüli bábáskodásban – játszott szerepét becsüli föl. Vagyis nem az alkotó teljesítményét, hanem a közügynek tett szolgálatait hasonlítja össze Goethe szerepével. S ha erre gondolunk, ha az előbbieket mellett a régebbi és újabb írók általa készített vagy

¹ KAZINCZY Ferenc – Szemere Pálnak. 1817. V. 7. *Kazinczy Ferenc levelezése*. Sajtó alá rendezte: VÁCZI János. (A továbbiakban: KazLev) XV. 181–185.

kezdeményezett kiadásait, a képzőművészet és általában a legmagasabb értelemben vett szép elfogadtatásáért, az ízlés megemeléséért vívott harcát is figyelembe vesszük, állítása közel sem látszik többé ellentmondásra ingerlően kevélynek.

Kazinczy talán arra is gondolt, hogy Weimar kicsi pont Németország térképén; s ha ez a kicsi pont egész Európát bevilágító fényt nyerhetett Goethe szellemétől, miért ne történhetne valami hasonló Széphalommal? Ennél a pontnál azonban jelentős különbségek elkerülték a figyelmét. Széphalom mögött saját kis birtokán kívül semmilyen anyagi erő nem állt – Goethét viszont egy jelentős erőforrásokra támaszkodó nagyhercegség támogatta. Kazinczy, miután az aránylag közeli Sárospatakkal sem volt jó viszonyban, néha heteken, hónapokon keresztül nem találkozott olyan emberrel, akivel a maga színvonalán eszmét cserélhetett volna – Weimar viszont valóságos szellemi központ volt, hosszabb-rövidebb ideig számos világméretben is nagy egyéniség otthona. Noha időnkint Goethe is magányosnak érezte magát és (még) nagyobb szellemi központokba vágyott, Weimarban kiemelkedő politikai szerepe volt, nagy társasága; tucatszám kastélyba, vadászházba vonulhatott vissza a környéken, utazhatott Itáliába, Marienbadba, elfoglalta a közélet, a kelleténél is többen keresték vele a személyes találkozást és így tovább sorolható még sok olyan tényező, amitől Kazinczyt megfosztotta kényszerű elszigeteltsége. Ráadásul a magyar könyvkiadás, a magyar könyvkereskedelem nem is hasonlítható a korabeli németországihoz; a gondolatcserének szinte egyetlen lehetősége maradt számára a széphalmi ház szigetén: a levelezés.

Hasonló elszigeteltségben élnek ekkor a legkiválóbb magyar szellemek közül Berzsenyi, Kisfaludy Sándor, Kölcsey és sokan mások. Berzsenyi ugyan Dukán rendelkezett egy kisebb, szellemileg mozgékony társasággal, Niklán viszont még Kazinczynál is jobban elszigetelődött. Számára egyetlen menedék kínálkozott – különösen Kölcsey nevezetes kritikájának a megjelenéséig –: a költészet. Kisfaludy Sándor – hazatérve a katonáskodásból – először a napóleoni háborúk nemesi felkelőjeként tört ki Sümegi magányából, majd bekapcsolódott Zala megye politikai életébe, s végül a füredi színház alapításával bizonyos társadalmi szerepet is talált magának. Kölcsey sokáig költői tervei, filozófiai és irodalomtörténeti tanulmányai közé zárkózott, de állandóan Pestre, társaságba vágyott, míg be nem kapcsolódott a megyei közéletbe, ahol politikai tevékenysége kibontakozott.

II.

Hol is kezdődik az öregkor? Kazinczy kortársai közül Kármán József 26, Dayka Gábor 27, Ányos Pál 28 évet élt. Csokonai harminckettőt. De Csokonai már csak tágabb értelemben nevezhető Kazinczy kortársának: tizennégy évvel később született, vagyis nagyjából Kis Jánossal, Kisfaludy Sándorral és Berzsenyivel egyidős. Kisfaludy Károly, Kölcsey és Katona pedig jó harminc évvel voltak fiatalabbak a széphalmi mesternél. Az irodalomtörténet egészében ezeknek a különbségeknek nincs lényeges szerepük; Kazinczy szempontjából azonban egyáltalában nem elhanyagolható tény, hogy az ő nemzedékének sajátos érzelmi és gondolatvilágát, ízlését Dayka, Ányos és Kármán szóltatták meg. Csokonai, Kis János, Kisfaludy Sándor, Berzsenyi költészetét már a maga kialakult esztétikai rendjébe kellett befogadnia. A harminc, majd negyven évvel fiatalabbak – Vörösmartyék – pedig olyan műveltséggel és élményvilággal léptek az irodalom színterére, amelynek Kazinczy addigi munkássága alapvetően fontos része volt. Vagyis nem alaptalanul nézte őket a Mester – vagy inkább a Pátriárka – szemével, ami óhatatlanul falakat emelt, s legjobb indulata ellenére ugyancsak elszigetelte.

Azt se feledjük, hogy az átlag életkor akkoriban ötven körül volt: Kisfaludy Károly 42, Kölcsey 48, Vitkovics 51 évesen halt meg. Kazinczy viszont ötödik évtizedének közepén nősült, s elmúlt hatvan, amikor hetedik (!) gyermeke megszületett. Nem sokkal ezelőtt kezdődött különös, plátói szerelme egykori „ideálja”, Kácsándy Zsuzsanna leánya, a tizenéves Gyulay Karola iránt – amiről *Veteris vestigia flammae* címmel Szauder József írt szép tanulmányt.² Gyulay Karolina gróf-

² SZAUDER József, *Az estve és Az álom*. Bp. 1970. 347–432.

nőnek írta Kazinczy 1822. december 6-án: „Octobernek 27dikén léptem 64ik esztendőmbe; ilyenkor mások öregek már; én még ifjúnak tetszhetem . . .”³

Így is érzett még évekig. Főleg, ha nem kínozták egyre tartósabb és fájdalmasabb betegségei: a reuma és az aranyér. Gyakran azonban a betegágyból is fiatalosan szólt, mert fiatal akart maradni. Fiatal – annak ellenére, hogy teste belülről, az egyre gyorsabban átalakuló világ kívülről minduntalan figyelmeztette az idő múlására. Ám ahogy a testi figyelmeztetéseken igyekezett önfegyelmel úrrá lenni, úgy törekedett a világ figyelmeztetéseinek a kizárására is. És a széphalmi szigetre ritkán jött postahajó, vagy ha jött is, főleg tisztelgő leveleket hozott és egyetértést. Az ellenvélemény csak elvétve jutott el a magányosan élő Mesterhez – legalábbis a Mondolat megjelenése, még inkább pedig a Tudományos Gyűjtemény kiadása előtt. Kazinczy abban is különbözött Goethétől, hogy érdeklődése szűkebb területre vonatkozott, a természettudomány például jóformán teljesen hiányzott belőle. Figyelme egyre inkább a világirodalom legnagyobb szellemi teljesítményeire, mint mércére, eszményre és saját munkáira, küzdelmeire, mint közvetlen céla irányult.

Noha a magány és elszigeteltség jórészt elvonta figyelmét a világ változásairól – különösen azokról, amelyek nem feleltek meg olvasmányaiából kialakított eszményeinek –, érzékenysége nem tompult el. A börtön óvatossá tette, s vigyázott rá, hogy a bajokért ne a bécsi kormányra hárítsa az összes felelősséget; vigyázott rá, hogy a tízes évek egyre szenvedélyesebb nemzeti – nacionalista – érzelmi hulláma el ne sodorja. A külső erők elleni harc helyett változatlanul a belső – szellemi – energiák mozgósítását érezte feladatának. Ám, hogy néha őt is elfogta a keserűség és bizonytalanságérzet, arra öregkora legbizalmasabb barátjának, Dessewffy Józsefnek 1818. október 27-én írott levele a bizonyosság: „Én ma lépek hatvanadik esztendőmbe. Rettenetes éjjelem volt: elképzeltem mily közel vagyok a határhoz, ha akár gyermekeim sorsát, akár literátori dolgozásaimat tekintem . . . Tíz esztendőt élnem nem lehetetlen, s ha addig élnék, mind úgy mint nevelő atya, mint úgy mint Író, tehetnék még valamit. De arra ifjú erő, el nem gyöngült szem, s a körülállások által nem ostromlott kedv kívántatik. Barátom, Te, ki nálamnál sokkal fiatalabb vagy,⁴ fordítsd haszonra minden idődet, s tanulj az én káromon, a ki időmmel nem gazdálkodtam elég jól. És ha kikap a halál, tanítsd gyermekeimet, hogy a jó ember szereti a hazát – hogy Morálitás nélkül nincs boldogság . . .”⁵

Hazaszeretet és morálitás, írói szerep és atyai gondok – ezek körül forognak legtöbbet az öregedő Kazinczy gondolatai. Míg azonban a hazaszeretet és a morálitás belső értékrendjét a legkisebb bizonytalanságérzet nélkül őrzi világszemléletében élete végéig, az utóbbi kérdésekben a tízes évek közepétől egyre jobban elbizonytalanodik. Kazinczy eszményeinek filozófiai magja a felvilágosodás sajátos idealizmusa. A XVIII. század racionalistának nevelte fiait, és Kazinczy tudatába is mélyen beültette a szellem korlátlan lehetőségeibe vetett hitet. Kazinczy hosszú börtönbüntetés alatt megtanulta a gyakorlatban is, hogyan menekülhet az irodalom, a művészet és a gondolkodás szellemi világába a mindennapok nyomorú gondjai elől. A széphalmi magány ugyanerre kényszerítette: olvasmányai világába zárkozva szellemi erőit esztétikai és művelődési kérdésekre összpontosíthatta. Goethét választva példaképül az önmagának szabott mércét a lehető legmagasabbra tette, de megismerési vágya közel sem volt olyan mindent átfogó jellegű, mint a weimari mesteré. Úgy vélte, a művelődéstörténet tanulmányozására épített tudás a Szép és Jó eszményei által vezetett racionális gondolkodás útján ki tudja jelölni a követhető és elérhető célokat. Egyfelől a világ, az emberi életkörülmények, eszmények megváltoztatására képes tudatformáló erőt látott az irodalomban és a művészetekben; másfelől a klasszicizmus neveltje és híveként túlzott jelentőséget tulajdonított az esztétikai szabályoknak, ami aztán számára is megnehezítette az egész eredetien újat hozó költők befogadását.⁶

³ KazLev XVIII. 206–209.

⁴ Dessewffy József 1771. február 13-án született.

⁵ KazLev XVI. 207–210.

⁶ Vö. ZIMÁNDI Pius, *Kazinczy véleménye kora irodalmáról*. Bp. 1936.

Kazinczy és Berzeviczy vitája⁷ világosan megmutatja, hogy a széphalmi gondolkodó minden gazdasági kérdésben a szárnyaló szellemet lehúzó erőt látott. Fölfogása szerint az egyének egymáshoz való viszonyát és a társadalom rendjét nem anyagi-gazdasági erők, hanem az erkölcs – a moralitás – szabja meg. A „Moralitás” pedig a kötelesség és szolgálat alapeszméjére épül nála. Eszerint igazságosan – s ami ezzel egyet jelent: ész érvek szerint – a társadalmi rendnek arra kell épülnie, hogy minél eredményesebben szolgálja valaki a köz javát, annál több hasznot hajtson szolgálatával a köz javára. A társadalmi emelkedés tehát nem valami jutalmat, kivételes helyzetet vagy nagyobb hatalmat jelent az ő szemében; hanem több kötelezettséget, nagyobb tapasztalatokra és sok tudásra épített közszolgálatot. Egyik Dessewffy Józsefhez írott levelében⁸ ennek következtében azt is magától értetődőnek tartja, hogy az érdem, a tehetség, a hasznosság alapján az alacsony sorból származók is föl-emelkedhessenek.

Kazinczy szerint akár a „mészáros fia” is betöltheti a legmagasabb tisztségeket (a levélben az alispáni méltóságot), ha előzőleg alacsonyabb állásokban megszerezte a szükséges tapasztalatot, és bebizonyította rátermettségét. Mert – úgymond – „a nagy birtok, mert a pénz, mert a rojt,” mert az ész, mert a sok vagy kevés tanulás senkit se veszen ki a maga sorából”, ha a köz szolgálatában nem végez hasznos munkát. Nem feledkezik meg az emberi gyarlóságról sem, ami miatt „a Tisztviselő . . . inkább hajlandó szolgálni a gazdagoknak és nagyoknak, mint a szegényeknek”, ami pedig erkölcsi kötelessége lenne. Számol azzal az ellentmondással, ami az egyenlőség eszméjének és a vagyoni különbségekből fakadó eltérő lehetőségeknek a következménye. Vallja, hogy Dessewffy taksása „nem oka, hogy Te nem vagy az ő taksása; s Te nem vagy bocskortalan; ő pedig nem tűzött ruhájú s nem csizmás”. Elveti az abszolutizmusnak azt a kísérletét, hogy a megyei önkormányzat helyére fölülről kinevezett tisztviselőket erőszakoljon,¹⁰ s a választás politikai gyakorlata mellett tesz hitet. Ugyanakkor messze távolodik a kor általános elképzeléseitől, amikor a „szolgák” közelebről meg nem határozott csoportjának s a „szegény sorsúaknak” is választójogot és választhatóságot akar biztosítani; mégpedig úgy, hogy a származás elvét – azaz a nemesi előjogokat – mellőzve a vagyon, illetve az adófizetés mértékét tenné a választójog és választhatóság alapjává.

Ezek bizony a francia polgári forradalomhoz visszavezethető eszmék. Jellemző azonban, hogy a feudális társadalom gazdasági rendjének megváltoztatásáról – amivel pedig a kortársak közül többen (a Tudományos Gyűjtemény hasábjain is) foglalkoztak – nem töpreng; s az Erdélyi levelekből határozott idegenkedés olvasható ki a polgársággal szemben. Kazinczy egységes világképében a köz javát szolgáló kötelesség eszménye uralkodik, a legfontosabb polgári erények – a szorgalom és szerzés – hiányoznak mellőle. A „köz” rendkívül fontos fogalma következetesen a házával azonos, de a nemzeti közösség magától értetődő része az emberiségnek. Igen jellemzően írja az Erdélyi levelekben: „Jók és nem jók mindenhol vannak, s nagy szerencséjére az emberiségnek, a magyar, a tót, az oláh végtére is ember . . .”

„Jók és nem jók” – ez a kulcsfogalom utal Kazinczy gondolkodásának alapelveire, az erkölcsre. Sajátos moralitás felfogása valószínűleg előbb körvonalazódott, mint hogy „fel-felsikoltva örömeben” Sipos Pál közvetítésében alaposabban megismerkedett Kant filozófiájával.¹¹ Nem annyira ennek transzcendentális idealizmusa, a „Ding an sich” világról adott tanítása, hanem az „ész” mindenhatóságának, az „erkölcsi öntudat” alapvető jellegének eszméi, s az ezek filozófiai kifejtéséből levont jogbölcselet ragadta meg. És persze az esztétikumnak e gondolatrendszer csúcsára emelése. Kant szerint az esztétika világában együtt jár az okság és célszerűség elve, itt minden szükségképpen és mégis szabad, itt minden természet és mégis eszme. Hasonló tanulságokat olvasott ki

⁷Vö. H. BALÁZS Éva, *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus*. 1763–1795. Bp. 1967. – Berzeviczy halálának hírére írta Dessewffynek: „Szívesen sajnálom halálát, de szerettem volna, hogy lett volna inkább Magyar.” – *KazLev* XVIII. 39–40.

⁸KAZINCZY Ferenc Dessewffy Józsefnek. Martz. 31d. 1820. *KazLev* XVII. 117–126.

⁹értsd: díszes öltözet.

¹⁰Vö.: *Magyarország története*. 1790–1848. I. Bp. 1980. 469–473. és HORVÁTH Mihály, *Huszonöt év Magyarország történelméből*. Genf, 1864. I. 24–30.

¹¹KAZINCZY Ferenc – Sipos Pálnak. Széphalom, Febr. 27d. 1814. *KazLev* XI. 249–250.

Kazinczy Goethe műveiből, mindenekelőtt a *költészet és valóság*ból. Am ahogy Kantot követve nem jutott el a zseni-fogalom jelentőségének teljes fölismeréséig, mert lényegében rabja maradt Boileau esztétikai tanításainak, és a művészi szabadságot következetesen alárendelte az esztétikai szabályoknak; úgy Goethét sem követte a természetet is magában foglaló Egyetemesség teljessége iránti érdeklődésben. A magyar valóság, a haza iránti kötelességtudat és erős kritikai érzéke olyan feladatot jelölt ki számára, aminek tudatos vállalása erősen korlátozta lehetőségeit. Ez a feladat egyaránt magában foglalta a gondolkodó, tanuló, olvasó emberek számának kibővítését; valamint a magyar nyelv, irodalom, művészetek és a közízlés fölemelését.¹²

Kazinczy egyéni tragédiája, hogy a tízes években elszigetelt életformája egyre jobban eltávolította a valóságtól, egyre inkább az esztétikum elvont világába zárta. Maga is érezte ennek hátrányait, vágyott a társaséletre és a személyes gondolatcserére. Egyaránt megnyilvánul ez hatalmas levelezésének sokoldalú érdeklődésében, állandó utazási terveiben, amelyek közül meg is valósította az *Erdélyi levelek* anyagát szolgáló hosszú kirándulását. Mindez azonban nem változtathatott azon, hogy az évtized második felére a pesti szellemi központ – noha egyelőre nem tartozott hozzá egyetlen Kazinczy nagyságrendjébe tartozó egyéniség sem – olyan kommunikációs hálózatot tudott a korszerű technika segítségével kialakítani, amivel a legszorgalmasabb levelező sem vehette fel a versenyt. A nyomtatás, a postaszolgálat és a tőkével rendelkező polgári vállalkozószellem lehetővé tette, hogy a pesti értelmiség folyóirata, a Tudományos Gyűjtemény szabályos időközben minden érdeklődőhöz – megközelítően 800 otthonba az ország különböző részein – eljuthasson. Ha a folyóirat magas árára gondolunk, biztosak lehetünk, hogy nyolcszáznál is sokkal több olvasóhoz szólt. Kazinczy nem ismerte föl, hogy ez a nemzeti tudat átformálásához nélkülözhetetlen gondolatáramlás és véleménycsere létrehozásának második lépéseje: az erre alkalmas magyar nyelv kialakítása után a folyamat fölgyorsításának eszköze.

III.

A XVIII. században megindult és a napóleoni háborúk gabonakonjunktúrájában tetőződő gazdasági fejlődés jelentős mértékben átalakította a magyar társadalom különböző rétegeinek az életformáját.¹³ A legnagyobb mértékben azét a középbirtokos nemességét, amelyhez Kazinczy is tartozott. Ennek során olyan igények alakultak ki, amelyek az egymást követő súlyos gazdasági nehézségek idején is tovább éltek. A kétszeri pénzleértékelés és a sorozatosan rossz termésű évek következtében 1815–1820 körül sokan tönkrementek, mint Vörösmarty apja; sokan, akik korábban a „szellem magasabb rendű” világába zárkozhattak, kénytelenek voltak többet törődni gazdaságukkal, mint Kölcsey.

Minden bizonnyal az a harminc év, amivel Kazinczy idősebb volt Kölcseynél, jelentős mértékben gátolta, hogy ő is teljesen megváltoztassa életformáját; de tény az is, hogy egyre súlyosbodó magánéleti gondjai egyszerűen megoldhatatlanok voltak. Adott körülmények között aránylag kis birtoka a legjobb gazdálkodás mellett sem biztosíthatta volna a népes család jövőjét. Kevés volt ahhoz, hogy lányainak tisztas hozományt, fiainak életre szóló kenyeret adhasson. Márpedig a kor egyik legnagyobb kérdése volt a fizetett állások kis száma, az elhelyezkedés rendkívüli nehézsége a tisztviselő-értelmiségi pályákon. Nem csodálkozhatunk, hogy utolsó másfél évtizedében Kazinczyt minden irodalmi kérdésnél jobban foglalkoztatta gyermekei jövője és az ő ezzel kapcsolatos felelőssége.

Nem lehet meghatottság, de ugyanakkor mosoly nélkül sem olvassunk, hogy miután 1820-ban csak „szénája és bora” termett, s a megélhetéshez nélkülözhetetlen gabonával Dessewffy József baráti szívessége segítette ki, birtokának gyarapításáról álmodott.¹⁴ 1820. december 21-én arról írt Döbrentének, hogy egy kis szántóból és erdőből álló birtok megszerzéséről alkudozik, s ha ez sikerülne, gyermekei „el fognák mondhatni, hogy atyjok, kit egy rossz testvér és egy rossz sógor

¹² Vö. LUKÁCS György, *Goethe és kora*. Bp. 1946.

¹³ Vö. *Magyarország története*. 1790–1848. Bp. 1980. I. k. 219–424.

¹⁴ DESSEWFFY József – Kazinczy Ferencnek. 1820. szept. 22. *KazLev* XVII. 244–245.

s az idő nyomorgatott, nekik mégis szerezne valamit. S hogy ezt mondhasák, inkább áhítom mint azt, hogy némelyek pengessék nevemet...¹⁵ Annyira komolyan gondolta ezt, hogy – talán a Tudományos Gyűjteményben megjelent cikkek hatására is – a juhtenyésztésről való meggondolódásának, vagy legalább anyagi talpraállásának lehetőségéről írt hosszú levelet Dessewffy Józsefnek.¹⁶ Tapasztalt és gyakorlatias gondolkodású barátja persze kénytelen volt ezt az álmát szétfűjni: „Ne gazdálkodjunk vénségünkre, Kedves Barátom.” – Írta 1821. szeptember 4-én. – „Te akkor akarsz befogni, mikor én kifogni szeretnék...¹⁷ Dessewffy ugyanis pontosan tudta, hogy itt nem jó vagy rosszakaratról, hanem gazdasági válságról, a feudális rendszerből következő nehézségekről, a kereskedés és a tőke hiányáról, valamint a birtokviszonyok rendezetlenségéről van szó. Természetesen nem Kazinczy volt az egyetlen a korabeli Magyarországon, aki sógora elleni pörében erkölcsi kérdést, a jogszolgáltatás elégtelenségében misztikus rosszindulatot látott.

Ezekben a nehéz években azonban egyre többen ismerték föl – szinte áttekinthetetlen ellentmondások félrevezető jelzéseivel küszködve –, hogy (mai szóhasználatlaltal élve:) a termelőerők fejlődése messze megelőzte a társadalmi rend átalakulását. Az árutermelés fejlődésének megállíthatatlan folyamata megnövelte a föld értékét és ezzel élesen előtérbe állította a tulajdon kérdését. Márpedig az évenkénti határfelosztás korábbi gyakorlata és a jobbágyrendszer lehetetlenné tette a családi tulajdon pontos fölosztását. Az örökösödési és határkijelölési perek eldöntéséhez egyszerűen hiányoztak a bizonyítékok, a joggyakorlat nem tehetett mást, minthogy országszerte tudomásul vette a helyi hatalom – szükségyszerűen önkényes – döntéseit. Ebben a változásokra érett helyzetben Kazinczy – rá jellemző módon – az igazság érvényesülésébe vetette reményét, a többség viszont minden baj okát külső, tőle független anyagi tényezőkben – elsősorban a bécsi politikában – kereste. Mivel pedig e politika irányítói a maguk törekvéseire legveszedelmesebbnek a magyar nemességet és a nemesi önkormányzatot tekintették, a „magyar alkotmány” védelme a közvélemény szemében elemi nemzeti érdeknek látszott. Az árutermelésben érdekelt – noha érdekeinek tudatos fölismeréséig majd csak hosszú és keserves viták sorában, megoldhatatlan ellentmondásokkal küszködve eljutó – birtokos nemesség kénytelen volt a változások várható fő vesztesével, az elszegényedett bocskorosokkal szövetkezni. Az értelmiség nagy része abban látta a maga feladatát és történelmi lehetőségét, hogy a nemzeti öntudat megerősítésében szerepet vállaljon.

Kazinczy Zrínyi és egy sor más kitűnő költő műveinek önzetlen kiadója, a magyar múlt értékeinek szorgos föltárója volt; s tudott kora minden irodalmi-művészeti sikeréről. Kritikus szeleme azonban visszariadt a tizes években kibontakozó „nemzeti dicsekedéstől” és a „bundás indulatoktól”. Széphalmi magányába zárva és az „alantostól” mindig viszolygva nem vette észre a bontakozó nemesi ellenállásban rejlő mozgósító erőt, ami majd útjára indítja a reformmozgalmat is; és nem vette észre, hogy Dugonics András, Kisfaludy Sándor és mások sikerei nyomán megkezdődött annak az olvasóközönségnek a kialakulása, amely hasznot hozóvá tudta tenni a magyar nyelvű könyvek, majd folyóiratok kiadását.

Benne is éltek illúziók: gyermekei sorsán aggódva végső reményét abba vetette, hogy sikerül pártfogókat találnia. Fölfogásának legszemléletesebb és legismertebb példája a „Pyrker-ügy”. Az egrí érseknek valóban voltak mecénás hajlamai: fölbecsülhetetlen értékű művészeti gyűjteménye később a Nemzeti Múzeum, majd a Szépművészeti Múzeum képtárának alapköve lett; tanítóképzőt és rajziskolát alapított; sokat beszéltek jótékonykodásairól. Azt persze nem lehet megállapítani, hogy milyen mértékben érdekelte Kazinczyt Pyrker német nyelvű hőskölteménye (amiben talán valami Walter Scott utánérzést fedezett föl), az mindenesetre elgondolkoztató, hogy a fáradságosabb verses fordítás helyett csak prózai átültetésére vállalkozott. Levelezéséből világosan kiderül, milyen sokat várt ettől – a számára váratlanul – vihart kiváltó szolgálataért. Egy bőkezű mecénást remélt az egész magyar irodalomnak, aki legalábbis az összes Kazinczy-művek kiadását vállalja. Reménye – kis részben – be is teljesedett: Pyrker mindössze néhány példányt kért magának a *Szent Hajdan*

¹⁵ KAZINCZY Ferenc – Döbrentei Gábornak. 1820. december 21. *KazLev* XVII. 314–317.

¹⁶ *KazLev* XVII. 542–548.

¹⁷ *KazLev* XVII. 555–560.

Gyöngyeiből,¹⁸ aminek nyomtatási költségeit fedezte, a többi értékesítési jogát – mintegy tiszteletdíjként – átengedte a fordítónak. Más kérdés, hogy szegény Kazinczynak ezzel kapcsolatban is csalódnia kellett: a katolikus papok bizony nem siettek érsekük művét megvásárolni. Csak kevesen nyúltak a zsebükbe: a várt nagy haszon elmaradt; s annak sincs nyoma, hogy az érsek Kazinczy fiainak érvényesülését elősegítette volna.

IV.

A tízes években Debrecentől a „Túldunáig” mindenki – akár baráti egyetértéssel, akár gyűlölködő elutasítással, de – tisztában volt Széphalom fontosságával. Kisfaludy Sándor írta 1820. október 20-i békülő levelében: „Hogy Te lángelmédre, tehetős lelkedre nézve a Magyar Literatura egének egyik Üstökös Csillaga vagy, azt én örömmel megvallom . . . Hogy Magyar Nyelven Himfim, és egyéb elmémiveim születhessenek, a végre Neked előttem születned, irnod, és előttem menned olly szükséges volt, mint az, hogy Vad fába nemesebb oltassék, hogy utóbb aranyalma teremjen . . .”¹⁹ Az olvasó figyelmét ez elismerésben nyilván nem kerüli el az sem, hogy már Kisfaludy Sándor az előzmények világába utasítja Kazinczyt, és a maga „aranyalmáját” tekinti korszerű irodalmi eredménynek. Azt viszont nekem kell bevallanom, hogy az idézet közepén kihagyott levélrészlet egy „de”-vel kezdődik, és Kazinczy tévedéseinek hosszú fejtegetésével folytatódik. Végül pedig a kor legnépszerűbb költője arra hívja föl Kazinczyt, hogy „a művek versenyezzenek, s ne a vélemények”, majd így zárja levelét: „Én sem tudósnak, sem Literátornak magamat nem tartván semmi nemű tudós levelezésbe senkivel keveredni nem akarok . . . Az Író Népet szabad republikának tartom, azért abban sem Vallásbeli különbséget, sem Dictatúrát, sem Despotizmust nem esmerek, de Nemességet, Mágnsági rangot igen is, mellyet a léleknek, szívnek, elmének ereje, hatalma, tehetsége, gazdagsága, műveltsége, lángja és ragyogó sugara ad . . .”²⁰

A Kisfaludy Sándorral kötött békében irodalomtörténetírásunk Kazinczy utolsó nagy győzelmét látja. Szauder József *A magyar irodalom története* 3. kötetében²¹ azt mondja, hogy a széphalmi vezér hanyatlása 1823-tól kezdődött. Ugyanitt azonban kiemeli, hogy Kazinczy már 1817-től számos figyelmeztetést kapott baráti oldalról és az ellentáborból egyaránt a nyelvújítás, valamint a kritizálás kérdésében elfoglalt álláspontjával kapcsolatban. E figyelmeztetések sora alighanem a Mondolat-vitával kezdődik, s talán a legnevezetesebb közülük Kölcsey három lasztóczyi levele.²² Az eredetiség kérdésében Kazinczy okkal hivatkozhatott *Erdélyi leveleire* – és hivatkozhatott volna a *Pályám emlékezetére* is! – ezeket azonban ő nem tartotta „igazi” alkotásnak, „csak” leírásnak. E fölfogás mögött nehéz lenne egy következetesen fölépített esztétikai értékrendet kimutatni Kazinczy nem volt teoretikus elme, s rabja maradt – többek között – a prózai műveket lebecsülő nézeteknek is. Hatalmas olvasottsága és kitűnő ízlése azonban rávezették, hogy megérezze a teremtő erő jelentőségét. Azt a minden formai és tartalmi példát alapvetően átalakító eredetiséget, ami Goethét Goethévé, Berzsenyit Berzsenyivé teszi. Csak éppen még a hozzá legközelebb álló Ányos és

¹⁸ PYRKER János László, *Szent Hajdan gyöngyei*. Kazinczy fordítása 1830-ban jelent meg, az eredeti mű: *Perlen der heiligen Vorzeit* 1821-ben.

¹⁹ KISFALUDY Sándor – Kazinczy Ferencnek. 1821. október 20. *KazLev* XVII. 548–552.

²⁰ Uo. – Figyelemre érdemes, hogy az irodalom republikájának gondolata (amit általában Bajzának tulajdonítanak) itt merül föl először. Nyilvánvaló, hogy a republika egyrészt a latinos műveltségre, másrészt a nemesi köztársaság gondolatára vezethető vissza. Bizonyára Bajza is innen indult ki, noha már egészen fiatalon sokkal radikálisabb fölfogású volt Kisfaludy Sándornál. Mindenestre a kor elemzését rendkívül megnehezítik ezek az ellentmondások: a köznemességhez tartozását politikusan vállaló Kisfaludy Sándor íme – bizonyos értelemben – a republikánus fölfogáshoz jut közel, míg Kazinczy határozottan királyság, monarchia párti nézeteket vall.

²¹ Vö. *A magyar irodalom története* 3. Főszerkesztő: SÖTÉR István, a kötetet szerkesztette: PÁNDI Pál. Kazinczyról lásd SZAUDER József fejezetét – 260–286.

²² Vö. *KazLev* XV. 231–234, 234–237, 244–246.

Dayka esetében sem tudta ezt fogalmi síkon megragadni (hát még Vörösmartyéban!); ezért foglalkozott annyit a műgonddal és a kisebb egyéniségek dicséretével-javításával. Voltaképpen csak egyszer tévedett igazán nagyot: Csokonai esetében.²³

Kazinczy írói elbizonytalanodása a tízes évek közepétől figyelhető meg. Elsősorban abban a dacban nyilvánul meg, ahogy élete utolsó másfél évtizedében Sallustius-fordítását dédelgeti – miközben újra és újra átírja az *Erdélyi leveleket* és annyi kívülről kapott szempontot vesz figyelembe, amennyit egyszerűen képtelenség eredeti műben összefogni. Az önbizalma teljében kezdett *Pályám emlékezete* – ami 1816-ban már jórészt készzen volt²⁴ – lényegesen nagyobb mű. Mondhatjuk: remekmű. Írói bizonytalansága az irodalmi élet átalakulása után, a húszas évek közepén oldódott föl. Miután a folyóiratok és almanachok lendületet adtak a prózaírásnak, a *Fogságom naplója* és a *Pannonhalmi utazás* írása közben ő is magára talált.

A Tudományos Gyűjtemény megjelenése 1817 elején óriási megrázkódtatást okozott Kazinczy életében. Ismeretes, hogy a lap alapítói, amikor szerkesztőt kerestek, reá is gondoltak.²⁵ Végül azonban úgy jelent meg a „pestiek” folyóirata, hogy szellemi arculatának kialakításából Kazinczy ki volt zárva; illetve nem lehetett több része benne, mint más magányos vidéki munkatársaknak. Nem tudni, mennyire fogta föl annak jelentőségét, hogy az eszmék terjesztésének és kölcsönhatásának ez az ipari módon előállított eszköze szükségszerűen kihúzza a talajt óriási energiákat fölemesztő, „kézműves” módszerű levelezése alól. A Tudományos Gyűjtemény révén a pesti értelmiségi központ jelentősen csökkentette Széphalom hatását. Noha Kazinczy igyekezett magának is kihasználni a folyóiratban kínálkozó megnyilatkozási lehetőségeket (számos fontos írását adta benne közre); majdnem mindig gyanakvással és ellenszenvvel írt szerkesztőiről. Döbrenteit minden erejéből igyekszik rábeszélteni; „folytassa az Erd(élyi) Múzeumot, hogy ellensulja (sic!) legyen ennek a gonosz tendenciájú írásnak”.²⁶ Kazinczy a lényegyet feleli itt: bármilyen kiváló volt is az Erdélyi Múzeum, magányos szerkesztőkiadója nem versenyezhetett a teljes pesti értelmiséget fölsorakoztató és a tőkeerős, kiépített üzleti kapcsolatokkal rendelkező Trattner-cégre támaszkodó Tudományos Gyűjteménnyel.

Kazinczy szinte egyformán támadja a lap minden szerkesztőjét. Még ritka elismerése is kétes értékű: 1817. november 13-án például így írt Szabó Jánosnak: „melly megbecsülhetetlen dolog az, hogy a Redactorok mindent úgy hagynak szólani s imi mint magának az Irónak tetszik. Szabadság nélkül nincs haladás, s leginkább nincs bátor és gyors. – Szebb kor jön ránk, mint a mellyben élünk s a legsűrűbb ködök sem zárhatják el a világot” (világosságot).²⁷ A „tűrődelem”, amit itt a szerkesztők javára ír, bizony inkább a szerkesztői következetlenségek eredménye, mint helyesen alkalmazott elv. Igaza van Kazinczynak akkor is, amikor a „nemzeti dicsekedés” túlzásait vagy a „bundás indulatokat” támadja, a „setét rettenetet” emlegeti.²⁸ A legtöbbet ismételt vádja azonban a „cimboraság”. Azt az előnyt érti alatta, amit azok élveznek, akik a szerkesztőség – tágabban: a pesti értelmiség – körébe tartoznak. Vagyis azt az erőt, ami ekkor páratlan volt Magyarországon, ami képessé tette a Tudományos Gyűjteményt, hogy az olvasókat érdeklő kérdések legszélesebb körét fölvesse. Kicsit kapkodóan, önmagával is minduntalan ellentmondásba kerülve, a legkülönbélebb színvonalon és eszmekörben, a magas esztétika világából többnyire kilépve, de az állóvíz megmozdításával beláthatatlan hullámokat indítva el.

Kazinczy és a pestiek viszonya ekkor már régen meglazult, levelezésének statisztikája bizonyítja, hogy még a leghűségesebb Szemere Pál is eltávolodóban volt. Kultsár István, Vitkovics

²³ A Kis Jánosról írott recenziót ebből a szempontból figyelmen kívül hagyhatjuk.

²⁴ SAUDER, *i. m.* in *A magyar irodalom története* 282.

²⁵ Vö. FENYŐ István, *Magyarság és emberi egyetemesség*. Bp. 1979. 63–167. – Kazinczy tévedését jelzi az is, hogy hamarosan maga Döbrentei is Pesten kereste a maga érvényesülését: Kisfaludy Károllyal akart folyóiratot alapítani.

²⁶ KAZINCZY Ferenc – Döbrentei Gábornak. Máj 21d. 1818. – *KazLev* XVI. 38–43.

²⁷ *KazLev* XV. 353–355.

²⁸ Vö. FENYŐ, *i. m.* – Figyelemre méltó, hogy a Kazinczy bábáskodásával született Igaz Sámuel-féle *Zsebkönyv* élén is Kisfaludy Sándor *Hunyadyja* állt; noha Széphalom egyik leggyakrabban emlegetett Tudományos Gyűjtemény ellenes érve éppen e mű szellemével való azonosulás volt.

Mihály, Horvát István útja – különböző módon – messze kanyarodott az övétől. A fiatal Fáy András ugyanúgy tőle függetlenül haladt a húszas évek elején bekövetkező nagy sikerei felé, mint a Kazinczynál is idősebb Virág Benedek, aki szerényen és csendben dolgozva *Magyar Századain*²⁹ fölismerte a közönség igényét egy olvasmányos magyar történelem iránt, de annak lapjaira számos antifeudális megjegyzést csempészett be.

A pestiek iránti bizalmatlanságának megfelelően fogadta Kazinczy meglepő hidegen 1820-ban Kisfaludy Károly jelentkezését.³⁰ Toldy ugyan arra gyanakodott, hogy Kazinczy nem ismervén Himfy és fivére nézeteltéréseit, a Kisfaludy Sándor iránti ellenszenvé miatt volt óvatos; valószínűbb azonban, hogy a *Tatórok* írójának színházi sikerével volt mélységesen elégedetlen, hiszen az a magyar nemzeti érzést föltüzelő történetével magyarázható, s kétségtelenül a nacionalista hullám taraján született. Tény, hogy olcsó dicsérettel fizette ki a hozzáforduló bizalmát; s Aurorája helyett inkább Igaz Sámuel Zsebkönyvét támogatta – mondván: érzelmei iskolatársának a fia mellé állítják. Ám az Aurora sikerét követően is a Hébe híve maradt, sőt Igaz halála után arra gondolt – mint Stettner Györgynek 1826. július 19-én megírta –, hogy folytatja az almanach kiadását. „Nem szeretem a Monopoliumot, de az Antagonizmust úgy szeretem, ha baráti, nem ha ellenséges”³¹ – indokolta álláspontját, ami – ugyancsak a pestiek ellenében – hamarosan a Felső Magyar Országai Minerva támogatójává tette.

Noha a Tudományos Gyűjtemény első száma Kisfaludy Sándortól vett mottóidézettel jelent meg, a sümegi költő ugyanúgy nem talált benne otthonra, mint a Kölcsey-kritika miatt Niklán háborgó Berzsenyi, vagy a pesti letelepedés álmát gyorsan feladó Kölcsey.³² A Széphalmon hozzájuk hasonlóan magányos Kazinczy szorgalmasan kereste velük a kapcsolatot. Kibékült Himfyvel, sorra írta – megválaszolatlanul maradt – leveleit Csekére, fölújította kapcsolatát Berzsenyivel. Nagyon jellemző azonban, hogy a sértett niklai remete barátságáért sem hajlandó engedni elveiből: határozottan védelmébe veszi Kölcsey álláspontját, talán határozottabban, mint ekkor már maga a szerző tenné. Változatlanul folytatott levelezésének főszereplőivé azonban öreg korának legközelebbi barátja, Desseffy József, az ugyancsak régről ismert Kis János, a fiatal Guzmics Izidor, a magyar nacionalizmus harcos ellenfele, Rummy Károly György és a németül író Mailáth János léptek elő.

V.

A húszas évek elejére Kazinczy új táborot talált: a fiatalok Mestere lett. Bölcs – pátriárkai – hangon szól a régi ellenfelei, Czinke Ferenc és Batsányi János ellen berzenkedő Schedel (Toldy) Ferencet barátságába fogadó levelében. Ebben a stilisztikailag is remek műalkotásban úgy emeli föl magához a fiatalembert, hogy közben figyelmezteti is: „tiszteljük a vélekedés és szólás szabadságát... Én a tudományos csatározást nagyon szeretem; szeretem olykor a szabdalkozásokat is, de csak ha nemesek és elmések... Ha szabad hozzád egy kérést tennem: ne köss többet bele és az őformákba”³³ Ugyanebben a szellemben kérdezi néhány hónappal később: „Kell-e gyüölölnünk a ki másként gondolkodik mint mi? ... hol láttál valaha rosszat jó, s jót gyarlóság, erőtlenség, hiba nélkül?”³⁴

Ugyanez a hang fogadja 1823-ban Stettner Györgyöt, majd Fábíán Gábort és Vörösmarty Mihályt. A valamivel idősebb Helmezy Mihály és Kovacsóczy Mihály, majd az ifjú Bajza József

²⁹ VIRÁG Benedek, *Magyar századok* című művének első része 1808-ban, a teljes mű 1816-ban jelent meg.

³⁰ KISFALUDY Károly – Kazinczy Ferencnek. Pesten 15ta Mart. 1820. *KazLev* XVII. 112–113.

³¹ *KazLev* XX. 62–63.

³² Vö. SZEMERE Pál – Kazinczy Ferencnek. Pest April 5. 1817. *KazLev* XV. 143–144.

³³ *KazLev* XVIII. 77–78.

³⁴ *KazLev* XIX. 120.

teszik teljessé azt a kört, amire Kazinczy – Szemere Pállal kiegészítve – számítani szeretne. 1822. december 23-án arról írt Döbrentének, milyen nagyra tartja a fiatal írókat, akik sok olyant tudnak, amit az ő nemzedéke nem tudott. Jobban is szereti őket, mint „a magokat elhitt Öregeinket, kik az arannyal salakot is adnak, sokszor a salakot nagyobb mértékben mint az aranyat”. Ellentétben Kisfaludy Károllyal, aki első jelentkezésekor – mint ismeretes – elutasította Vörösmartyt, Kazinczy rögtön fölfigyelt az ifjú költő különleges tehetségére, amint az 1824-es Aurorát elolvasta. 1823. december 29-én azt írta Kis Jánosnak, hogy Kisfaludy Károly mellett különösen „Veresmartyt kedvelém meg, s tőle igen sokat várok . . . Az ut, a mellyt nekünk kelle irtani, ime törve van, s lelkes ifjaink futnak a hol nekünk mászni kellett. Mint örvendek, hogy nyilni látom a szép tavaszt . . .”³⁵

Közben újabb csapások érték. Először Döbrentei sértődött meg azon, hogy Kazinczy nem dicsérte kellően egyik elbeszélését, s viszonyuk gyorsan elmérgesedett. Mindketten túlérzékenyek voltak, s a széphalmi mester nem tudta megbocsátani Döbrentei hálátlanságát mondván: segítsége nélkül soha nem lett volna több, mint falusi pap vagy „vasáros”, mint testvére.³⁶ Majd miután kiadta Vályi Nagy Ferenc Homérosz-fordítását pörbe keveredett Kölcseyvel (ami Szemere időleges eltávolodását is magával vonta). Ő csak segíteni akart a közelmúltban elhunyt derék pataki professzor családján és némi elégtételt szolgáltatni neki, álmában sem gondolt rá, hogy Kölcsey zokon veheti Vályi Nagynak egy korábbi korszak fölfogása szerint magától értetődő tettét: a másik költő munkájának fölhasználását a sajátjában. Kazinczy értetlenül vette tudomásul, hogy Kölcsey egyéni érdekeit, jogait védi, amikor pedig Vályi Nagy a közt szolgálta, a magyar művelődés ügyében cselekedett.

Az individualizmus előretörését – ami Kölcseynek mindig magától értetődő volt – ugyanolyan idegenül szemlélte, mint a nemzeti ügy fölfogását. Az utóbbival kapcsolatban általában egy 1825-ös Stettnernek írott megjegyzését szokás idézni: „Nem szeretem azt a nekidühült nemzeti-séget, s szeretném, ha a rein menschlich is szólna ez mellett . . . Addig énelkik az árpádiászokat, hogy végre belé csömörlünk . . .”³⁷ Évek óta erre a csömörrre várt, hiszen már 1818. május 31-én így írt Mailáth Jánosnak: „Warten wir ruhig ab, bis auch diese Arpado-Hunyadiomanie vorübergeht.”³⁸ (Szó sem lehet tehát arról, hogy 1825-ös kifakadása vagy élete végén a *Pannonhalmi utazás* hasonló utalása az árpádiászok ellen Vörösmartyt célozta volna. Az utóbbit már nem is annyira Vörösmarty barátai, mint pázmándi Horvát Endre vette zokon.) Várakozásában Kazinczy tulajdonképpen nem is csalódott, hiszen Vörösmarty hamarosan a *Tündérvölgy*, majd a *Csongor és Tünde* „rein menschlich”-e felé fordult – csak éppen egészen másként, mint azt Kazinczy remélte. Az „Arpado-Hunyadiomanie” is kifulladt a húszas évek végére. 1828-tól a Tudományos Gyűjtemény szelleme is megújult és közelebb került Vörösmarty szerkesztősége idején Kazinczy nézeteihez. Bajza és Toldy az ő – és Kölcsey – kritikus szellemét vitték tovább a minőségért harcolva – és együttal kiszorítva az irodalmi életből minden, az övéktől eltérő ízlést.

Csak éppen Kazinczynak mindebben már semmi szerep sem jutott. Kedvelt fiataljai a húszas évek közepétől Kisfaludy Károlyra esküdtek, mint vezérre; noha az Aurora szerkesztőjének sem művészi érzékenysége, sem művelődéstörténeti fölkészültsége nem ért Kazinczy közelébe, de a fölpezsdült irodalmi élet középpontjában élve nap mint nap érzékelhette a korszellem változásait. E változásokat nem csupán észrevette, de gyakran meg is előzte, s ez elég volt hozzá, hogy rövid élete végéig ő foglalhassa el Kazinczy vezéri szerepét.

Toldy – miközben hízelkedő leveleket küldözgetett Kazinczynak – 1826. augusztus 10-én azt írta róla Bajzának: „már egészen elvesztette szeretetemet”.³⁹ Bajza egyetértett vele abban, hogy

³⁵ *KazLev* XVIII. 478–479.

³⁶ Vö. KAZINCZY Ferenc – Döbrentei Gábornak. Pesten Ápril 2d. 1829.: „De miként feledheted te, hogy az én hajlandóságom nélkül legfeljebb is egy falusi Papocskva levél vala, vagy mint testvéred Vas- és Bors-áras? . . .” *KazLev* XX. 38–39.

³⁷ *KazLev* XIX. 485–487.

³⁸ *KazLev* XVI. 52–56.

³⁹ Vö. *Bajza József levelezése Toldy Ferenccel*. Sajtó alá rendezte: OLVÁNYI Ambrus. Bp. 1969. 336–337.

Kazinczy hanyatlík, második öregkorában van, időszerűtlen, korszerűtlen.⁴⁰ Vörösmarty véleménye nem ismeretes. Mindenesetre nem zavarta abban, hogy a *Pályám emlékezetének* közlésével akarja – a szerkesztőség átvételének pillanatában – a Tudományos Gyűjtemény színvonalát emelni.⁴¹ A Toldy érzelemtől túlfűtött hangjától annyira elütő hideg, de tisztelettudó levelében Vörösmarty két javításra kért Kazinczytól engedélyt. Ezek közül az egyik II. József nyelvrendeletének megítélésére vonatkozik. Noha válaszában Kazinczy félreértésről beszél,⁴² az ellentét lényegbevágó: az emlékező a tudatlanság elleni küzdelemre, a szellemi felemelkedésre gondol elsősorban; Vörösmarty a magyar nyelv elleni támadásra.

Az elvi nézeteltéréseken túl azonban azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Toldy és Bajza szinte keresték a Kazinczyval szembe fordulás ürügyeit. Az első ilyen ürügy Vörösmarty megítélése volt, amiben volt is Toldyénak némi igaza, hiszen Kazinczy nyilvánvalóan idegenkedett a *Cserhalom* (és a *Zalán futása*) témájában a „hősi magyar múlttól”,⁴³ de költői erejét érezte, hatalmas tehetségét minden lehető alkalommal elismerte. Itt az ideje, hogy a Toldy és Bajza érdemeit méltató hatalmas irodalom árnyékában arra is utaljunk, az öregedő Kazinczyra vonatkozó elfogult nézeteik a mai napig uralják irodalomtörténetírásunkat. Ahogy a Vörösmarty-ügyben is kimutatható Toldy motívumai között Kovacsóczy elleni gyűlölete,⁴⁴ úgy Kazinczy elleni nyilvános támadásaikban is érzékelhető – helytálló érvek mellett – a tekintélyrombolási szándék. A Pyrker-pörben Toldy ehhez a közzéemlény nemzeti érzékenységét, Dessewffy ellenes támadásában Bajza a köznemesség arisztokrataellenességét is beszámította abba a harcba, amit saját előretörésük érdekében kezdtek.

Valószínű, hogy Kazinczy egyetértett Guzmics Izidorral, aki 1827. március 5-én ezeket írta: „Tartok tőle, hogy a sok tömjénfűst elszédíti fiatal íróinkat, kik fejeken érezvén már a koszorút, majd azt hiszik magok felől, hogy a tökélet bércezen ülnek, a honnan nincs ultra és supra s – ellomhadnak.”⁴⁵ Ennek ellenére az Akadémia alapításának hírére Kazinczy a következőket írta 1827. július 2-án: „Vörösmarty nagy fényben kezdé futását. Mi ő már is, és mi lesz tovább. Az Akadémia alkotói jól tennék, ha ötet függetlenségbe helyeznék, mint Bernstorff Klopstockot. Inkább egy jót, s egészen mint száz középszerűt.”⁴⁶ Miért ne tételezhetnénk föl, hogy valóban így is gondolta?

Ugyancsak a Klopstock példa jelzi, hogy Kazinczy az Akadémia föllállításában az előző század mecénatúrájának a fölélesztését látta fő hivatásként, s nem alaptalanul. A kis Magyarország szellemi élete nem tudhatta és nem tudta önmagát segítség nélkül eltartani. Az Akadémia olyan anyagi

⁴⁰ Uo. 335., 339. stb.

⁴¹ VÖRÖSMARTY Mihály – Kazinczy Ferencnek. Pest 12. Janu. 1828. – *Vörösmarty Mihály Összes művei* 17. k. 193–194.

⁴² VMÖM 17. k. 194–195.

⁴³ Kazinczynak az 1826-os Auroráról a Felső Magyar Országi Minervában megjelent recenzióját szokás öregkori hanyatlása egyik jeleként emlegetni. Ebben ugyanis Vörösmarty *Cserhalom* című történelmi eposza valóban érdemtelenül kevés méltatást kapott. Ennek azonban – Kazinczy szempontjából – több kézenfekvő magyarázata van – kezdve műfaj iránti ellenérzésével, folytatva azzal a szándékkal, hogy egy verselméleti kérdést tisztázzon, egészen addig, hogy Kazinczyt a Képi kultúra Toldyénál sokkal jobban izgatta, így a szép „rezek” (metszetek) miatti öröme nyilvánvalóan őszinte volt. Más kérdés, hogy Kazinczy recenziója valóban aránytalanul van fölépítve és kissé kusza is, mint a kor számos más, szerkesztői gondozás nélkül megjelent írása, vagy nem egy széphalmi levél is. Érdekes és jellemző viszont Toldy tiltakozó levelében, hogy tulajdonképpen nem is Vörösmarty mellőzésén, hanem Kovacsóczy túlértékelésén habborodott föl. Ehhez viszont tudni kell, hogy Toldy rég haragudott Kovacsóczyra, s ennek a továbbiakban számos nyoma van Kazinczyval folytatott levelezésében. Ami rosszat csak lehetett, elmondott róla, mire Kazinczy így válaszolt: „én Kovacsóczyt úgy tekintem mint Írórt nem mint Embert, arra mit emberi tetteiről hallok, nem úgyvelek...” (*KazLev* XX. k. 25–28.)

⁴⁴ Részletesebben lásd: TAXNER-TÓTH Ernő, *A Csongor és Tünde* keletkezéstörténetéhez. It 1981. 1. sz. 64–89.

⁴⁵ *KazLev* XX. 218–219.

⁴⁶ KAZINCZY Ferenc – Bajza Józsefnek. Széphalom Jul. 2d. 1827. *KazLev* XX. 303–

erőforrásoknak a biztosítását jelentette a művészi és tudományos munka támogatására, amelyeket korábban – és más országokban – a fejedelmi udvarok teremtettek elő. Az viszont elkerülte Kazinczy figyelmét, hogy ezzel párhuzamosan más erők is mozogtak már: a könyv-, folyóirat- és újságkiadás kezdett polgári vállalkozássá alakulni. Ebből a folyamatból csak annyit érzékelt, hogy nagyobb lehetőséget kapott az alacsonyabb ízlés terjesztése és a nemzeti indulatok fölfűtése.

Kazinczy Széphalom szigetén egyszerre akart „Hazafi” és a „Világ polgárja” maradni. A világot és a világirodalmat hatalmas tankönyvnek tekintette, aminek alapján a hazafinak el kell sajátítania mindazt a jót és szépet, amiben más országok, népek, alkotók előttünk járnak. És nem csupán Goethétől kell tanulnunk, de az sem szégyen, ha a „mi Volksliedjeink semmik a Szláv nemzetekéhez, melyeket Herder említ”.⁴⁷ Nagy kérdés persze, hogy a magyar népköltészetben való jártassága és Herder tekintélye mondatja-e vele ezeket, avagy ennyire mélyen érintették azok a délszláv népköltészeti élmények, amelyeket Fried István kimutat.⁴⁸ Fejtegetésem szempontjából azonban csak annyi tartozik ide, hogy Kazinczy alapkérdésnek tartotta a külföldi példák tanulmányozását nemzeti fölemelkedésünk érdekében. Ehhez persze a fölemelkedés társadalmi-gazdasági feltételeivel együtt a nemzeti ellentéteket is figyelmen kívül kellett hagynia.

Kazinczy levelezésének egyik megdöbbentő tanulsága, milyen naivan tekintett nemzeti és személyes ellentétekre egyaránt. Noha maga rendkívül sértődékeny volt – és barátaival szemben többnyire figyelmes, udvarias –, mások érzékenységre nem gondolt. Egyszerre tudott halálosan megbántódni a legkisebb ellenvélemény miatt, és hinni abban, hogy az őszinte szókimondás nem csupán a viták tisztázását segíti elő, de fontos segítője az emberi, írói, irodalmi fejlődésnek is. Miközben eltúlozta a személye elleni gyűlöletet, kész volt kezét nyújtani minden ellenségének. Ezzel együtt jellemző rá, hogy hön áhítva Berzsenyi barátságát, szövetségét nem habozott védelmébe venni a tőle már nyíltan eltávolodott Kölcseyt és kritikáját.

Mindenütt harmóniát keresve nem vette, vagy nem akarta észrevenni azt, amit Horvát Istvánék a legfontosabbnak tartottak: a magyarság fenyegetettségét. Egyaránt lebecsülte Bécs makacs magyarellenességét és a szomszédos népek ébredező nemzeti törekvéseiben rejlő agresszivitást. A felvilágosodás neveltjeként úgy vélte, a józan ész, a megalapozott érvelés minden érdekellentétet megoldhat. Az erőszak, az önzés és általában a „rossz” szellemi fegyverekkel legyőzhető. Súlyos személyes gondjai hiába mondtak ellent illúzióinak: Széphalmi magányában legfőbb törekvése maradt, hogy fölülemelkedjék mindazon, ami aljas, ami méltatlan hozzá.

Ez a szándék az öregedő Kazinczy magatartásának a kulcsa. A Bajzáék által teremtett képhez, amelyen egy makacs, hiú, elavult nézeteihez, tévedéseihez ragaszkodó, szenilis öregúr jelenik meg, az is hozzátartozik, hogy ez iránt a magatartás iránt kortársai semmi megértést nem tanúsítottak. Ráadásul a világ oly gyorsan változott meg Kazinczy hosszú életében, hogy a fordulatok egész sorához kellett volna alkalmazkodnia. Olyan fordulatokhoz, amelyeket Széphalomról legfőljebb nagyjából lehetett látni. A tízes évek közepén magányos szerepe fölöslegessé vált. Ennek következtében nem csupán gondolkodásmódján kellett volna változtatnia, de életformáján is, aminek nem voltak meg az anyagi feltételei.

Éppen a sziget jelleg tette viszont lehetővé, hogy Széphalomról Kazinczy sok mindent más-ként lásson, mint kortársainak többsége. Ezt a máskéntet ugyan személyes indulatok árnyékolják és életkorából fakadó ízlés-, felfogásbeli korlátok terhelik, figyelmeztetései azonban többnyire olyan értékek védelmében szólnak, amelyek majd a dialektikus fejlődés ellentmondásainak következő szakaszában válnak különösen fontossá és időszerűvé. Széphalomról nem lehetett megállítani – és jó, hogy nem lehetett – sem a nemzeti öntudat megerősödésének a folyamatát, sem azt, amely magával hozta a Tudományos Gyűjtemény megjelenését, Kisfaludy Károly, majd Bajzáék fölléptét. De lehetett látni – és Kazinczy látta is – a folyóirat szellemében, majd a Kisfaludy és főleg Toldy–Bajza kettős törekvéseiben rejlő veszélyeket.

⁴⁷ KAZINCZY Ferenc – Kölcsey Ferencnek. Széphalom Máj. 14d. 1817. – *KazLev* XV. 196–197.

⁴⁸ FRIED István, *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*. Bp. 1979. 64–70.

SZÉPHALOM ET PEST

Kazinczy et les débuts de la revue Tudományos Gyűjtemény

Quand, en 1817, la Collection Scientifique (Tudományos Gyűjtemény), revue des intellectuels de Pest, a paru, Kazinczy vivait attaché à son bien de Széphalom. Il luttait contre les fardeaux de la crise économique, et les soins domestiques l'ont inquiété de plus en plus. Son monde moral, créé encore par le rationalisme du siècle précédent, a été dominé par le respect pour les valeurs esthétiques et morales. Son immense correspondance, destinée à propager et à faire accepter un goût supérieur, de même que développer une langue hongroise apte à communiquer les idées modernes, a assigné à Széphalom, pour ses amis et ses ennemis également, un rôle d'une importance nationale. Mais la parution de la Collection Scientifique a créé une situation nouvelle: la forme imprimée et la propagation organisée ont multiplié l'efficacité du courant des idées. Bien que la revue ait publié de nombreux écrits importants de Kazinczy, le maître de Széphalom a été pourtant empêché, par la distance géographique, d'influencer son esprit. Dans son isolement de Széphalom, Kazinczy sentait d'une part, et avec raison, que l'existence même de la revue diminuait son autorité et son influence, d'autre part, il a trouvé, dans le contenu même de la revue, beaucoup de chose à critiquer. Il a repoussé vivement la «vanterie nationale», mais il se tenait loin des réformes sociales aussi. C'est en vain qu'il a cherché la paix parmi les écrivains de la province et des alliés dans les rangs des jeunes écrivains, Széphalom devait s'isoler de plus en plus. En même temps, son isolement lui a rendu possible que le Kazinczy vieillissant puisse voir beaucoup de chose d'une manière différente que la plupart des ses contemporains. Certes, cette position indépendante est ombragée parfois par des passions personnelles, par des limites de conception dus à son âge, mais il a levé sa voix dans la défense de maintes valeurs et il a appelé l'attention sur maints danger qui seront au premier plan dans la phase suivante de l'évolution.

AZ AKADÉMIA IRODALMI PÁLYÁZATAIRÓL (1857–1867)

1.

„Intézetünk tevékenysége eddig inkább nyelvészi s irodalmi, mint szorosan véve tudományos vala, s kik helyzetünket ismerik, bizonyosan nem fogják kárhoytatni tudósainkat, mert akkor, mikor a nemzet legszentebb javaiért küzdött, a tudomány magaslatairól ők is a küzdők sorába léptek, és úgy hiszem, hálával tekintenek vissza intézetünk akkori működésére is, habár – tagjainak legkitűnőbb műveit keresve – tudós értekezések helyett csak Vörösmarty *Szózat*-át találjuk.

De miután e helyzet megváltozott, meg kell változni tevékenységünk ezen irányának is; és Akadémiánk, mely működésének első korszakában úgy felelt meg legjobban feladatának, ha magát mindenekelőtt *nemzeti* intézetnek tekinté, ezúttal nagy alapítójának szándékát és a nemzet várakozásait csak úgy teljesítheti, ha minél inkább folyton tudományos feladatára szorítkozik, s a tapasztalás azt bizonyítja, hogy az Akadémia eddigi szervezete erre alkalmas nem vala.”¹

Ha mérlegre akarjuk tenni, hogy az Akadémia arculata hogyan változott vizsgált korszakunkra, érdemes Eötvös 1869-es magabiztosan tömör értékeléséből kiindulnunk. Ha az Akadémia korszakunk végéig mint nemzeti, de nem tudományos intézet működött, akkor ezt a jellegét legalább részben a Társaság tagjainak köszönheti; másrészt viszont az intézmény már kialakult sajátosságai a tagokra a kényszerűség erejével hathattak. – Így röviden jelezzük: milyen okok játszottak közre abban, hogy az Akadémia forradalom utáni újjászervezésekor oly nagy hangsúlyt kapott a „nemzeti” elem – e mozzanat döntő fontosságú szűkebb tárgyunk, az Akadémia irodalomszervezői tevékenysége szempontjából is; másrészt jellemeznünk kell a viszonyt, mely a megvalósítókat céljaikhoz fűzte.

A tudós testület újjáalakítása rendkívüli nehézségek és várakozások közepette ment végbe.² A nehézségek elsősorban a bonyolult belpolitikai viszonyok miatt álltak elő; a várakozások pedig belül vitákban, kívül aggodalomban és elégedetlenségben nyilvánultak meg. „Ha idő van, pár sort szívesen vennék tőled, különösen az Academia sorsáról is” – írja Vörösmarty Toldyhoz már 1850 júliusában;³ „a színház, az academia, az irodalom ügye kétségbe ejt. [...] az akadémia tétlen s talán *szervezni* fogják az új kor szelleméhez” – vélekedik Gyulai.⁴ „Az academia sorsa még mindig függőben, – a Kisfaludy-Társaság sehogy. Valami társaság talán mégis tehetne jót ebben a zilált szép-irodalomban” – fogalmazza meg Arany⁵ bizonyára sokak helyett azt az igényt, amely végül az Akadémia funkciójára nézve a korszakban meghatározó lett.

¹EÖTVÖS József, *Az Akadémia feladatáról*, in EÖTVÖS J., *Arcképek és programok*. Bp. 1975. 345.

²A nehézségekre l. pl. ANGYAL Dávid, *A Magyar Tudományos Akadémia és az önkényuralom*. BpSz 116. (1903), 1–33.

³VÖRÖSMARTY Mihály Összes művei. 18. köt. (*Levelezés*, II.) Bp. 1965. 225.

⁴GYULAI Pál – Arany Jánoshoz, 1854. szept. 6. in GYULAI Pál *Levelezése*. Bp. 1961. 193–194.

⁵ARANY János – Szilágyi Istvánhoz, 1857. dec. 3. in ARANY János *hátrahagyott iratai és levelezése*. 3. *Levelezés*. Arany János levelezése író-barátaival. 1. köt. 258.

264

*Hystoria liberationis Magnifici
domini Francisci Percennij, filij
Magnifici domini Petri Percen-
nij, primatis Hungarie,
atq; perpetui comitis
Abaujaricensis,
Per Michaelem Starinum Hun-
garum conscripta. ~*

*Ad Zoilum.
fac procal hinc fugias a nostris Zoile scriptis,
Non tibi sed claris scribimus ista uiris.*

Biblioteca Nazionale Marciana, Cod. Marc. Lat. XIV. 292 (=4636)

Mikor Arany olyan társaságra gondol, amely a szépirodalmat mélypontjáról kimozdítja, pangását megszünteti,⁶ mikor az Akadémia újjáalakulása körüli időkben „írói egyesülésről, közös programról” álmodik,⁷ akkor ez az elképzelése érdekes összhangzásban van mind az akadémikusok belső vitáinak végkicsengésével, mind pedig a közönség elvárásaival. A viták ellentétes álláspontjai, mint erre Eötvös fent idézett beszéde finoman utal, a nemzeti–tudományos ellentétpárjára redukálhatók. Úgy tűnik, az Akadémia nemcsak a magyar nyelv ügyében, hanem itt is „fájdalmas dilemmával” került szembe,⁸ melyet ugyancsak kompromisszummal oldott fel. A korszerűség követelményének a tudomány-orientált, a tudományszervezés feladatait vállaló akadémia felelt volna meg. De ha a társaság „fennmaradásának és a folyamatos működés feltételeinek biztosítása a fő feladat,”⁹

⁶ A pangásra l. pl. PAIS Dezső, *Báró Kemény Zsigmond és az irodalmi élet*. ItK 1911, 170–186.

⁷ ARANY János – Gyulai Pálhoz, 1861. aug. 28. in GYULAI, i. m., 450.

⁸ Vö. OLTVÁNYI Ambrus, *Egy pálya tükre – levelekben*. in EÖTVÖS József, *Levelek*. Bp. 1976. 31.

⁹ Uo.

akkor a kontinuitást, amely pedig a legnyilvánvalóbban az intézmény nemzeti mivoltában nyilatkozik meg, az újjászervezőknek a középpontba kellett állítani. Be kellett bizonyítani, hogy ez az Akadémia ugyanaz, mint a 48 előtti, céljaiban, tartalmában, lehetőség szerint összetételében is; és hogy legyen bár az Akadémia a tudományok művelésére áldozott intézmény, nem maradhat közömbös a nemzetet érintő kérdésekben, feladatának érzi mindazon megbízatásokat felvállalni, amelyeket a nemzet ráhárít.

Nyilvánvaló volt tehát, hogy a szépirodalom alkotói és közönsége közötti közvetítő szerepre is fel kellett készülnie az Akadémiának, részint mert ez kétségbevonhatatlanul a nemzeti jelleg biztosítékának tűnt, részint mert ezen a téren a 48 előtti akadémiai hagyományok folytatódhattak. A másik 48 előtti nagy irodalomszervező társaság, a Kisfaludy-társaság még nem élelt föl; az Akadémia első közgyűlését (1847 decembere óta) 1858. december 15-én tartotta – kisülések viszont korábban is bőven voltak.

A hagyományokon kívül az irodalomszervezési funkció vállalásának „belső” motívumaként föltétlenül említendő, hogy e mellett álltak ki az újjáalakítás olyan befolyásos harcosai, mint Toldy; az irodalomirányítói működés lebegett a pályázatok alapítványait tevők szeme előtt is. Ami Toldyt illeti, ő ez idő tájt maga volt az akadémiai hagyomány: ott volt a kezdeteknél, személyében is garantálta a kontinuitást.

Így azután Toldy közismert gondolatmenete az Akadémia feladatáról,¹⁰ amely koherens, de a kor követelte szint alatt áll, paradox módon találkozik azzal, amit az Akadémia tudománycentrikus berkeiben (vagyis az ellentáborban) is éreztek, s amit a közönség is elvárt: hogy a kontinuitás hangsúlyozása tekintélyt szilárdít és teremt, s hogy legalábbis a kezdeti időkben egyáltalán nem lehet mellékes, hogy milyen mértékben és színvonalon képes a Társaság az élő irodalom ügyeibe beleszólni, azzal így vagy úgy kontaktust teremteni. Hagyomány és nemzetiség azoknak is jelszavává kellett, hogy váljon, akik különben az Akadémia számára a polgári tudományszervező centrum-funkciót tartották kívánatosnak. A konzervatív-tradicionális táborral szemben állókra is kényszerítő nyomásként nehezedett a kontinuitás követelménye, s a kompromisszumos megoldás elkerülhetetlen volt.

De ha a tudományos akadémia ügyének harcosai ideiglenesen egy táborba kényszerültek is a nemzeti-tradicionális akadémia híveivel, azért függetlenségüket megőrizték, sőt, hatalomra is szert tettek. Noha az Akadémia feladatát „Dessewfy elnök a polgárisodás arisztokratikus-konzervatív útján jelöli ki,”¹¹ azért „az irányításban s kivált a munka vezérfonalául szolgáló alapelvek megfogalmazásában a döntő rész már alelnöksége idején is” Eötvösé.¹² Eötvös tudja, hogy „a cél, mely neki [ti. az Akadémiának] kitűzetett, nem tisztán nemzeti”¹³, és a tiszteletreméltó testületet „rokkantak házához” hasonlítja.¹⁴ Csengeryék pedig már Szalay megválasztása előtt a modern tudományszervezést állítják tevékenységük középpontjába, szakembereket várnak az akadémiai székekbe, a valódi polgári akadémiai feladatokat akarják teljesíteni – a hagyományok meg éppen nem emellett szólnak.

De nem kell arra gondolnunk, hogy az Akadémia köré tömörült magyar értelmiség jobbik fele tisztán tudományos intézménnyé akarta tenni az Akadémiát, s hogy a tradicionális szárnnyal kötött kompromisszum saját elveik teljes feladását jelentette volna. Nem valószínű, hogy Eötvös, Kemény, Csengery vagy a későbbi tag Arany ne érezték volna hűsbavágó szükségét az irodalomszervezés beindulásának, az irodalmi élet normalizálásának – s ehhez frontok, táborok, csoportosulások kialakítása is hozzátartozik. Azonban inkább kényszerűséggént fogták fel, hogy mindezeknek a feladatoknak éppen az Akadémia keretei közé kell összpontosulniuk, hogy egy olyan intézmény-

¹⁰ TOLDY Ferenc, *Tájékozás a magyar akadémia körül. A múlt évi működések átnézetével.* UjMMuz 1 (1851), 257–268.

¹¹ R. VÁRKONYI Ágnes, *Polgári, nemesi, racionális és romantikus tudománypolitikai elvek ütközésén.* (A Magyar Tudományos Akadémia a polgári tudományosság útján.) In *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada.* Szerk.: PACH Zsigmond Pál. Bp. 1975. 94.

¹² OLTVÁNYI, i. m. 31.

¹³ Idézi OLTVÁNYI, i. m., 32.

¹⁴ EÖTVÖS József – Gyulai Pálhoz, 1855. nov. 23. in GYULAI, i. m., 226.

nek kell a kezébe venni az irodalom ügyeit, amely bár a tradíció szerint erre hivatott, a kor mást követelne tőle. Talán kevésbé aggódott emiatt Eötvös és Csengery; ez utóbbi éppen kapacitálta a szépirodalom munkásait, hogy foglalják el a fontos akadémiai pozíciókat: „Még is csak az Akadémia azon központ, mely körül főleg seregelünk kell.”¹⁵ Csengery kultúrpolitikusként nyilatkozik meg: „Rendkívül fontosnak tartom továbbá szépirodalmunk jövőjére nézve, a Kisfaludy Társaság rendezését. Azért léptem bele; mihelyt rendezve lesz, s az eddigiek helyett biztos kezekben az ügyek vezetése, visszavonulok – az akadémiába. Ennek lomha, élettelen gépezetébe hoztunk ugyan be már némi elevenséget; de még sok a teendő.”¹⁶

A fenti nevekkal jellemezhető lazán szerveződött kör szándéka az lehetett, hogy az irodalmi élet személyeskedései, kaotikus viszonyai helyett (legfeljebb ideiglenesen: azok felett) táborok alakulhassanak, és ezek között is vezető szerepet kapjon a legszélesebb látókörűeké, az irodalommal hivatásszerűen és szakszerűen foglalkozóké. Ismeretes, hogy az akadémiai irodalom korszaka másként, később érkezett el,¹⁷ akkor, amikor már sem a személyek, sem a támogatott vagy létrehozott művek nem adták biztosítékát, hogy az Akadémia a szépirodalmi progresszió élcsapata legyen.

Az Akadémia irodalomszervezői orientációjának második legfontosabb tényezője a külső várakozások összessége volt. Az Akadémiához nap mint nap érkezett levelekből, az akadémikusokat zaklató magánosok és egyletek kérelmeiből kiderül, hogy a nagyközönség – ha helyénvaló itt e laza terminust használni – nem volt egészen tisztában egy tudományos akadémiára váró feladatokkal. Ugyanakkor az igények, amelyekkel ez a közönség fellépett, rávilágítanak a korszak kulturális és irodalmi életét jellemző hiányokra. Például az, hogy egyes szerzők több tucat példányban küldték meg az Akadémiának műveiket, s azután a részletes bírálatot és a hirdetést reklamálták; az, hogy több egylet az Akadémia könyvtárából óhajtott volna saját könyvtárát ingyen fejleszteni; az, hogy fordítók ostromolták a tudós testület műveik kiadásáért – mindez a könyvkereskedelem, a könyvkiadás, -propaganda és -terjesztés lemaradását jelzi a szükségletek mögött. „Midőn Zilahy Kiss Károly újságíró rőpiratában (Egy szót tájékoztatásul, 1859) az Akadémiát elzárkózással, porlepte kiadványok közzétételével vádolta meg, és kritikai irodalmi folyóiratok indítását, a széles értelemben vett nemzeti művelődés ügyének gondozását követelte tőle: alapjában véve olyasmit kért számon, ami az Akadémia irodalomirányító funkciójából valóban következett volna, ha az Akadémiának ez lett volna az igazi funkciója” – írja Kosáry Domokos.¹⁸ Az persze kétségtelen, hogy az Akadémia újjászervezői nem az irodalomirányítást szánták az intézmény fő funkciójának; de az ilyesfajta szemrehányások, követelőzések is bizonyára hozzájárultak, hogy kénytelen-kelletlen, a nemszeretem feladatot is lelkiismeretesen, pontosan, olykor csaknem lelkesen végezve, az akadémikusok mégiscsak részt vállaljanak az irodalomközvetítés munkájából.

2.

Az Akadémia belső küzdelmekben kialakított és a kívülről jövő igények körvonalazta új irányvonalának minden tekintetben jól megfelelt a jutalomtűzések rendszere. A kontinuitás követelményének kiválóan eleget tett – hiszen régóta szokásban volt az irodalmi társaságoknál és az Akadémiánál is pályázatokat kiírni,¹⁹ a nemzetiség, a nemzeti művelődés eszményével is összhang-

¹⁵ CSENGERY Antal – Gyulai Pálhoz, 1860. febr. 23. in GYULAI, *i. m.*, 402.

¹⁶ CSENGERY Antal – Gyulai Pálhoz, 1860. aug. 12. in GYULAI, *i. m.*, 424.

¹⁷ Állíthatjuk ezt annak ellenére, hogy egy régebbi kézikönyv korszakunkat – legalábbis a dramaturgia szempontjából – egyenesen „az akadémizmus korának” nevezi. ahol „a dramaturgia tudományos színvonalú, de nem lát túl a feudál-kapitalizmus korlátain”. *A magyar dramaturgia haladó hagyományai*. Szerk.: CSILLAG Ilona–HEGEDŰS Géza. Bp. 1953. 15.

¹⁸ KOSÁRY Domokos, *Társadalomtudományok*. (A Magyar Tudományos Akadémia a polgári tudományosság útján.) in *i. m.*, szerk. PACH Zs. P. 111–112.

¹⁹ A Magyar Tudós Társaság első, 1828-as rendszabásai között szerepel a nemzeti játékszín és a „jó darabok” pártolása; 1832-től 12 éven át folytak színjátéki pályázatok.

ban volt – hiszen a szépirodalom pártolása par excellence nemzeti ügynek számított. Hatásos és népszerű eszköznek tűnt a pályázat a tudós társaság céljainak gyakorlati demonstrálására (ha nem is megvalósításukra).

Látni fogjuk, hogy a szépirodalmi pályázatok gyenge eredménnyel jártak. Nyilvánvaló, hogy az eötvösi koncepciójú tudományos akadémia céljaihoz sokkal inkább illeszkedik a tudományos (természet- és társadalomtudományi) pályázatok rendszere. Nem véletlen, hogy ezek – bár sokszor ugyancsak sikertelenek voltak – még mindig több eredményt hoztak, mint a szépirodalmiak; nem véletlen, hogy például Csengery ilyenre ajánlja Ghyczy Kálmánnak költeni pénzét (ti. nemzetgazdasági munkák támogatására).²⁰

Két oka is volt annak a fenti (általánosabb) okon kívül, hogy az Akadémia kényszerült a szépirodalmi pályázatok ügyét magára vállalni. Egyrészt: nem volt más intézmény, amely az irodalompártolás dolgában annyit tehetett volna, mint az Akadémia, s nem volt, amely ilyen eszközökkel élhetett volna. Egyes lapok, például a *Hölgyfutár*, ugyan már korábban is kiírtak pályázatokot;²¹ 1852 decemberétől pedig újra működött (többek között Kemény és Jókai közreműködésével) a Nemzeti Színház eredeti drámabíráló bizottsága; ezek azonban korántsem rendelkeztek olyan tekintéllyel, mint az Akadémia, s nem garantálhatták a versenyek tisztaságát sem olyan nyomatékkal.

Másrészt: a pályázatokat, ha tetszett, ha nem, ha sokadszorra bizonyultak is sikertelennek, egyszerűen ki kellett írni, hiszen ezt mind a három szépirodalmi pályázat esetében alapítvány (illetve végrendelet) tette az Akadémiának kötelezővé. Hogyan is lehetett volna önhatalmúlag eltérni a pályadíjak alapítóinak (végrendelezéseitől)?

Ugyanakkor a lesújtó eredményt hozó pályázatok éppen az intézmény tekintélyét ingatták meg, nem is egyszer. Így az Akadémia ott próbálta kiköszörölni a csorbát, ahol a hagyományokkal és a hagyományozókkal (a végrendeletekkel) nem kellett nagyon élesen szembekerülnie. Egypár botrány után annak már nem volt akadály, hogy a Karácsonyi-féle drámai jutalmat 1862 után csak kétévénként adják ki, s csak akkor, ha tényleg van arra érdemes darab; korszakunk 12 éve alatt pedig mindössze háromszor jutalmaztak Nádasy-díjjal eposzi művet.

Az irodalmi termelés felől nézve: milyen űrt voltak hivatottak betölteni a pályázatok? Az egy Kazinczy-émlékversre kiírt jutalmat leszámítva (1859) csak drámai (Teleki- és Karácsonyi-) és eposzi (Nádasy-) pályázat létezett,²² holott már a korban nyilvánvaló volt, hogy a regény (éppen viszonylagos elmaradottsága, de fejlődőképesége okán) és a nagy hagyományú líra nagyon is méltó volna a pártfogásra.²³ Hogy a regény, a kispróza és a líra nem szerepelt a pályázatokban, ez mindenekelőtt magyarázható egyszerűen a jutalomalapítók önkényével. De adódhat ez egyfajta fair play elvből, s innen: a teljesítmény „mérhetőségének” eszményéből; hiszen a pályázatokból kimaradt műfajok megítélése sokkal kényesebb kérdésnek tűnhetett, mint a drámáé vagy az eposzé. A líra olyan hatalmas és szinte kortárs alakjai, mint Vörösmarty, Petőfi s a tényleges kortárs Arany, kétségessé tettek jó pár hagyományos konvenciórendszert – igaz, hogy az új konvenciórendszerek intézményes elfogadtatása Petőfi és részben Vörösmarty esetében már megkezdődött. A regény elbírálásához végképp nagyon kevés támpont volt; a műfaj amúgy is nagy változásokat megért konvenciórendszere még eléggé homályba veszett. Az eposzi pályázatok megítélésében is, pedig ott azután nagyon határozott kritériumrendszer állt a bírálók rendelkezésére, olykor méltatlanul nagy hangsúlyt kapott egyik vagy másik szempont a többi rovására. Szász Károly például 1862-es bírálatában²⁴ első helyen említi, hogy *A menekültek* csak egy forrást használt: ez negatív ítéletében talán

²⁰ Vö. CSENGERY Antal, *Hátrahagyott iratai és feljegyzései*. Bp. 1928. 493.

²¹ L. GYULAI, *i. m.* 71. és 82.

²² A Karácsonyi-díj alapítólevelét és szabályzatát l. AkÉrt 18 (1858), 214–215., III. 278–279.; a Teleki-jutalomra l. UjMMuz 6 (1856), II. félv., 157.; A Nádasy-díjra pedig AkÉrt 17 (1857), 51–52.

²³ Vö. pl. *Eötvös József báró elnöki beszéde a Kisfaludy Társaság XIV-dik közgyűlésében*, 1864. feb. 6. KisTÉ 2 (1864), 3–9.

²⁴ MTAK Kézirattár, RAL 1861: 770/54

a legtöbbet számított. További – fair play – szempont, hogy a drámával ellentétben a líránál és a regénynél a közönség reakciója sem lehetett eligazító; e műfajok sokkal nehezebben találtak publikumra, mint a színpadiak. Végül joggal lehetett tartani attól is, hogy a lírai pályázatok felbuzdíthatják az epikoköltészet egyre terebélyesedő táborát; az eposzi pályázatnál amúgy is hasonló dolog történt.

Vizsont ami a drámai pályázatokat illeti, azok korántsem voltak olyan hiánytpótlók, mint a tudományos vagy akár az eposzi- illetve fordításpályázatok. 1841 óta a Nemzeti Színház drámabíráló bizottságában akadémiai tagok is helyet kaptak (ha más nem, ez tekintélyt adhatott a testületnek), s a színház bőséggel el volt látva magyar darabokkal. Darabnak színpadra kerülnie nem lehetett különösebben nehéz: 1850-ben Gyulai ígéri biztatja Szász Károlyt: „Itt Pesten egymásután buknek a drámák. A diadal könnyű. Csak rajta.”²⁵ Feltehető, hogy még egy ilyen bizottság híján sem kellett volna a teátrumnak drámaínség miatt bezárnia.

Mégis: a Teleki- és a Karácsonyi-pályázatok sikeresnek voltak mondhatók a pályázó művek számát tekintve, annak ellenére, hogy itt ellátta az Akadémia vállalta feladatot egy arra hivatottabb testület. Ennek magyarázata, hogy a drámaíróknak megérte az akadémiai pályázatra, s nem a színházhoz adni be művüket. Először is, az akadémiai pályázatok győztes műve a Nemzeti Színház tulajdonává vált, s csak egy eset volt (*A lángészé*, 1859-ben), hogy a drámát ott nem mutatták be. A bemutatón (a vele járó dicsőségen és honoráriumon) felül kijárt a győztesnek az akadémiai arany-jutalom s a magas tudományos fórumtól érkező elismerés (noha fenntartások nélkül dicséretben drámaíróknak nemigen volt része). Ha pedig a mű nem nyert, még mindig volt mód arra, hogy a Nemzeti Színház játssza; a darabot szokásos úton, a drámabíráló bizottságon keresztül lehetett benyújtani, vagy – mivel a Teleki-pályázat bírálóbizottságába a színház két tagot delegált – úgy is, hogy a színházi emberek kiválasztották a jól játszható, sikergyanús, de legalábbis nem bukásyanús műveket. Ilyenkor a szerzők nyilván tudták, hogy az akadémiai pályázatot elbíráló bizottság jelentését kevesen olvassák végig, s így az ott esetleg elmarasztalt mű „tisztá lappal” indul a színpadon; a színre vitt darab különben is nehezen azonosítható azzal, amelyik a pályázaton rossz kritikát kapott.

Ha az akadémiai drámapályázatok ennyire nem hoztak lényeges új elemet az irodalmi élet meglevő rendszerébe, akkor várható lett volna, hogy a pályázat tartalmilag jelent újdonságot; hogy legalább a kiírás módjában, a megfogalmazásban van egy speciális követelményre utaló elem, amely az Akadémia kívánta irányba tereli a drámai díjakra pályázó műveket. Ezzel szemben azt látjuk, hogy az irodalmi pályadíjkiírások olyan általánosságokban mozognak, amelyek semmi körülmények között sem tükrözhetik az Akadémia (s a megrendelők tágasabb köre: az igényekkel fellépő nagyközönség) valódi várákosását. A tudományos kiírások esetében mód volt arra, hogy a megszövegezés pontosan írja körül a tárgyat, a problémát és a megközelítés módját; világos, hogy ez a pályázat-típus felel meg igazán a modern tudományszervezés céljainak. De az irodalom-szervezési céloknak megfelelhetek-e az ilyen formulázások?

„A gr. Karácsonyi-féle drámai jutalomért 1863-ban komoly drámai művek pályáznak, a havá nem csak szomorujátékok hanem másnemű, ugy mint történeti, regényes polgári színművek, drámai erkölcsrajzok is számláltnak. – A verses forma, előnyeuil fog tekintetni a műnek, hason vagy közelhasonbecsü társak felett.”²⁶

Vagy:

„A gr. Teleki-féle drámai jutalomért 1859-ben vigjátékok pályáznak. – A verses forma előnyeuil fog tekintetni a műnek, hason vagy közel-hasonbecsü társak felett.”²⁷

Ez legfeljebb azzal egészült ki, hogy „Csak tiszta vigjáték fogadtatik el, tehát bohózatféle nem.”²⁸ Vagyis: a megfogalmazásokba egyszerűen minden belefér, s a pályázók legfeljebb az előző évek bírálóbizottsági jelentéseiből informálódhattak arról, hogy pontosabban milyen várákosásoknak kell megfelelniük. (Ez azonban nem volt olyan egyszerű: a jelentések az Akadémiai Értesítő vagy az

²⁵ GYULAI Pál – Szász Károlyhoz, 1850. dec. 20. in GYULAI, *l. m.*, 66.

²⁶ Pl. MTA Évk. 10 (1862), II. félév, 23–24.

²⁷ Pl. MTA Évk. 9 (1860), 75.

²⁸ Pl. MTA Évk. 11 (1867), 8., 55.

MTA Jegyzőkönyvei hasábjain jelentek meg: nem túl széles körben terjedő orgánumban. A népszerű napi- és hetilapok általában csak a végeredményt közölték, egy-egy epés vagy elismerő megjegyzéssel.)

Persze a kiírások megfogalmazói feloldhatatlan dilemmával néztek szembe; hiszen a Nádasy-díj kiírása a drámapályázatok kiírásainak éppen az ellentéte lehetne, s mégsem mondható szerencsésnek:

„Kivántatik egy elbeszélő költemény, mely a magyar történetből vagy mondából vett tárgyat úgy kezeli, hogy abban történeti vagy mondai személyek cselekvénydus mesében jelenjenek meg, a mű forrástanulmányokra mutasson, s a korfestésre, érdekes feltalálásra, correct compositóra, költői tárgyalásra, választékos nyelvezetre, és a versbeli technika szigorú, tiszta és szabatos megalkotására nézve, költészetünk diszére szolgáljon.”²⁹

Vagy rövidebb formában (általában így közölték):

„Kivántatik egy, a magyar történetből vagy magyar mondavilágból vett tárgynak költői elbeszéléssé feldolgozása.”³⁰

A szövegezésből csaknem egyértelmű, hogy a pályázat a *Toldi* sikerének megismételtetésére törekedett. A törekvés meglehetősen sikertelensége – a pályázat gyenge eredménye, az egy *Buda halálát* nem számítva – a kiírás súlyos „tartalmi” és „formai” kérdéseit veti föl.

Ami a tartalmat illeti: megfontolandó, hogy az eposz műfaja korszakunkban mennyire volt aktuális vagy egyáltalán megvalósítható. Az a konvenciórendszer, amellyel a *Bolond Istókhoz* az olvasó közeledik, a 48 utáni világekpi fordulatoknak sokkal hívebben felel meg, mint a *Toldié*. Azt a tényt, hogy a *Toldi* konvenciórendszere szerint ebben a korszakban valóban értékes eposz nem íródott, súlyos hiba lenne pusztán azzal magyarázni, hogy irodalmunkból hiányoztak a nagy alkotók. A *Buda halála*, amely éppen a Nádasy-pályázatra készült, nem hozható fel itt ellenérvként, mert bár más irányban, inkább a regény felé, de megbontja ez is, mint a *Bolond Istók*, a *Toldi*-típusú konvenciórendszert.

A „formai” oldallal, tehát magával a megfogalmazással kapcsolatban felfigyelhetünk ugyan arra, hogy ez a tudományos pályázatok kiírásainak pontosságára törekedett; de emlékezzünk Arany egy levelének könyörtelenül gúnyos részletére is: Török János felkérte Aranyt, írta

„az IGAZMONDÓ naptárba egy verset, mely magába foglalja Nagy-Lajos tetteit, kormányzatát, a fényes kornak teljes, hű rajzát, aztán vonatkozva a mostani viszonyokra, fejtse ki, hogy a magyarnak nincs oka jövője iránt kishitűvé lenni; a nemzet nagyságát nem országok terjedelme, hanem erkölcsi ereje, műveltsége stb. teszi. Ez a feladat. Hasonlóképp adott *eszmét* tavaly Lisznyainak (. . .)”.³¹

A kor alkotóit vélhetőleg bénították a merev keretek, a témának és a kidolgozás módjának ilyen pedáns körülírásai. A sémákhoz igazodva nagyot alkotni – erre csak az olyan zseniális íróknak volt esélyük, mint Arany.

Így tehát: az egyik oldalon (a Teleki- és Karácsonyi-pályázatoknál) a megfogalmazás lazasága, semmitmondása volt képtelen az elvárt irány felé orientálni a szerzőket; a másik oldalon pedig (Nádasy-díj) nyomasztólag hat a szövegezés pedantériája, s túlságosan is élesen bontakozik ki egy eposztípus igénye – noha ez utóbbi szövegezésfajta a kiírások formai követelményeinek jól megfelelt.

Milyen haszonnal jártak vajon a pályázatok a bírálóbizottsági tagok és általában az Akadémia számára?

A legnyilvánvalóbban a nem-akadémikus (nemzeti színházi) drámaírók profitáltak a Teleki- és Karácsonyi-pályázatokból, hiszen a színház repertoárját új darabokkal volt módjuk frissíteni, s felfedezhettek olyan műveket, amelyek – mivel nem nyertek – könnyen az ismeretlenség homályában maradhattak volna. Az 1857-es Teleki-féle szomorújáték-pályázat anyagában például³² több

²⁹ Arany és Kemény aláírásával: MTAK Kézirattár, RAL 1435/1865. Hasonló szöveg: AkÉrt 17 (1867), 56.

³⁰ Pl. MTA Évk. 9 (1860), 72.

³¹ ARANY János – Tompa Mihályhoz, 1863. máj. 23. in ARANY, *i. m.*, 1. köt., 295.

³² MTAK Kézirattár, M. irod. Színművészet 4° 21. sz. alatt.

olyan kéziratot is találunk, amelyekben ceruzával jelezte az egyik bíráló (nyilván Egressy), hogy előadáskor mely részek maradjanak ki,³³ sőt, néhány jelzés a színpadképre is utal.³⁴ Számos olyan dráma kapott előbb-utóbb színpadot, amely a pályázó darabok akadémiai elbírálásakor szövege sem került – ez derül ki, ha összevetjük a jelentéseket a megjelent vagy előadásra került darabok listájával. E darabok egy része talán ilyen informális úton jutott a világot jelentő deszkákra.

Bár ilyesféle haszon nem jutott ki az akadémikusoknak, Gyulainak, Salamonnak, Gregussnak vagy Jókainak, mégis nyilván okulásul szolgált, hogy elolvashatják azokat a műveket, amelyeknek színházi premierjéről már mint kritikusok néhány hónap vagy hét múlva írni fognak. Másrészt kritikusai munkájukban felhasználhatták bírálótársaik szempontjait, s hozzászokhattak a kemény kritikus hanghoz, az elmarasztaló ítéletek lényegretörő indokolásához. Nyilván segítségükre volt, hogy megismerkedtek azzal a mezőnyel, ahonnan a színbírálat alá kerülő darabok kiválasztódnak; így jóval tágabb (bár önmagában korántsem kielégítő) viszonyítási alappal rendelkeztek, mint azok, akik csak a bemutatott művekkel találkoztak.

A napi kritikával nem foglalkozó bírálók különös, kétes értékű hasznát látták az évente száz, olykor több ezer oldalt kitevő eposzok és drámák átvizsgálásának. Ahogyan a kritikusoknak, az íróknak is – Eötvösnek, Keménynek, Aranyknak, Szász Károlynak, s a kritikusként is, íróként is tevékeny Jókainak és Gregussnak – módjuk volt a szépirodalmi termés mélyvilágába, jobb esetben átlagába belelátni. A gyatrácska szövegekben teljes nyíltsággal mutatják magukat azok a nyelvi, cselekményvezetési és jellembrázolási patronok, amelyek a korszak irodalmi köznyelvének kereteit adják; ezekből jól vissza lehetett következtetni arra, hogy mit tart a közönség és a közönség kegyeire elszántan vadászó pályamű szerzője hatásosnak, szépnek, meghatónak. Ezt a lehetőséget persze egészen másként használhatta ki mondjuk Jókai és Kemény; többnyire pedig az irodalmunk sanyarú helyzete fölötti elkeseredésen túl nemigen hasznosíthatók e tapasztalatok.³⁵ Arany legfőjebb rádöbbenhetett, hogy a *Buda halála* nyomasztó mintául az 1865-ös Nádasdy-pályázatra érkezett mindhárom mű, mint Lévy József megállapítja,³⁶ ebben-abban követni próbálja Arany eposzait.

Az egyéni hasznokon és haszontalanságokon kívül azonban várható lett volna, hogy egyéni és kollektív („akadémiai”) tudományos eredmények szülessenek a bírálói munkából. Gondolhatunk itt a pályázó művekben megmutatkozó tendenciák irodalomtörténeti igényű összefoglalására vagy az általuk felvetett kérdések elméleti megoldására.

Jóború Magda úgy látja, hogy a magyar dramaturgia „igen sokat köszönhet a pályázatoknak. Alkalmat adott a bírálóknak, hogy sok szempontú és érdekes bírálatokban megtárgyalják a legfontosabb dramaturgiai kérdéseket. S a bírálók nagyszerűen kihasználták az alkalmat.”³⁷ Sőt, Jóború

³³ A nyertes mű, Szigligeti *Béldi Pálja* így is jelent meg (Bp. 1892): szögletes zárójelben szerepelnek az előadáskor elhagyandó szövegek.

³⁴ Nevezetesen Jókai *Dózsa György*ének utolsó jelenetében.

³⁵ Legfeljebb tanácsadásra. Olvassuk például Eötvös levelét Vachott Sándornéhoz, 1859. szept. 3-i keltezéssel: „Ne felejtkezzék meg a Károlyi-díjra irandó beszélyről. Históriai tanulmányokra semmi szüksége nincs. – Vegyen egy egyszerű nemesi családot a török időkben. Hozza őket bajba. Például azáltal, hogy egy portyázó csapat nemes házakat feldúlja, s a családfőt rabságba viszi; szükség esetében az egész családot is el lehet fogatni. A leány, vagy esze vagy jósága által, apját vagy az egész családot megmenti fogságából. Én inkább az elsőt, azaz az ügyességet tanácslom. Részint mert a könyv nevelési szándékú levén – gonosz világunkban az asszonyoknak több ügyességre, mint jóságra van szükségök, részint mert az elbeszélés így mulatságosabbá válik, s ez a jelen esetben fődolog. – Ne kímélje az eseményeket. Harag és háború, magas torony s csak éppen valamivel rövidebb lajtorja, vagy hogy a szökő ártatlanság a publikum élvezetére ég és föld között himbálózzék, titkos ajtók, mély tömlőc, poharak és láncok csörgése, egyszóval minden, amitől az emberek valóságban félnék s mit épp ezért a könyvben szeretnek . . . ne kímélje a dekorációt, s ne ijedjen meg a gondolattól, hogy mindazt nem ismeri, hisz azok, akik a beszélyt bírálni, s kik azt olvasni fogják, szinte csak úgy vannak azzal. (EÖTVÖS J., *Levelek*. 308.)

³⁶ Bírálói jelentésében: MTAK Kézirattár, RAL 1245/1865.

³⁷ JÓBORÚ Magda, *Akadémiai drámai pályaművek 1857–88*. Mezőtúr, 1942. 57.

szerint a bírálókból egy „teljes dramaturgia” bontakozik ki.³⁸ Ebben kételkednünk kell; emlékezünk csak arra, hogy a magyar színjátszás egyáltalán nem aranykorát élte ez idő tájt. Akkor pedig hogyan is számíthatott volna önmagában elégséges értéknek dramaturgiai kérdések megtárgyalása; akkor miért tartották volna elsődleges fontosságúnak az Akadémia tájékozott irányítói drámaelméleti kérdések taglalását? Amivel a tudós társaságnak szembe kellett néznie, az nem a dramaturgia néhány teoretikus problémája volt, hanem alacsony színvonalú drámák özöne, évente kétszer. Így hát sokkal valószínűbb, hogy a dramaturgiai eszme-futtatások mindössze melléktermékei a kilátástalanul hanyatló színvonalú pályázatoknak. A bírálók közül, igaz, néhányan behatóbban foglalkoztak dramaturgiai kérdésekkel, de nem egyértelmű, hogy e tevékenységük az akadémiai pályázatokkal lett volna szoros összefüggésben, s még kevésbé, hogy különösebb elmélet- (esztétika-) alkotói igény munkált volna e kritikusok tevékenységében. Kifejtett, teljes dramaturgiára a kornak egyszerűen nem is volt szüksége; nem prezentált a korszak olyan érdekes kezdeményezéseket, útkereséseket, amelyeket elméletileg kellett volna feldolgozni, nem tette a drámát olyan központi műfajjá, hogy ezzel egy új dramaturgia igénye is megszületett volna.

Igaz viszont, hogy a nyertesekről szóló bírálatok, mivel az akadémiai körökből jöttek, sajátos nyomatókat kaptak. „Hatásukra olykor a napi és időszaki sajtó kritikusi is megpróbáltak irodalmi szempontokat érvényesíteni bírálaikban.”³⁹ Azaz: ha a szépirodalmi életben nem is, a kritikai életben sikerült némi mozgást vinni.

Végül az Akadémia a pályázatok még egy – közvetett – hasznára számíthatott. Arra, hogy a pályázati rendszer nyitottsága, demokratizmusa és tisztasága növeli majd az Akadémia népszerűségét. Mint jeleztük, az Akadémia igen nagy súlyt fektetett a fair play elvére. A tudós társaságnak ahhoz, hogy tekintélyét megszilárdítsa, kínosan kellett ügyelnie a szervezeti-ügyrendi-hierarchiai tisztaságra, ideális államként kellett mintegy működnie (szemben a külső állammal is), ahol nyoma sincs anarchiának, csalásnak, kivételezésnek, pártoskodásnak, protekciónak vagy méltatlan mellőzésnek. (Így azután az Akadémiához kéretlenül is bőséggel érkező kéziratok legtöbbször, még azok is, amelyek címükben már elárulták szerzőjük hozzá nem értését, „áttétetett” a megfelelő osztályhoz – azaz akadémikusok foglalkoztak vele.) A pályázatok során a leggyengébb eposzok és drámák is tudós férfiak kezébe kerültek, akik türelemmel végigolvasták és személyes ellenszenvük kizárásával bírálták meg azokat – mindez szinte jelképe lehetett volna a fair play elvének, s népszerűséget kellett volna hoznia az Akadémiának. Erről azonban szó sem volt.

A pályázatok tisztaságát többen kétségbe vonták: egy bizonyos Regéczei Imre pályázatot akart hirdetni „oly módok feltalálására, melyek által lehetővé válnék, hogy a bírálók a pályázó művek szerzőinek nevét megtudják”.⁴⁰ (A „csufondáros jutalom-kitűzést” az Akadémia „egyszerűen mellőzi”.⁴¹) Szigligeti nyomasztó főlénye miatt (valóban rengetegszer nyert!) „nagy sajtóharcok szokták követni” a díjkiosztásokat;⁴² gyanakodni lehetett arra, hogy a többi tehetséget elnyomják. Pompéry és Greguss díjnyertes darabjának teljes bukása joggal lehetett élcek tárgya; a nyertesek olykor megbuktak, nem is ritkán, a többi résztvevő darab között meg gyakran akadt a győztesnél sikeresebb.

Az Akadémiának mint tudományos testületnek még kevesebb esélye volt a népszerűsítésre és a népszerűsítésre; nem lehetnek illúzióink az irodalomtudomány megpezsztítésével vagy a tudományterjesztéssel kapcsolatban. Hiszen, mint írtuk, tudományos eredmények nem is voltak; az akadémiai bírálatok publicitása pedig gyakran annyi volt csak, hogy egyes divatos lapok élcelődjenek rajtuk. 1862-ben Gyulai már így panaszodik – Vajda röpiratára reflektálva:

„Szerencsétlensége akadémiánknak, hogy ritkán, majd soha nem szólnak tüzetesen dolgaihoz, de annál többet róják, gúnyolják. Minden úgynevezett humorista és újdonságíró azzal kezdi pályáját, hogy egy pár élczet farag reá. Volt idő, midőn az ilyesmi egy pár lapban mintegy állandó rovatot képezett. A drámai pályázatok most is azzal végződnek, hogy szépirodalmi lapjaink nagy része

³⁸ I. m., 32.

³⁹ I. m., 58.

⁴⁰ MTA Jegyzőkönyvei 3 (1865), 2. köt. 175. Az 1865. nov. 27-i ülés 297. jegyzőkönyvi pontja.

⁴¹ Uo.

⁴² PUKÁNSZKYÉ KÁDÁR Jolán, *A Nemzeti Színház százéves története*. Bp. 1940. 263.

elkezd zúgni az akadémia ellen, de egyszersmind arra nem szánja magát, hogy a megkoszorúzott darabot valóban megbírálja. 1848–1858-ig midőn akadémiánknak meg volt kötve a keze, nem egyszer hányták szemére, hogy semmit sem csinál, rosszul van szervezve, azonban midőn szabadabban kezdett mozogni, a bölcs bírálók nem állottak elő semminémű javaslattal. Franciaországban az akadémia nagy figyelem tárgya; mikor új tagot választanak, minden folyóiratnak, hírlapnak megvan a maga jelöltje, a kinek tudományos vagy irodalmi érdemeit alapos cikkekben fejtegetik. Nálunk senki sem szól semmit, legfeljebb a választások után vág valamelyik lap egy-egy élczet vagy bosszankodó megjegyzést. Nem ily eljárást érdemelne egy ennyire fontos intézet.”⁴³

A mai olvasó a bírálóbizottsági jelentésekbe beleolvastva túlzottnak találhatja a szigort, amellyel jószándékú, bár gyakran tehetségtelen szerzőket sújtott az Akadémia. Igaz ugyan, hogy a darabok gyöngék, de – hangozhat a kérdés –, mi szükség volt a kemény, kategorikus minősítgetésekre, a negatív példák felsorakoztatására, a megrovások ilyen halmozására?

(Megjegyzendő, hogy a nyomtatásban megjelent bírálatok többnyire szelídített és tömörített változatai az eredeti fogalmazványoknak. Például az 1857-ben nyertes Szigligeti-vígjáték meséje, helyzetei, jellemei Kemény és bírálótársai kéziratot fogalmazványában még „elég érdekesek”⁴⁴ – Toldy szerkesztői ceruzája nyomán már kifejezetten „érdekesek” az Értesítő hasábjain.⁴⁵)

Úgy tűnik, az ítései ostorcsapások, bármily keménynek látszanak is, egyáltalán nem hagytak mély nyomokat – miért kellett volna hát visszafogni erejüket? A pályázó műveknek komoly százalékat látjuk viszont a következő években a Nemzeti Színház színpadán, és a nyertesek akkor is felvették a díjat, mikor rendelkezés tette lehetővé, hogy a szigorú bírálattal sújtott mű szerzőjének neve ne jöjjön nyilvánosságra. Rákosi Jenő még meglett emberként is úgy emlékszik, hogy pályaműve hatására Keményben megmozdult valami,⁴⁶ noha kevésbé valószínű, hogy a mélyen depressziós, beteg bárónak a *Shylock ma!* című gyatrácska vígjáték tetszett volna.

A bírálók nyilván függetlenségüket, elfogulatlanságukat, határozott minősítéskézüket is demonstrálták a bírálatok szigorúságával. Ha a bírálati szövegek az Akadémia égisze alatt látnak napvilágot és tárgyuk mindenkor névtelen, akkor a példa az akadémikusok szándéka szerint hozzáfáradhatott egy bátor, de tudományos igényű kritikai közélet kialakításához. „... Vajon várhatni-e józan megfontolással, hogy gyöngéd elnézés vagy éppen a hibák legyeztetése által mi magunk járuljunk az irodalom súlyosztásához, midőn célunk és kötelességünk az irodalom emelése! hogy bíráló létünkre félre tegyük a szigort akkor, midőn a versenyző írók legkevésbé sem gyakorolják azt magok iránti?” – kérdezi Lévay József⁴⁷ már a szigorúság kérdéséről zajlott viták után. A könyörtelen analízist az ízlésnevelés módjának tekintették a bírálók.

A bírálóbizottságok szigorúságával függének össze azok a viták, amelyek a pályázatok szabályai körül folytak. 1859-ben ugyanis a Teleki-jutalom bírálói előbb nem javasolták kiadni a díjat, majd pedig két mű között ajánlották felosztani, és dönteni nem tudtak egyik javára sem.⁴⁸ Második bizottságot kellett kinevezni; s ez végül az *Egy királyné* szerzőjének, Tóth Kálmánnak adotta a díjat.⁴⁹ A bizottság egyik tagja, Jókai azonban levélben javaslatot nyújtott be:⁵⁰ „a tekintetes academia által kiküldött vizsgáló bizottmány nem követhet czélszerűbb eljárást, mint ha tüzetes véleményét négy fal közt elmondva egymásnak, az ezek folytán szerkesztett jegyzőkönyvet megtartja titoknak [...], a mi közönségünk elé sajtó útján nem kerül,”⁵¹ s csak a végeredmény jöjjön

⁴³ (–i.), *Önbírálat*. Írta Arisztidesz. Lípce 1862. Gerhard Wolfgang. [Gyulai Pál bíráta.] SzépF 2 (1862), 2. köt. 278.

⁴⁴ MTAK Kézirattár, RAL 87/1857.

⁴⁵ AkÉrt 17 (1857), 119.

⁴⁶ RÁKOSI Jenő, *Emlékezések*. 1. köt. Bp. é. n. 158–160.

⁴⁷ Bíráta a Nádasdy-jutalomra pályázó művekről. MTAK Kézirattár, RAL 1245/1865.

⁴⁸ L. AkÉrt 19 (1859), 282–283, vagy: MTAK Kézirattár, RAL 19/1859.

⁴⁹ L. AkÉrt 19 (1859), 527–528.

⁵⁰ JÓKAI Mór *Összes Művei. Levelezése*. 1. köt., Bp. 1971. 218–222.

⁵¹ Uo., 222.

nyilvánosságra. Az indítványt, melynek célja az volt, hogy a túl szigorú bírálattól megóvja a nyertes művek szerzőit, nem fogadták el. Két év múlva Lukács Móric már arra hivatkozik, hogy „A közönség bizalmatlansága annyira nagy immár a jutalmazott mű irányában, hogy elsőb rendű írók e miatt pályázni sem akarnak többé.”⁵² Javaslat: ne kelljen minden esetben kiadni a jutalmat. Eötvös ugyanezen az ülésen már állásfoglalást terjesztett elő: mivel a díjat mindig ki kell adni a Teleki-pályázat esetében, hiszen a végrendelet ezt megmáshatatlannul tette az Akadémia kötelességévé, „az ócsárlással nyújtott jutalom pedig sértheti az írói önérzetet”, ezért a nyertes nevét, ha a nyertes darabot is elmarasztalja a bizottsági jelentés, ne tegyék közzé; csakis akkor, ha a szerző hajlandó minden lesújtó kritika ellenére átvenni a jutalmat.⁵³ Eötvösnek ezt a javaslatát elfogadták; Lukácsét csak a Karácsonyi-díjra vonatkozólag, azaz „abszolút becsű” dráma híján a díjat nem kellett kiadni.⁵⁴

3.

Bizonyításra nemigen szorul, hogy a pályaművek legjobbjai is csak a „gyenge közepes” minősítést érdemelnék ki a mai olvasótól, s a bírálók is, bár más történelmi-irodalmi kontextus irányította olvasásukat, hasonlóképpen vélekedtek. Az ő számukra is voltak olyan „elemi” konvenciók, amelyek megsértését a szöveg hibájának nevezték, s tették ezt (irodalmi) pártállástól, világnézettől függetlenül. Toldy és Arany, Csengery és Szigeti József, Kemény és Pompéry nagyjából azonos műveket tekintettek színvonal alattiaknak.

Éppen ezért azok a pályázatok (és bírálatok) tűnnek számunkra érdekesebbeknek, ahol maga a jó–rossz megítélés is vita tárgya, s ahol ezért inkább fény derül a nézetek frontjaira.

A legjobban dokumentált az 1859-es Teleki-pályázat.⁵⁵ Itt nyert jutalmat a később botránykővé vált Greguss-darab, *A lángész*, meglehetősen viták közepette. A „többség”, amely e döntésre jutott, Toldy Ferencet és Tóth Józsefet foglalta magába; Lukács Móric és Jókai különvéleményt nyújtott be, Feleki Miklós lesújtó véleménye meg *A lángészt* jelöli ugyan meg lehetséges győztesnek, de a jutalom elnyerésére nem tartja méltónak. Lássuk a bírálatok szövegeit.

Toldy fő szempontja e szövegében az életszerűség: tudniillik, hogy a műben ábrázolt világ mennyiben felel meg a bíráló által valóságosnak feltételezett világnak. Így a VII. számú darabban „eszme, szerkezet és dialóg a botrányig [...] képtelen, s az étellel emberi szívvel és társas hanggal való ismeretlenség” jellemzi.⁵⁶ A II. számúban „Mese, jelleme, társas viszonyok belső és külső valóság nélküliek”; a IV-ben pedig „Viszonyok, gondolkodás, társalgás csupa valótlanág.”

A lángészre térve Toldy minősítésének alapjává az ábrázolt világ és a műnek ehhez való modalitása válik. „Egy kétes tehetségű, a szemtelenségig elbizakodott, minden erkölcsi becs nélküli, nyegle, s a költészetet kenyérkeresetképp űző fiatal író tétetik ki e műben nevelésnek, sőt a megvetésnek.” A világ és a modalitás kapcsolata önmagában elegendő indok is Toldy számára: ezt csak néhány, a szerkezetre és a nyelvre vonatkozó dicséző jelzővel („correct”, „szabatos”, „összevágó”, „gáncstalan csinos”) toldja meg.

A bírálat végén meglepően nagy tér jut egy verstani fejtegetésnek. „Nem utolsó érdeme [*A lángésznek*] egy olyan versalak feltalálása, mely drámái s különösen vígjátéki, de víg beszélyi előadásra felette alkalmasnak mutatkozik. Tíztagu, páros rímelt sorok ezek, choriambusi lejtéssel, mely igen kevés kivétellel a negyedik szótag, vagyis az első négyes láb után caesurával bírnak.” Ez annyira megnyerte Toldy tetszését, és a saját felfedezését is nyilván olyan leleményesnek találta, hogy szó

⁵² MTA Kislülések Jegyzőkönyvei. 1861. ápr. 2.-i összes ülés. MTAK Kézirattár, K 1421.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Eötvös elfogadott és határozatba ment javaslatát nevezték később a szégyen-paragrafusnak. L. SZILY Kálmán, „*A szégyen-paragrafus*.” In *Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez*. Bp. 1898.

⁵⁵ A bírálatok ugyanis megjelentek: AkÉrt 22 (1911), 608–621.

⁵⁶ TOLDY Ferenc bírálat. AkÉrt 22 (1911), 609–610.

szerint beiktatta a bizottmányi jelentésbe: ennek 13 nyomtatott sornyi szövegéből, ahol az érdemi bírálat 9 sor, 5 teljes sort tesz ki ez a két mondat.⁵⁷

Feleki Miklós, a gyakorló színházi ember, határozottan és szigorúan ítél: „Ha a' boldogult grof rosz valamikre (mert ezek minden egyéb, csak nem szinművek) tűz vala ki pályadíjt, azt hiszem, a' t: cz: bíróság kécségbe esnék, hogy melyiknek ítélje oda a' sok rosz közül, vagy méltán luttriba tehetné őket.”⁵⁸ A lángésznek „rosz versei és gyenge szerkezete daczára is” odaítélné a díjat, csakhogy erre méltónak nem tartja; nyilván arra sem érdemesíti, hogy minősítését valahogyan alátámassza.

Jókai különvéleményében⁵⁹ a darabra vonatkozó legfontosabb megállapítások a következők: „az aesthisnek más és sokkal követelőbb szabályai vannak nálunk, mint más nemzeteknél”; így nem szabad magyar írónak a nemzetiségek közötti összhang ügyét bolygatnia, egyes osztályokat gyűlöletessé tennie, s különösen a saját osztályát (ti. az írókat) úgy mutatnia be, hogy ezzel ellene ellenszenvet ébresszen. (Látjuk: „aesthisen” Jókai az ábrázolt világra vonatkozó szabályokat érti.) Toldyval ellentétben Jókai már azt is kétségesnek látja, hogy az ábrázolt világ a valóságosnak megfelel (a főhős „Olyan egyéniség, amelyet én még, hosszú évsoron át együttműködésem közben, hála Istennek, soha nem ismertem”); de különösen kételkedik az ábrázolt világhoz való modalitás érvényességében („A hatalmasok hibáinak ostorozása nemes merészség, a különben is gyöngéeknek megtiprása – gyermekek elleni hőstett”). A főhős torzkép, amely mellé „semmi enyhítő ellentét, semmi kiengesztelő megtérés nincsen felhozva; nem más az, mint minden ráfogható hibák képviselője”.

A különvéleményben, mondjuk meg, sok igazság van akkor, amikor „az irodalmi osztály gyűlöletessé tételében egyenesen a nemzeti művelődés” kigúnyolását látja; Jókai viszonylag korán, bár korántsem a máig ható folyamat legelején tiltakozik azon konzervatív, provinciális szemlélet térhódítása ellen, amely az irodalmat pénztelen, züllött, törtető fiatalok gyanús magánügyének tekint, s amely az irodalmi életben való részvétel polgári típusú módjait (professzionizmus, újságírás, társaságba tömörülés stb.) eleve megvetéssel sújtja. A dy nemzedékének sok keserű óráit szerez majd e szemlélet utódja; s már Gregussnál a nemzeti buzgalom, a hazaszeretet, a magyarság az, ami a léha irodalommal szembefordítható.

A „torzképek”, „erkölcsi lehetetlenségek” a kiindulópontja Lukács Móric különvéleményének is.⁶⁰ Mindezek szerinte azért jellemezhetik a darabot, mert az – iránymű, éspedig „egy különös osztály ellen irányzott, drámai formába öntött, epés gúnyirat”. A gúnyirat éle az írókat éri; ez pedig olyan osztály, „mely teljes rokonszenvünket és becsülésünket érdemli”, hiszen „ha valaha, éppen most nincs ideje, véleményem szerint, hogy [...] egymást piszkoljuk”.

Látható, hogy Lukács sokkal kevésbé kifejtve bár, de hasonló veszélyekre hívja föl a figyelmet, mint Jókai. Toldynak volt lehetősége a viszontválaszra,⁶¹ s ezt jórészt arra építette, hogy Lukács szerencsétlen megfogalmazásaiba kötött bele, megkerülvén az igen súlyos lényegét. Lukács a különvéleményben az iránymű–vigjáték publicisztikusan túlélezett ellentétpárjából indul ki, érvelésének ez egyik pillére; így Toldy hosszasan élcelődhetik azzal, hogy a vigjáték definícióját a tárgyalt darabon igazolja, s így megsemmisíteni véli Lukács érveit. A lángész vigjáték, mondja Toldy, hiszen drámai formájú is, a kifogásolt gúny is beleillik, sőt, az epesség is. Az epesség a darabban „tárgyilag” és nem „alanyi gúny”, ami „paskvillá alacsonyija”: a főszemélyek ugyanis nem léteznek, amint azt Lukács és Jókai is kiemeli.

Toldy ezután bosszantó pedantériával, tankönyvívű fogalomelemzések révén veri vissza a különvéleményezők támadásait. A darab iránya szerinte, miután az a nemtelet ostorozza, nemes; és nem érdekes az, hogy éppen most esetleg nincsenek olyan hibák, amelyeket a darab pellengérré állít; azért nem lehet kijelenteni, hogy ne lenne tanácsos vagy időszerű az „ily erkölcsöket büntetni”. A negatív jellem Jókai-hiányolta pozitív párjára vonatkozólag Toldy joggal hangoztatja: ez „a

⁵⁷ Bizottmányi jelentés. Uo., 610–611.

⁵⁸ FELEKI Miklós véleménye. Uo., 610.

⁵⁹ JÓKAI Mór különvéleménye. Uo., 611–614.

⁶⁰ LUKÁCS Móricz különvéleménye. Uo., 614–616.

⁶¹ TOLDY F. felelete a különvéleményekre. Uo., 616–610.

szinpadot erkölcsiskolává tenni akart aestheticusok” nézete; egyébként meg Mezei alakja szerinte e funkciót betölti. „Mezei – 54 l. –⁶² nyilatkozik az irodalom s reális írók méltóságáról [...] A kontárok kinevetetése pedig sem a *nem kontárt*, sem a mesterséget nem becstelenséget. S ezek nem phrásisok, nem tirádák; ezekben Mezei jellemének egy fontos, és szükségkép nyilatkozó vonását találjuk: mely az igen érzékeny keblet is megnyugtathatja.”

Nem lehet véletlen, hogy a két különvéleményező egy szót sem ír Mezei alakjáról. Sem Jókai, sem Lukács nem vállalkozott arra, hogy szembeszálljon a „valódi írókat” a „kontárokkal” opponáló Mezei-féle gondolatmenettel. Minden, amit Mezei a megjelölt helyen mond, pontos kiegészítője annak a mentalitásnak, amelyre Jókai szövege kapcsán utaltunk. A költészet úri passzió, csak akkor van rá szükség, amikor más éppen „fojtva van”; de kontárok, megvetésre méltók, utálatosak azok, akiket „kenyérkereset szüksége [...] hajt e térre; [...] kik által a tudomány a művészet Mesterséggé, üzletté enyészett”. Mezei hivatkozott szövegéből viszont semmi nem derül ki az igazi költészetre, a „valódi írakra” nézve: ez a minősítés nyilván hagyomány dolga, vagy mint Könyvesházy (egy másik „pozitív hős”) utal rá,⁶³ az akadémiai tagságtól függ; vagy talán éppen a Könyvesházy-féle tudósok döntésétől. Láttuk, hogy Jókai – patetikus túlzással – a nemzeti művelődés ügyét látja kockán forogni *A lángész*-ben; a darabbéli Mezei meg éppen a nemzet nevében ítél a kontárok fölött. E verbális csapda Jókait is, Lukácsot is meghátrálásra készítette.

A különvéleményezők egyszerűen képtelenek voltak igazukat olyan szinten megfogalmazni, hogy félelmetesen vitatkozó partnerük, Toldy ellenérveivel szemben is meggyőzően léphessenek fel. A sors igazságszolgáltatása, hogy *A lángész*t nem mutatták be; a Nemzeti Színház – Feleki Miklós véleményéből is sejthető – nyilván nem tartotta színpadképesnek. Sőt, a mű *A telivérrel* együtt a rossz vígjáték rövidéletű szimbólumává vált.⁶⁴ A következő Karácsonyi-pályázatok egyikén, 1861-ben pályázott sikertelenül a *Lángész és telivér* című kulcsvígjáték, amelyben ádáz, karrierista züg-firkászok szönek merényt a lánglelkű drámaszerző (a jó hazafi) ellen.

Szólni kell a másik vihart kavart darabról, *A telivérről* is – ez nem annyira az Akadémia berkeiben, s nem annyira esztétikai kérdésekről provokált vitát, mint inkább a szerző kiletéről, szándékáról.

Ma is megvan⁶⁵ az a grófi koronás, aranyos szegélyű boríték, melyben a pályaművet kísérő jelíges levél érkezett. Egy kaján emlékező szerint⁶⁶ a pályázó mű, *A telivér* pusztán azért nyerte meg az első Karácsonyi-pályázatot, mert szerzőjét arisztokratának sejtették. Óvatosabb fogalmazás szerint: „Hogy a bírálókat a Pálffy grófnak vélt szerző tévesztette-e meg, vagy valóban ez volt a viszonylag legjobb pályázó, nem tudni.”⁶⁷ Már valószínűleg soha nem derül ki, hogy Pompéry János (a Péter Pál álnév alatt még sokáig rejtőzködő szerző) valóban „a drámai jutalmak kompromittálására” vállalkozott-e,⁶⁸ hogy „akadémiai bohózatot megrendezni” akart-e.⁶⁹

Pompéry, aki – Rákosi Jenő emlékezése szerint – „társaságban a legszellemesebb emberek egyike volt”⁷⁰ – nyilván élvezettel nézte a darabja körüli hűhót. De hogy fontosnak tartotta a színrevitelt (Gregusstól kért – még álnéven – szereposztási tanácsot),⁷¹ hogy Ráth Mórál meg 1859-ben megjelentette a vígjátékot, s hogy évek múlva újabb vígjátékkal jelentkezett a Telemi-

⁶² Ti. a kéziratban. Az 1860-as pesti Emich Gusztáv-kiadásban a 48–49.

⁶³ A fent idézett kiadás 37. lapján.

⁶⁴ Vö. GYULAI véleményével 1862-ből: „elég szerencsétlenség, hogy [az Akadémiának] oly gyöngye műveket kellett megjutalmaznia, mind a *Telivér* és *Lángész*”. GYULAI Pál, *A Szépművészetek Csarnoka*. In *Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye*. Bp. 1927. 161.

⁶⁵ MTAK Kézirattár RAL 602/1859.

⁶⁶ RÁKOSI Jenő, *i. m.*, 178–179.

⁶⁷ PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, *i. m.*, 263.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ RÁKOSI Jenő, *i. m.*, 179.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ GREGUSS válaszát l. a MTAK Kézirattárban, RAL 602/1859 jelzet alatt.

pályázaton;⁷² továbbá a mű jeliséje („A vígjáték nem bohózat”) – mindez arra utal, hogy Pompéry esetleg komolyan vágyott a vígjátékírási megújítójának a babéraitra.

Ami a mezőnyt illeti, bizonyos, hogy a pályázó négy vígjáték közül csak Pompéry műve és Szigligeti *Műszereitőkje* jöhetett számításba. Miután módunkban volt a jutalomra pályázó művekbe bepillantani, állíthatjuk, hogy a győzelem nem olyan megdöbbentő – a későbbi és a korábbi pályázati drámatermés fényében sem. A másik két mű, a Pompéryén és a Szigligetién kívül: a *Kettő nem lehet* és a *Füred előtt, Füred után* – színvonal alattiak.⁷³ Egyszerűen mértéktelennek nevezhető az a mód, ahogyan e vígjátékok szerzői a társalgási-szerelmi vígjátékok rekvizitumait egymásra halmozzák; s a rutinosan vagy kevésbé rutinosan, de alaposan elsajátított konvenciók magukkal hozzák a jellemek egész rendszerét is. A *telivér* nagy erénye lehetett, hogy a megszokott típusokat újjal váltotta fel. Míg a *Kettő nem lehet*ben a becsületes, gazdálkodásból élő, felvilágosult magyar földesúr áll pozitív pólushoz szemben a kozmopolita mágnással – addig Pompéry darabjában a mágnásként élő, a lóspornak teljes szívvel-agyával hódoló, de a közügyekre is gondoló arisztokrata áll szemben az ezt az életformát csak majmoló, sznob és hazája hagyományait, haladását semmibe vevő felkapaszzkodottal.

Ma már mindenesetre nehéz eldönteni, hogy a vígjáték cinikus vicc, tehetségtelen szerző elhibázott erőfeszítése vagy – ahogyan a jelentés utal rá⁷⁴ – az új társalgási vígjáték első példánya-e. Mikszáthian groteszk ízű a ló–arisztokrata párhuzam; ügyes, gyakorlott újságíróra valló fogás a cselekmény egyik szálának – a futtatásnak – és a központi metaforának – arisztokrata–telivér – az egymásbajáztatása. Ráadásul a főszereplő Pál szövege hátborzongató leltára a turf-szak kifejezéseknek és a ló-genealógiáknak; a párbeszéddek egyenesen obstrukciószámba mennek. Mai olvasásunk szerint az a fennkölt, angolos unalom, amely a monológokból árad, Pompéry tréfáinak egyike is lehet. Viszont az is biztos, hogy bármilyen önszugesztio áldozata lett is légyen a tudós társaság,⁷⁵ a pozitív nyilatkozathoz valamilyen alapot a műnek is kellett szolgáltatnia; mégsem lehet bármit megideologizálni, ha gróf írta is. Azaz Greguss és társai⁷⁶ olvasatában *A telivér* igenis új típusú, modern, útkereső társalgási vígjáték volt, a színrevitel és a befogadhatóság minden nehézséggel együtt.

4.

Más jellegű és esztétikai szempontból érdekesebb vita folyt 1857-ben. Rögtön az első Teleki-féle szomorújáték-pályázaton megoszlottak a vélemények a győztes művet illetően.

Érdekes véletlen, hogy éppen Eötvös József volt 1857-ben a szomorújátékokat elbíráló bizottság elnöke; a díjra végül nem érdemesített Dózsa György című pályamunka ugyanis nem csak az ábrázolt történelmi személyek, események tekintetében hasonlít Eötvös regényéhez, hanem látszólag a magánéleti és a nagy horderejű történelmi konfliktusok összekapcsolásában is. A hasonlóság azonban valóban látszólagos. Eötvös forradalom előtti regénye azt tette mérlegre, hogy a magánemberi tett milyen körülmények között válik közéleti tette, hogy az egyes ember esetleg csak szubjektíven motivált cselekedetei történelemformáló erővé alakulhatnak. Jókai viszont, a *Dózsa György* szerzője, lényegében az irracionális szerelmi szenvedélyben látja a parasztvezér tetteinek legfőbb mozgatóját, s így a történelmi tettet egyenesen a magánérdekű tette vezeti vissza. Ide kapcsolódik a történetiség kérdése is; hiszen míg Eötvös tendenciózusan torzította a perspektívát (a polgárság szerepének kiemelése révén például), addig Jókainál a történelem csak kulisszául szolgál. A történelemnek ez a felfogása adta a dráma díjazása körüli vita alapját.

⁷² 1864-ben, *Mi újság a szomszédban?* címmel.

⁷³ MTAK Kézirattár, M. irod. Színművészet 4° 33. sz.

⁷⁴ AkÉrt 19 (1859), 274–275.

⁷⁵ RÁKOSI Jenő, *i. m.*, 178.

⁷⁶ A bírálóbizottság összetétele bizonytalan; helyet kapott benne Lukács Móric, Toldy Ferenc, Greguss és talán Eötvös.

Egressy Gábor volt az, aki a bírálóbizottság többségének a *Dózsa Györgyöt* elmarasztaló határozata ellen különvéleményt nyújtott be.⁷⁷ Mikor Egressy egyszerűen a nyertesnél jobb drámának nevezi a *Dózsa Györgyöt*, ebben – az ő színházrendezői és színészi szemszögéből legalább – van igazság; bár ma már ez a dráma is, és nyertes párja, a *Béldi Pál* is, a színpadon nehezen lenne elviselhető. De Jókai kétségkívül jó színpadi érzékkel nyúlt itt ahhoz a retorikához és teatralitáshoz, amelyet regényeiben ma már olykor mulatságosnak találunk. Másrészt Dózsa, ez az aktív, vívódó, de nem sodródó hős, sokkal közelebb áll a kor drámai hős-eszményéhez, mint Béldi.

Maradéktalanul igazat kell adnunk Egressynek abban, hogy „A drámai beszéd az élet beszéde”, s hogy ezért a jambusok rosszaságát a *Dózsa György* ellen felhozni irreleváns. Ha Egressy úgy fogalmaz, hogy „a nagy lelkű alapító gróf nem jó verseket, sem szép nyelvet akart itt jutalmazni, hanem jó drámát”, akkor ez talán oldalvágás azok felé, akik mániákusan ragaszkodnak a „felsőbb költői érdekhez”, ez alatt értve elsősorban „a kötött formát”, a „verses dolgozást”.⁷⁸ Toldyra kell itt gondolnunk; a következő Teleki-jutalom odaítélésekor is bizonyára ő volt az, aki így írt: „Az akademia azon óhajtása, hogy a pályavígjátékok verseiben dolgoztassanak, bebizonyította utólag jogosultságát.”⁷⁹

Látszólag teljesen helytálló Egressynek az az érve is, hogy a történeti hűség nem lehet követelmény: „a drámában a historia csupán műanyag lehet, de nem cél. A művész mese gyanánt elfogadja ugyan a történeti tényeket: hanem e tények közötti hézagokat ő tölti be lélektani tartalommal; szóval: ő teremti abba bele az élet organizmusát, saját eszményi céljához képest.” Viszont ha futó pillantást vetünk a kor szomorújátékainak egy-két típusára, úgy kell látnunk, hogy a történelem és a történelmi dráma viszonya dolgában Egressy nem látott tisztán. Itt elkerülhetetlen egy kitérő ezekre a drámatípusokra.

A következő évek terjedelmesebb bírálói jelentéseiben központi szerephez jutott a motivált-ság kérdése, s ez nyilván a pályázó műveknek köszönhető. A szomorújátékok egy típusában a cselekményt arctalan mellékszereplők irányítják, érthetetlen motívumú intrikákkal; a főhős a „békétlenek” bábja, maga lényegében tehetetlen és passzív. A kollízió így kicsinyes érdekek összeütközése, ahol a főszereplők érdektelen ütközőpontokká alacsonyodnak. A „pozitív hős” ugyanakkor mindezt komoly erkölcsi dilemmaként éli át, gyötrődik, szenved. A „kis világ” kis érdekei, alacsony eszméi hajtják a végzet felé – de ő erről nem vesz tudomást, s vagy a vaksors, vagy bizonyos magasabb célok áldozatának látja magát. Nagyjából ilyen alapokra épül a *Béldi Pál*; az *Egy királyné*-ben ilyen hős Iván bán, s passzivitás tekintetében nehéz volna Cromwellel versenyezni (*A nagyság átka*). „A főszemély, Cromwel, alig cselekszik valamit” – írja a bizottsági jelentés is.⁸⁰

Ennek a koncepciónak felel meg a szomorújátékok egy tipikus expozíciója: a békétlenek zúgolódása, elégedetlenkedése után „plenáris” jelenetben (fogadás, ünnep stb.) szembesülnek az érdekek. Egészen hasonlóan indul ilyen jelenetekkel a *Szent Gellért jóslata* és az *Egy királyné*.⁸¹

Más szerkezetet mutat, de végső soron a fenti típussal azonos alépitményű a *Dózsa György* és még néhány szomorújáték: itt ugyan nem mondhatjuk, hogy a hős télen, véten, jellem és cselekvés nélküli volna, motívumai azonban éppúgy a „kis világban” (itt: a magánéletben) gyökereznek, mint az előző típusnál. Így az egyéni érdekek, a privátszférába szorult és további külső indokolást nem kapó szenvedélyesség (szerelem, gyűlölet) adják a tettek motívumait. A végzet, a történelmi tragikum így teljesen kiiktatódik, kellemetlen magánügyé fokozódnak le a nagy tragikai erejűnek szánt situációk – ezek alárendelődnak a jellemtorzulásoknak, a személyes okokbéli kisiklásoknak. Végül is az érdekek összecsapásait is nehéz olykor összehozni, mint éppen a *Dózsa György* esetében: Dózsa nem azért harcol, ami ellen Zápolya, mert hisz Dózsát szerelme (és az őerte vállalt fölmagasz-

⁷⁷ MTAK Kézirattár, RAL 88/1857. Keltezése: 1857. márc. 16.

⁷⁸ *Bizottmányi jelentés a Teleki-jutalom ügyében*. 1857. jan. 19.-i nyelv- és széptudományi osztály ülése. AkÉrt 17 (1857), 53–55.

⁷⁹ UjMMuz 8 (1858), 1. köt., 289.

⁸⁰ Olvasta Gyulai Pál 1866. márc. 19.-én, a nyelv- és széptudományi osztály- és összes ülésen. MTA Jegyzőkönyvei 4 (1866), 2. köt., 59.

⁸¹ Mindkettő az 1859-es Teleki-pályázaton vett részt.

tosító küzdelem) mozgatja, Zápolyát meg politikai ok. Jókai kénytelen a dráma végén változtatni Dózsa motívumain, hogy a szembenállás hihető és tragikai legyen.

Arany egyik levelében jelzi, hogy érzése szerint Tóth Kálmán *Egy királynéjából* is kimaradt az igazi tragikum (a színi hatás); ahogyan *A telivér* bukását a drámai elem, a komikai cselekvény hiánya okozta, úgy Tóth Kálmán díjnyertes drámájának is ez lesz a vesztesége.⁸² István király a darabban „beteges, földült alak,”⁸³ a királyné passzív, szenvedő lény; tragédiájuk nem történelmi tragédia, hanem szerelmi háromszög, ahol nem a végzet, s nem a történelmi erők hajtják a cselekményt, hanem a magánármányok. Talán éppen erre gondolva hiányolta Arany a színi hatásnak megfelelő drámai (itt: tragikai, *A telivér*-ben: komikai) elemet.

Ennek a típusnak mintegy rossz ellentéte az, ahol a tragikum helyett katasztrófát találunk; azaz ahol a vétségektől teljesen függetlenedett büntetés sújtja a hősokeket. Erre utal Arany lapjában a megjegyzés: „feltűnő, hogy tavaly is két mohácsi-vésztes, Lajos királyos tragédia volt beadva [ti. a pályázatra]. Mintha drámaíróink országos csapásokban keresnék a tragicumot. Az *magában* éppen úgy nem képezi a szomorújáték tragicumát, mint a pesti nagy *árvíz*. Csuda, hogy ezt még nem tragédiáztuk. Elég szomorú eset volna pedig.”⁸⁴

Az Egressy-féle polémia mélyén azt látjuk, hogy bár első pillantásra a híres színésznek sok tekintetben teljesen igaza van, egy mélyebben fekvő okból a *Dózsa György* ellen szavazók helyesen ítélték – noha azt, hogy ítéletük a *Béldi Pál* javára szólt, már csak a jutalomkiadási kényszer indokolhatta. Az a tragikum ugyanis, amelyet egy történelmileg motivált és a történelmi végzet irányította Dózsa-alakból lehetett volna kibontani, tökéletesen elsikkad a Dózsa-mint-magánember koncepcióban. Dózsa privát létbeli konfliktusának ábrázolása csaknem mellékessé teszi a – mégoly bátorinak látszó – történelmi háttérfestést és „írói igazságszolgáltatást”. A korszaknak ilyen történelmi drámáiban, paradox módon, nem az ember és a történelem kerül konfliktusba, hanem a magánélete konfliktusait mintegy ártatlanul körbeveszi a történelmi keret. A történelmi dráma ebben a felfogásban egyszerűen olyan dráma, amely nem a mindenkoriban mában játszódik.

Érthető hát, hogy a tragikumról határozott felfogással bíró Kemény és bírálótársai ezeket a szomorújátékokat minden lehető alkalommal szigorú kritikával illették. Ha az akadémiai jutalomra pályázó drámák környezetében tekintjük Kemény *Zord időjét*, úgy tűnik, mintha Kemény egyenesen paródiáját adná a szomorújátékokban uralkodó konvencióknak. Ha azokban azt láttuk, hogy a magánérzelmek és -érdekek közvetlen befolyással vannak a nemzeti horderejű történetekre, akkor Kemény regényében viszont elmosódik a határ a történelmi jelentőségű nemzeti katasztrófa és a családi kellemetlenség között; itt nem tudhatni: Pista bácsi és Dani bácsi szűk világának család-története, vagy a nagybetűs magyar história tarthat-e számot a történelem igazi nevére? Keménynél a folyamatok az egyéni nekibuzdulásoktól tragikus függetlenségben zajlanak.

A helyes történelemábrázolás követelménye persze ismét egészen más formát ölt a Nádasdy-féle eposzi jutalom bírálói jelentéseiben. Említettük, hogy itt a források tanulmányozása az elbírálnak nagyon fontos eleme volt. Minthogy azonban e korban a műfaj konvenciói sokkalta nagyobb változatosságot mutattak, mint a szomorú- vagy vígjátékéi (erre utal a sok név is: eposz, verses beszély, költői elbeszélés, epepeia, hősköltemény stb.), ezért bősséggel van arra is példa, hogy éppen a források túlzott követését róják föl a szövegek bűnéül. Erdélyinek arra kell felhívnia a figyelmet, hogy a költői elbeszélés „történelmi hűsége hidegen hagy, elkedvetlenít, lever”.⁸⁵ A *Nandor* című pályamunka fő hibája, hogy „az időben történik inkább, mint a lélekben, kedélyünkben”, hiszen szerkezetétől nem látni „egyebet, mint hadi jelenetek kiosztályozását, melyeknek *annyi idő* alatt és *teren* kellett megtörténni”.⁸⁶ Arany hasonló hibát lát *A hunnok harcai* című elbeszélő költeményben: „Oly compositio ez, melynek semmi benső összefüggése nincs, csak azon külső *egymás-után*,

⁸² ARANY János – Tompa Mihálynak, 1859. jún. 4. in ARANY János levelezése író-barátaival, 1. köt., 467–468.

⁸³ Az 1859-es pesti Emich Gusztáv-féle kiadás 12. lapján színiutasítás.

⁸⁴ Koszorú 1 (1863), 1. köt., 47.

⁸⁵ Erdélyi bírálói jelentése az 1858-as Nádasdy-pályázatról. AkÉrt 18 (1858), 499.

⁸⁶ Uo.

melyet történetíró is oly renddel adna elő.”⁸⁷ A történetírói ambíció mindkét mű esetében a jellembrázolás ellenében hatott: „Csak elvétve igen mellékesen jó belé egy kevés általános emberi elem;”⁸⁸ „annyira nem jellemalakok e hősök, hogy egyik sem nyomul, valami kiváló tulajdonnal képzeletünkbe”.⁸⁹ Az ellentétét látjuk itt a *Dózsa György* esetében felvetődött problémának.

5.

Rövid áttekintésünk után arra a kérdésre, hogy hogyan értékeljük a megújuló Akadémia szépirodalmi pályázatainak elvét és gyakorlatát, lényegében Kosáry Domokos véleményét fogadhatjuk el válaszként: hibák adódnak abból, „ha az a szerv, amely egy adott funkció betöltésére hivatott, egy másik, egészen más, történetileg már túlhaladott funkció végzését erőlteti”.⁹⁰ Az egyszerű képletet azonban, láttuk, számos tényező bonyolítja. Mindenekelőtt az Akadémia a pályázatok rendszerének bevezetésével bizonyos kényszereknek engedelmesskedett; a legjobb szándékkal próbált a szükségből erényt csinálni. Az sem áll, hogy „Gyulaiék az Akadémia nevében”⁹¹ személyesen lennének felelősek a funkciókeveredésért – végső soron az 1867 utáni erősen konzervatív irodalomszemléletű Akadémia alapjainak lerakásáért. Az az akadémikusi kör, ahová Gyulai csak lazán kapcsolódott, kezdettől kompromisszumnak tekintette az irodalomszervezés és a tudomány szervezés szimbiózisát, s nem az Akadémia természetes állapotának. Más kérdés, hogy az utánuk következő nemzedékek (és Gyulai) számára e kompromisszum már követendő hagyománynak, az Akadémia meg a katedráról irányított irodalom otthonának tűnt.

Illuzórikus volna egységes esztétikai koncepciót, csakis a bírálók irodalomról-gondolkodását jellemző alapelvet keresni a pályázati jelentések mögött. Valószínűleg egy-egy vonásnyit hozzáad a pályaműbírálatok elemzése az egyes, kiforrott irodalomszemléletű akadémikusok arcképéhez is. Ám ilyen analízis e dolgozatban nem lehetett célunk.

Ugyanennek a kérdésnek a másik oldala, hogy az elméleti-esztétikai típusú megközelítés igénye egyáltalában hiányzik a dráma- és eposzbírálok tevékenységéből – szövegeik alapján legfeljebb megkonstruálni lehetne egy feltételes eszmerendszert, de azt is annyi segédhipotézis és homályos következtetés segítségével, hogy a vállalkozás értelmetlennek tetszik. Az esztétika- és elméletnélküliség egyik oka kétségtől az, hogy a korszak magyar drámai és eposz-termése nem jelentett kihívást az elmélet számára. Külföldön ebben az időben többé-kevésbé radikálisan leszámoltak a régebbi epikai (nem eposzi) konvenciórendszerrel is, a drámaikkal is. A drámának és az epikának az a megújulása valóban súlyos esztétikai problémákkal terhes; nálunk azonban éppen olyan műfajokra rendezkedett be az Akadémia mint irodalombírálati központ, amelyek körül csaknem teljes volt a szélcsend.

E műfajok persze nem voltak végzettszerűen mozdulatlanságra kárhoyzhatva, hiszen az éles szatírának, a társadalmi drámának vagy a *Boland Istók*-féle ironikus verses epikának lehetett volna tere – csakhoy ilyen műfajmódosító kísérletekre e korszakban alig volt példa. Mindenesetre külön tanulmányt kíván annak elemzése, hoy miért voltak oly tétovák a lépések az akkor lehetséges, ma szinte kézenfekvőnek tűnő irányokba.

⁸⁷ *Bírálat a Nádasdy-jutalomra küldött három pályamunkáról.* in ARANY János Összes Művei. 14. köt. 15.

⁸⁸ ERDÉLYI fent idézett jelentése, 495.

⁸⁹ ARANY J. ÖM 14., 16.

⁹⁰ KOSÁRY Domokos, *i. m.*, 11–12.

⁹¹ Uo.

SUR LES CONCOURS LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE (1857-1867)

Après la chute de la révolution hongroise de 1848-1849, aux années 1850, l'Académie des Sciences en train de se réorganiser, aurait dû se proposer pour tâche de créer et de faire pétiller la vie scientifique. Mais elle devait faire des compromis avec les attentes qui demandaient compte à l'Académie de la continuité nationale et du rôle d'organisatrice de la littérature, c'est pourquoi elle devait se charger de telles fonctions aussi qui caractérisaient l'Académie traditionnelle avant 1848. Ces fonctions traditionnelles l'ont obligée à annoncer des concours de tragédie et de comédie. Bien qu'il ait apparu bientôt que les concours étaient d'un bas niveau, les écrivains et les savants les plus éminents de l'Académie (Kemény, Eötvös, Jókai, Csengery) attendaient de ces concours l'avivement de la vie littéraire, l'intensification de la critique et un supplément d'un système d'institution littéraire qui manquait. Et ces concours ont permis de discuter sur des problèmes théoriques, critiques et de la politique culturelle aussi. L'étude s'occupe de deux discussions, en connexion de deux drames figurant aux concours.

Téglásy Imre

SZTÁRAI MIHÁLY PADOVAI KÉZIRATA,
A „HYSTORIA ELIBERATIONIS . . . FRANCISCI PERENNII”¹

A 8° alakú, kolligátumszámozást mutató, 40 oldalnyi kézirat a velencei Biblioteca Marciana állományában található *Ms lat. Cl. 14 N° 292* [= 4636] jelzet alatt. A szép vonalú, humanista kurzív könyvirással készült műben több olyan szerzői javítás található, melyek kétségtelenné teszik az írás autográf voltát.² A címlapon lévő sorok ék alakba való „tördelése” az alatta lévő versszettel összhangban kifejezett könyvművészeti szándék meglétéről tanúskodik.

A harmadik lap Sztárai Mihály dedikáló levelével kezdődik, melyet a patrónusának szólított Francesco Contarinihez, a Velencei Köztársaság Ferdinánd udvarában tevékenykedett követéhez intéz.³ A dátum – Padova, 1543. november 24. – mutatja, hogy ez a ma ismert legkorábbi Sztárai-mű. Ebben Sztárai bemutatja a már ekkor Velencébe visszatért egykori követnek II. Ulászló, II. Lajos és az őket követő zűrzavaros évek Magyarországot, felvázolja azt a politikai szituációt, melyben hűbérura, Perényi Péter fiát túsul adni kényszerült Szolimánnak. Részletesen előadja, hogy a Konstantinápolyban nevelt Ferenc hogyan szökött meg az 1542-ben Pest felmentésére indított szultáni seregből, hogyan jutott bújdokolva, ruhacserével, többszöri fogságba esés és árlulás dacára is „Charon”, azaz Karomvár avagy Karlóca (ma: Sremski Karlovci) környékéről apja valpói (ma: Valpovo) várába.

Mivel a kéziratban Sztárai elmondja magáról, hogy a kiszabadt Perényi Ferencnek 1542-ben nevelője („paedagogius”)⁴ lett, s hogy ezt megelőzően siklósi „ludimagister” volt,⁵ gyanítható, hogy a Sárospatak és Újhely környékén feltűnő és Siklósinak mondott magister azonos a Siklóson tevékenykedő s ott születési helye (Sztára) alapján számon tartott Sztárai Mihállyal.⁶

¹ Magyarra fordított szövege a Szépirodalmi Kiadó *Magyar Ritkaságok* sorozatában jelenik meg.

² A szövegközlésben []-be írt számok a kolligátum számozását mutatják. Sztárai szándék-talan hibáit, illetve tudatos szerzői javításait látom az alábbi helyeken: 267^v, 270^v, 271^r, 274^r, 275^v, 276^v, 277^v, 278^r.

³ *Francesco Contarini* (1477–1558) életrajzához lásd Giuseppe GULLINO lexikoncikkét a *Dizionario biografico degli italiani* c., Rómában szerkesztett kötetben.

⁴ SZTÁRAI M., *Hystoria eliberationis . . . Francisci Perennii*, Padova, 1543. 266^r. A továbbiakban: *Hystoria*

⁵ I. m. 282^v.

⁶ Michael Suclosi D, akinek nevét a Sztárai zsolttárai közül hiányzó 53. zsolttár tartotta fenn (vö. *Régi Magyar Költők Tára* 4. köt. 1540–1575. Kiad. SZILÁDY Á., Bp. 1883. 282–283.), azonos lehet a szintén Perényi-birtok Újhelyen 1547-ben feltűnő „Magister Michael concionator” nevű prédikátor-tanítóval. Vö. KEMÉNY L., *Sárospatak és Újhely történelméhez 1527–1578. az Adatok Zemplén vármegye történetéhez* s. l., 1910. című XV (= XVI!) kötetben 207. Nem azonos viszont azzal a Károlyi Was Mihállyal, akinek Sztárai a *Hystoria* végére illesztett latin versikét írta s aki 1543-ban kapitányként vezette a siklósi vár védelmét. Vö. THURY J., *Török történetírók* 2. köt. Bp. 1896. 314., F. BUCHOLTZ, *Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten. Urkundenbuch* Wien, 1838. 334.

Sztárainak az a közlése, mely szerint Perényi Ferencnek nevelője lett, megmagyarázza, hogyan jutott Velence egyetemi városába. Az ekkor 18 éves Ferenc kísérőjeként nyilván nemcsak tanulmányok végzésére indult Velencébe. Sztárai tanítványával az ekkor már Ferdinánd tömlőcében sínylődő apa kiszabadítása érdekében vehette útját – nem a közelebb lévő Krakkó vagy Bécs, hanem – Padova felé.

Sztárai azzal kezdi előszavát, hogy Magyarország igen szerencsétlen ország, mert bár mindenféle dolognak felette nagy bőségében van, a deáki tudomány („litterae bonae”) mégis oly rideg fogadtatásra talált benne, hogy tudomása szerint még senki sem akadt, aki az ország történetét papírra akarta volna vetni, leszámítva egy barbárnál barbárabb kifejezésekkel megírt és tetszetős hazugságoktól hemzsező *Cronicát*, melynek bárki volt is szerzője, úgy véli, sohasem tanult Itáliában, sőt még magába a grammatikába se nagyon kapott bele.⁷

Nem könnyű annak eldöntése, hogy Sztárai melyik középkori krónikáról mond ilyen lesújtó véleményt. Nem lehetetlen, hogy a *Budai Krónikáról* van szó,⁸ de még valószínűbb, hogy a középkori latinságú *Thuróczy-krónikát* kárhoztatja.⁹

„Nem tagadom – folytatja –, volt Magyarországon is számtalan sok, felette bölcs férfiú, különösen pedig azok, kik elméjük kiművelése végett nem röstellték bejárni ezt a ti Itáliátokat, de mert semmilyen becsben nem tartották őket a zsarnok királyok, senki sem vette rá őket ezen dolgok megírására.”¹⁰ Ezután bejelenti, hogy noha semmivel sem tartja magát tehetségesebbnek az említetteknel, mégis szándékában áll, hogy azokat az eseményeket, amelyekről tudomása van és amelyekben részt vett, megírja talán valamikor; „amikor szegény eszemet jobban kiművelem majd itt a ti egyetemeten”. Ez a szokásos humanista történetírói megnyilatkozás azt a közlést tartja forrásértékűnek, melynek adója szemtanúként vett részt a leírt eseményekben. A hiányzó magyar történet megírására, mint ismeretes, éppen ekkor többen is készülnek, a tervezetek később Istvánffy Miklós munkájában teljesebben ki leginkább.

A kérdésre, hogy akkor hát miért kellett Sztárainak máris munkához látnia Contarini parancsára¹¹ e „kicsinded krónika” megírásával, Perényi Péter „árulása” adhatja a választ. Perényi 1542-ben török támogatással megszerezhetette volna magának vagy Ferenc nevű fiának Szapolyai örökét.¹² Sztárai kézirata igazolja, hogy a szultán fontos parancssal küldte Magyarországra a törökké lett Ferencet. Eszerint Perényi Ferenc feladata az volt, hogy a ruméliai beglerbég seregével mentse fel az ostromolt Pestet, majd foglalja el Valpót és Siklóst. E várakat a szultán a hűbéresének tekintett Ferencnek adta volna. Terve azt volt – mint Sztárai írja –, hogy a magyar előkelőket azzal az ajánlattal állítsa maga mellé, hogy birtokaikat megtarthatják, ha ennek fejében elismerik hűbéruaságát.¹³ (Az önálló vajdasággá változtatott Erdély élére a töröktől hazatérő Majláth István került volna.)¹⁴ Contarinit, a Tizek Tanácsának tagját ezek a körülmények érdekelhették. De olvasuk tovább Sztárai előszavát!

„Ha tenagyságod gondoskodik majd ennek kinyomtatásáról, ezzel más dolgok megírására is nagy mértékben fog engem serkenteni. (...) Ha meg mindez elnyerné tetszésedet, abban sem

⁷ *Hystoria* 265^r.

⁸ Ez kéziratban is terjedt. Vö. SZELESTEI N. L., *A Hess-féle Chronica legrégebbi kéziratos másolata* (1481) MKsz 89 (1973) 349–351.

⁹ Tudunk egy 1483-ban Velencében megjelent *Hungarorum Cronica*ról is, mely nem azonos sem a budai, sem a Thuróczy-krónikával. Vö. VÉRTESY M., *Az Egyetemi Könyvtár 1690. évi katalógusa* MKsz 78 (1957) 369.

¹⁰ *Hystoria* 265^r–265^v.

¹¹ „coactus uerius quam adhortatus fuissem” *Hystoria* 266^r.

¹² VÖ. ÓVÁRY L., III. Pál pápa és Farnese Sándor bíboros Magyarországra vonatkozó diplomáciai levelezése 1535–1549. Bp. 1879. 160., 163., BUNYITAY V.–RAPAI CS R.–KARÁCSONYI J., *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából* Bp. 1902. 4. köt. 104., BUCHOLTZ J. m. 327.

¹³ *Hystoria* 271^v–272^r.

¹⁴ Wernher György Eperjesről, 1542. május 14-én kelt levelében adófizető vajdaságról („Waywodatum . . . tributarium”) írt Ferdinándnak. Országos Levéltár W 645.

kételkedem, hogy tenagyságod költségén az általam – távol legyen e beszédőtől a kevélység – magyar nyelvre fordított vasárnapi evangéliumok és levelek is ki lesznek nyomtatva és a legnyomortabb magyarok földjére elszállítom majd, akiket, jaj, már csaknem teljesen leigáztak az igen kegyetlen törökök . . .”¹⁵

A szentleckék magyarra fordításáról szóló bejelentés csak a Szenci Molnár Albert által 1617-ben postillaként számontartott perikópáskönyvre vonatkozhat. A késői műfajmegjelölés pontatlanságának oka az lehet, hogy maga Szenci is csak hagyomány alapján emlékezhetett meg Sztárainak erről az elkallódott művéről.¹⁶ Egyébként ez lehetett a legkorábbi magyar nyelvű perikópáskönyv, mert a legelső nyomtatott darab csak 1550-ből származik.¹⁷

Sztárai ajánlásának utolsó előtti sora különösen érdekes. Itt ugyanis az evangéliumra (Marc. 16,15) hivatkozva mintegy figyelmezteti velencei patrónusát arra, hogy a magyarra fordított lecionáriumot Contarininek isteni parancs miatt szinte kötelessége kinyomtatni, e mű közzététele rá is érvényes, papságot (*sacerdotium*) előíró evangéliumi törvény: „Krisztus . . . az evangélium . . . hirdetését mindenkinek a kötelességévé tette . . .”¹⁸ Hogy ebben az evangélizmus Alpokon túli, azaz pápaellenes változatát avagy a katolikus reformáció egyik hazai megnyilvánulását kell látnunk, az kérdéses.

„ . . . Erázmus szép könyveket ír vala,

Kinek ő deáksága nagy csodálatos vala” – írta 1560-ban Contarini magyar pártfogoltja.¹⁹ Pelei Tamás és Pesti Gábor után²⁰ éppen Sztárai kéziratában találunk több olyan adagiumot, melyek talán a csodált erasmusi „deákság” stílusát mutatják.²¹ Ma már az „erasmusi” állam-

¹⁵ *Hystoria* 266^v.

¹⁶ *Szenci Molnár A. naplója, levelezése és irományai*. Kiad. DÉZSI L., Bp. 1898. 75.

¹⁷ Vö. BORSA G., *Bibliográfiái adalékok a korai magyar nyelvű perikópáskönyvekhez*. MKsz 99 (1983) 404–405.

¹⁸ *Hystoria* 266^v.

¹⁹ SZTÁRAI M., *Historia Cranmerus Tamás érsekről. Régi Magyar Költők Tára* 5. köt. Kiad. SZILÁDY Á., Bp. 1886. 242.

²⁰ KELÉNYI B. O., *Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagia-jához*. A Fővárosi Könyvtár Évkönyve 9. köt. 1939., Bp. 1940. 43–137., PESTI G., *Ezópus fabulái*. Bécs, 1536. Hasonmása: Bp. 1950.

²¹ Ezek az alábbiak: a) „honus ettenim alit artes (ut canit ille) uirtusque crescit laudata” [265^v] M. T. CICERO *Tusc. disp.* 1, 2. nyomán ERASMUS R., *Adagia* In E. R., *Opera omnia* Basileae, 1540. tom. 2. 290. b) „tanquam truncus aesopicus” [267^v] A „truncus” ’fából faragott kép, fabálvány, faszobor’ jelentésben emberek, illetőleg istenek alakját képező oszlop vagy állvány. Vö. CZUCZOR G.–FOGARASI J., *A magyar nyelv szótára* 2. köt. Pest, 1864. 584. „Mit is olvashatna szívesebben a fiú Aesopus meséinél, melyek nevetésbe és mosolyba burkoltan komoly filozófiai tanítással szolgálnak” – írja ERASMUS R., *De pueris statim ac liberaliter instituendis* Ed. J. Cl. MAR-GOLIN, In E. R., *Opera omnia* 1–2. Amsterdam, 1971. 66. Steinhöwel „bild”-del fordítja Aesopus „lignus deus”-át: *Die vi. fabel von ainem mann und ainem bild*, STEINHÖWELS *Aesop* Hrg. H. ÖSTERLEY, Stuttgart, 1873. 248. Pesti Gábor *Az emberről és faképről* címmel magyarázza: PESTI G., *Ezópus fabulái* Bécs, 1536. Kiad. ÁCS P., Bp. 1980. 162. Az aesopusi „fakép” mutatis mutandis később is feltűnik Sztárainál. A néma ebek és a fából csinált barátok a fapapokkal együtt Szilády Áron szerint „a némaságot, a szótalanságot akarnák jelenteni, amivel a reformáció hívei a nem prédikáló, csak miséző katolikus papságot szokták gúnyolni”. Idézi: SCHEIBER S., *Fapapok* Nyr 73 (1949) 160. Az aesopusi mese proverbiumszerű fordulata később is feltűnik: „ . . . László király, Mattyásnak successora, az szótalanságért, *mutum idolum* néma bálványnac mondattatic Dubravius Historicustol . . .” PRÁGAI A., *Fejedelmeknek serkentő órája* Bárta, 1628. in *Régi Magyar Költők Tára* XVII. sz. 8. köt. Szerk. KOMLOVSZKI T.–STOLL B., Bp. 1976. 473. c) A „Glaucci cum Diomede permutatio” [274^v] Homérosz (*Il.* 6, 119–236.) nyomán „közmondásként használatos, valahányszor egyenlőtlen cserére utalunk, azaz olyanra, amikor jobb dolgokért silányabbakat adnak cserébe” – írja ERASMUS R., *Adagia* Basileae, 1518. 50. A „melius esse homini praesentem

elmélet gondolköre jól körvonalazott.²² Erasmus lényegesnek tartja, hogy az uralkodók támogassák a tudományokat, mert – mint egy Cicerótól vett fordulattal mondja – „a megbecsülés táplálja a tudományokat”.²³ Sztárai talán éppen ezzel összhangban indokolta az általa ismert egyetlen magyar történeti munka (s így tágabb értelemben a *studium*) alacsony színvonalát. „Bizony nem is nagyon csodálkozom ezen, mert – ahogy ő éneklí – a megbecsülés táplálja a tudományokat és az erény dicsérve gyarapszik.”²⁴ Erasmus szerint a közérdek kárára válik, ha a fejedelmek elhanyagolják a tudomány támogatásának tisztét és nem a tudósoknak, hanem a talpnyalóknak kedveznek, hisz „három olyan fő dolog van, amittől . . . leginkább függ az államok üdve, de romlása is: helyesen nevelt fejedelemtől, nyilvános prédikátoroktól és iskolamesterektől”.²⁵ Ha a tomista elképzelésekre épülő „erasmusi” fogalomkört – iskoláztatás (*studium*), papság (*sacerdotium*), állam (*regnum*)²⁶ – szembesítjük a Sztárai-kézirattal, kitűnik, hogy a *sacerdotiumon* és a *studiumon* túl a *regnumnak* is radikális olvasatát kapjuk. Erasmus csak inti a fejedelmeket a tudomány megbecsülésére, a siklósi iskolamester egyenesen zsarnoknak kiáltja ki azokat a magyar királyokat, akik semmire se tartották a tudósokat. Kimondja, hogy II. Ulászló „inkább a főfő népek szokásos vizsálkodásai révén – mintsem választással – tolkodott be,” aki „nem kormányzásra, hanem inkább rest tunyaságra és ágyasokkal való szakadatlan hentergésre termett, és hogy . . . inkább bálvány volt, mint ember”.²⁷ Sztárai éppen olyan kártékony bálványnak mutatja be Ulászlót, mint amilyenről Erasmus írt.²⁸ S ha a Rotterdami Mester szerint az éber fejedelem nem hallgat a hízelgőkre, nincs ideje táncra,²⁹ akkor Sztárai ennek ellenpéldájaként azt írja II. Lajosról, hogy „minden talpnyaló előtt szélesre tárta kapuját”³⁰ s hogy „táncokon kívül minden más tevékenységre alkalmatlan volt, úgyhogy már akkor jaj volt Magyarországnak, melynek királya ez a gyermek volt és melynek fejedelmei már kora reggel dőzsöléssel kezdtek”.³¹ Sztárai talán Erasmus tanácsát fogadja el, amikor „a gyermek fejedelmet neveljék Aesopus meséivel,³² jegyében szövegébe épít egy Aesopus-motívumot is. „Ahogyan az atyát csaknem az összes magyarországi főúr az aesopusi faképhez hasonlóan mélységesen megvetette, a gyereket is éppoly nagy lenézéssel kezelte” – írja már a zsarnokölés gondolatát sejtve³³ *Az emberről és faképről*³⁴ szülő mesére utalva. *A pictura mali principis* példázta tehát II. Ulászló, akinek zsarnoksága miatt, „az ő leggondatlanabb uralkodása alatt vesztek el Magyarországnak a

tenere passerem, quam illo dimosso gruem expectare uenientem” [280v] ausoniusi eredetű (vö. E. MARGALITS, *Florilegium proverbiorum universae Latinitatis* Bp. 1895. 224.), már a középkorban széltében-hosszában használták. Vö. J. ZINGERLE, *Die deutsche Sprichwörter im Mittelalter* Wien, 1864. 141. e) „Flectere si nequeo superos, a cheronta mouebo” [269v] P. VERGILIUS M., *Aeneis* 7,312 nyomán népszerű szállóige.

²² F. GELDNER, *Die Staatsauffassung und Fürstenlehre des Erasmus von Rotterdam* Historische Studien, Heft 191. Berlin, 1930., W. BERGES, *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters* Leipzig, 1939., P. MESNARD, *Erasmus o l'evangelismo politico* in P. M., *Il pensiero politico rinascimentale* Bari, 1963. 129–155., E.-W. KOHLS, *Die Theologie des Erasmus* Basel, 1966.

²³ ERASMUS R., *Antibarbari* in *Opera omnia* Basileae, 1540. tom. 9. 1394. Vö. KOHLS *i. m.* 48.

²⁴ *Hystoria* 265v.

²⁵ ERASMUS *i. m.* 1394.

²⁶ KOHLS *i. m.* 50.

²⁷ *Hystoria* 267v.

²⁸ ERASMUS R., *Institutio principis christiani* in *Opera omnia* Basileae, 1540. tom. 4. 450–451.

²⁹ *I. m.* 449., 453., 463.

³⁰ *Hystoria* 268f.

³¹ *I. m.* 267v.

³² ERASMUS *i. m.* 436.

³³ *Hystoria* 267v–268r.

³⁴ Vö. a 21. jegyzet b. pontjával.

törökkel határos ama végházai, melyeket a legfényesebb és legjóságosabb magyar: Mátyás király” – ő a *pictura boni principis* – „háborúk nagy munkáival még megtartott Magyarországnak”.³⁵ De a rossz fejedelem képét mutatja fiában, II. Lajosban is, aki „az atya idejében Magyarország felprédálásához szoktatott törököket is nagyobb bátorságra kapta. Ennélfogva Magyarország fő erősségének, Nándorfehérvárnak és más, határmenti végházaknak nemtörődömségből való elvesztése után az ellenséget végül saját országának belsejében is eltúrta, majd miután Mohács mezején megfontolatlanul és még fel sem fejlődött hadseregével megtámadta, országának jobb részét övei és a maga életével együtt elveszítette.”³⁶ A Sztárai által zsarnoknak tartott II. Lajosról maradt ránk más olyan forrás is, mely a király halálát tyrannocidiummal magyarázza,³⁷ így joggal feltételezzük, hogy a *pictura mali principis*nek többszörösen megfeleltetett uralkodóra *in effigie* már 1526 előtt kimondott a halálos ítélet.

A kor államelmélete azt tanította, hogy a jó fejedelem nem a maga, hanem a haza javára ügyel. Másképp láttatja Sztárai a „legfőbb hazaáruló”-nak titulált Szapolyait, akinek képe szintén ott lóg az ő zsarnok magyar királyokat ábrázoló történelmi arcképcsarnokában.³⁸ Szapolyai bűnös nagyravágásában „már gyermekségétől áhította Magyarország trónját”, választói „inkább félelemtől, mint jószántukból avagy az ország érdekétől vezetettve”³⁹ tették őt királlyá. Korábban az tette őt árulóvá – írja Sztárai a Habsburg-propaganda irányvonalát követve –, hogy „a mohácsi csata idején, a magyarok legnagyobb ütközetében (melyben maga Lajos király is elesett), jóllehet nem volt ekkor távol, nem akart részt venni hadseregével és azokkal együtt, akik véle egy pártot tartottak”.⁴⁰ Sztárai szerint Szapolyai nem fogadta meg azt a tanácsot sem, mely a fejedelmi tiszt letételét javasolja, ha az csak az alattvalók nyilvánvaló kárával, azok vérenek ontásával tartható fenn.⁴¹ Ehelyett, bár látta, hogy alulmarad ellenfelével, Ferdinánddal szemben, „belátva magáról, hogy nem olyan erős, semmiképpen sem akart meghátrálni és a hazán sem könyörült, hanem még a török segítségének igénybe vételével is, mindenképpen uralkodni akart, miközben zsarnok szája sokak füle hallatára ismételtette Vergiliusnak ezt a sorát: Hogyha pedig nem lágyul a menny, Acherónt verem én fel!”⁴² Az alvilági gonosz szellemek pártfogását⁴³ kérő Szapolyai eszerint nem más, mint a Sátán földi inkarnációja,⁴⁴ akinek zsarnok keze vérben fürdik: „Sokan prédikálnak (ha ugyan hinni lehet nekik) más és más olyan csodajelekről, melyek születésekor a magyar trónt érő veszedelmeket előre jelezték; hogy tudniillik mikor anyjának méhéből kikerült, mindkét keze vértől ázott, és hogy azon a napon még a Nap sugarai is véresnek látszottak.”⁴⁵ Arra vonatkozólag sajnos nincs támpontunk, hogy ezek a híresztelések valós prédikációk formájában is elhangzottak volna s ha igen, akkor mennyiben volt közülük ezeknek a ferences rendhez, mely – mint Szűcs Jenő tanulmányából is kitétni⁴⁶ – ellenzéki áramlatával hozzájárult a Szapolyai által vérbe fojtott magyar parasztháborúhoz

³⁵ *Hystoria* 267^v.

³⁶ *I. m.* 268^f.

³⁷ *TATI M. siralmas levele in Mohács emlékezete.* Szerk. KATONA T., Bp. 1979. 80.

³⁸ *Hystoria* 269^f.

³⁹ *I. m.* 268^f.

⁴⁰ *I. m.* 269^f.

⁴¹ MESNARD, *i. m.* 145.

⁴² *Hystoria* 269^v. LAKATOS István fordítása.

⁴³ Elég sűrűn kérhette az „ördögök” segítségét, mert udvari papja, Szerémi is többször emlékezik erre: SZERÉMI Gy., *Magyarország romlásáról* Ford. ERDÉLYI L.–JUHÁSZ L., Bp. 1961. 129., 179.

⁴⁴ „Ha ugyanis a jó fejedelem Isten képmása, akkor a zsarnok nem más, mint a Sátán földi inkarnációja.” MESNARD, *i. m.* 147.

⁴⁵ *Hystoria* 268^v. Vö. „Hirtelen kezdett az anyagi korona csúszni Szapolyai János fején... Mondták, hogy nem érdemli, mert vérrel fertőzte meg kezét a kereszteseken...” SZERÉMI, *i. m.* 115.

⁴⁶ SZŰCS J., *Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében* ItK 78 (1974) 409–435.

is. Az azonban bizonyos, hogy az a fejedelmi tükör, melyet Sztárai talán Erasmus felhasználásával körvonalaz, radikalizmusával már a „szociális dimenzióba fordult”⁴⁷ elmélkedés szakaszában született.

Sztárai 1543-as padovai útjáról csupán Skaricza Máté szolgált eddig (évet nem jelölő) tudósítással. Skaricza az 1541-től 1545-ig tartó évek protestáns egyháztörténetéről írta 1588-ban: „Nem kell itt az áldott emlékü Sztáraitól, korszakunknak valóban nagy teológusáról szólanom, mivel ő nem másutt, mint az olaszországi Páduában, éppen a pápizmus kebelében gyűjtögette a tudományok bőségét, de a Luther iratai és mások kegyes buzgalma következtében könnyen és örökre elvetette a tévelygést.”⁴⁸

Emellé most újabb forrás a Perényi-história, mely negyedfélszáz évvel megírása után most jelenik meg először nyomtatásban. Ennek okát talán abban kereshetjük, hogy Francesco Contarini politikusként nem Perényi Péter irodalmi apológiáját, hanem a korabeli Európa történetében fontos politikai ügy mozzanatainak részletes feltárását várhatta a királyjelölt magyar főúr siklósi iskolamesteréről. Sztárai 1544-ben már Magyarország hódoltsági részein folytatta írói és prédikátori munkásságát.⁴⁹ Padovai tanulmányai így tehát nem terjedhettek másfél évnél tovább.

HYSTORIA ELIBERATIONIS MAGNIFICIJ / DOMINI FRANCISCI PERENNIJ, FILIJ /
MAGNIFICI DOMINI PETRI PEREN / NIJ, PRIMATIS HUNGARIAE, / ATQUE PERPETUJ
COMITIS / ABAUIUARIENSIS, / PER MICHAELEM STARINUM HUN / GARUM CONSCRIPTA:~

AD ZOILUM.

Fac procul hinc fugias a nostris Zoile scriptis,
Non tibi sed claris scribimus ista uiris. [264^r]

Magnifico domino Francisco / Contareno Veneto, patrono / suo colendo, Michael Starinus / Hunga-
rus S. D.

Infelicissimum sane regnum Hungariae semper arbitratus sum Magnifice domine patroneque mihi colendissime, quod quamuis rerum omnium copia diffuisset, litterae tamen bonae adeo semper in eo frigerent, ut nemo hactenus (quod equidem sciam) inuentus sit, qui res gestas eius regni litteris mandare uoluerit, praeter Cronica quaedam barbarissimis uerbis conscripta, speciosisque mendacijs referta, cuius autor quisquis fuerit opinor nunquam in Italia didicit, neque grammaticen ipsam uel a limine quoque salutauit. Non inficior in Hungaria quoque uiros quamplurimos fuisse doctissimos, [265^r] potissimum uero eos, quos causa excolendi ingenij hanc uestram Italiam peragrare non piguerit, sed quia in nullo apud principes tyrannos precio habebantur, nullus eorum ad eas res scribendas animum induxit. Quod sane non adeo miror, honos etenim alit artes (ut canit ille) uirtusque crescit laudata. Non haec ob eam rem scribo quasi ego aliquid mihi supra omnes arrogans ea perscribere uelim, ad quod munus obeundum etiam si ingenio faelicis summaque eloquentia preditus essem, tamen quoniam nulla de eis extant commentaria, nec propter aetatem illis uel interesse, uel ab alijs qui rebus gerendis interfuissent audire potui, me non satis idoneum esse arbitrare. Ea tamen quae nostra sunt gesta memoria, quibusque uel interfui, uel a certis hominibus eademque

⁴⁷ *I. m.* 426.

⁴⁸ „Nec attinet hic de Starino, pie memoriae, magno sane nostri seculi Theologo dicere, quum ipse non alibi quam Patavij in Italia mercaturam studiorum sit consecutus, in medio quidem Papismo, sed facile scriptis Lutheri et pio aliorum zelo, in aeternum errore seposito.” M. SKARICAEUS, *Vita Stephani Szegedini* in St. SZEGEDINI, *Theologiae Sincerae loci communes* Basileae, 1588. β3^v.

⁴⁹ *A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerk. KLANICZAY T., Bp. 1964. 348.

narrantibus accepi, fortasse aliquando scribam cum in hoc uestro Musaeo ingeniolium melius excolerero meum, [265^v] praesertim si nullus interim exoriatur, qui me hoc labore liberet. Sed priusquam illa fiant, accipe hystoriam eliberationis Magnifici domini Francisci Perennij, filij Magnifici domini Petri Perennij, comitis comitatus Abauuariensis quondam in Hungaria, nunc autem (heu) dura captiuitate oppressi: quam ego non ab alio quopiam, sed ab ipso Mag. d. Francisco Perennio, cuius paedagogio post eliberationem functus sum, ordine denarratam accepi, ad quam tamen scribendam exilis ingenij mei conscius uix animum inducere potuissem, nisi autoritate tuae Magnificentiae, quae apud omnes plurimi esse debet, coactus uerius quam adhortatus fuisssem. Quae si t. M. imprimenda uidebitur, etiam ad alia scribenda non minimum mihi calcar addetur. Sin minus, tamen me t. M. utcunque morem gerere potuisse laetabor. Spero tamen, quae tua [266^r] est humanitas, haec qualiacunque sint non despicias, qui me ignotum eadem haec summatim aliaque multa narrantem quoque humanissime audieris. Si autem haec tibi placuerint, illud quoque haud dubito, quin Euangelia et Epistolae dominicales in Hungaricam linguam per me (absit dicto arrogantia) transfusae, opera t. M. excudantur, miserrimisque Hungaris ditioni crudelissimorum Turcarum (heu) iam omnino subiectis per me reportentur: ut inter quos iam palam concionari non liceat, saltem in angulis haec ipsa a Christi fidelibus sub dura seruitute Turcarum gementibus, lingua uernacula legi intelligique possint, ne uidelicet fidei Christianae penitus obliuiscantur, atque habeant quo se in medijs omnium rerum periculis consolerent. Pro quo Christus ille, qui pro omnibus mortuus est, quique per Euangelion quod omnibus praedicandum iussit, in omnium [266^v] cordibus praesidere gaudet, t. M. amplissima praemia largietur. Vale, et quod tibi scribendum imperasti boni consule. Patauij VI. Calen. Decembr. Anno domini 1543.

Hystoria eliberationis Magnifici / domini Francisci Perennij, de crudeli captiuitate Caesaris Turcarum, / Michaele Starino Hungaro autore.

Scripturus hystoriam eliberationis Magnifici domini Francisci Perennij, non indignum fore arbitror Magnifice domine Francisce, si etiam causas eius captiuitatis breuiter perstrinxero; ut ex his quasi per manum deductam facilius cognoscas hystoriam, quae sic habent.

Ladislaus ille Polonus Rex Hungariae negligentissimus, post mortem Serenissimi atque optimi regis Matthiae Hungari, solitis primatum discordijs intrusus [267^r] magis quam electus, homo equidem, quantum ab his qui eum nouerunt intelligere potui, non ad imperium, sed potius ad pigrum otium atque perpetuum concubinarum osculum natus, et ut uno uerbo dicam statua uerius quam homo, utpote sub cuius negligentissimo imperio arces Hungariae Turcis finitimae, a Sereniss. atque optimo rege Matthia Hungaro magnis bellorum laboribus Hungariae uindicatae, sunt amissae. Hic inquam Ladislaus tandem omnibus diu atque aegre expectantibus uita functus, reliquerat filium sui quam simillimum Ludouicum ultimum adhuc puerum, patre tamen uiuente coronatum, ad nullas res gerendas praeterquam ad choraeas ducendas idoneum, ut iam tum uae fuerit nostrae Hungariae cuius Rex puer esset, et cuius principes mane comederent. Cum igitur etiam pater huius omnibus fere Hungariae primatibus tanquam truncus Aesopicus <ualde> [267^v] contemptissimus fuisset, filius quoque non minori contemptu habitus, (quippe puer, atque, quod illi aetati peculiare est, omnibus adulatoribus facillimum praebens aditum,) Turcis quoque iam tempore patris Hungariae depraedandae assuetis maiorem addidit audaciam. Itaque Nandoralbensi arce regni Hungariae precipuo fortalitio per negligentiam amisso, caeterisque finitimis arcibus, tandem hostem intra uiscera sui regni passus, in campo Mohachino sine consilio, necdum bene collecto exercitu cum eo congressus, meliorem sui regni partem cum ingenti clade suorum simul cum uita amisit. Quod cum ita factum esset, Hungariae proceres diuersis partibus studentes atque inter se dissentientes, quod apud illos etiam in rebus minimis summae prudentiae loco habetur, quidam ex ipsis maetu magis quam beneuolentia uel regni commodo ductj, Ioannem Zepesinum Vayuodam transiluaniae iam a pueritia regnum Hungariae sitientem, [268^r] regem elegerunt. Varia in huius natiuitate portenta futuras regni Hungariae clades praenotantia (si quid tamen illis credendum est), a multis praedicantur: quod uidelicet ambas manus uolas cruoris plenas ex utero matris eduxerit; et quod etiam sol eo die sanguineis radijs apparuerit. Quorum quidem primum si uerum non est, ad similitudinem natiuitatis Paradis opinor fuisse confictum, pro quo mater insomnis facem uiderat se parituram ardentem: posterius autem fuisse arbitror eclypsim, quae etiam ipsa non minima mala ab astrologis saepe portendere perhibetur. Ea fuerint necne uera parum refert, certe res ipsa palam docuit et nunc docet non

solum illa mala, sed longe maiora nostrae Hungariae opera ipsius Ioannis regis accidisse. Regnum quippe affectatum, et in quo diuina uocatio non praecedit, fere nunquam ab aliquo sine maxima subditorum iactura atque clade administrari potest. Et ut paucis [268^p] id quod res est dicam, nemo non uocatus illud honorifice regere potest. Quod sane etiam ipsi regi Ioanni euenit. Nam quidam ex proceribus qui sanioris erant mentis, quique eum ab initio regnum affectasse senserant, nec non aliquam cum Turca confaederationem habere olfecerant, dedignati sunt semet ipsos illi subijcere, tanquam maximo patriae proditori: cuius rei maximum inde capiebant signum, quod tempore belli Mohachini in generali conflictu Hungarorum (in quo etiam Rex Ludouicus occubuit) cum exercitu suo, cumque alijs partes eius fountibus interesse noluisset, cum tamen non longe abesset. Ex his atque alijs de causis in tantum illorum inciderat odium, ut etiam regno expelleretur, atque Ferdinandus Austriae dux in eius locum substitueretur. Hinc postea nouae sunt ortae discordiae partes utriusque mutuis odijs in mutuum conspirantes exitium, donec utrique quid possent experirentur. Tandem Ioannes uidens se uiribus inferiorem, [269^p] cedere nullo modo uoluit, nec patriae pepercit, sed etiam Turcarum ascito auxilio utcunque regnare uoluit, illud Vergilij ore tyrannico multis saepe audientibus repetens

Flectere si nequeo superos, acheronta mouebo.

Ex primatibus Hungariae, qui partibus Ferdinandi adhaeserant, nullum acerbius quam Petrum Perennium est insectatus, quem postea dolo comprehensum Caesari Turcarum tanquam sui regni arbitro misit, a quo tum quidem non alia ratione nisi prestito prius iuramento est dimissus, quo se astringeret perpetuo Regi Ioanni seruiretur, atque aliqua multa etiam pecuniae haud parua deposita. Sic ergo dimissus cum sciret fidem etiam hosti esse seruandam, fideliter illi seruiebat, quod etiam usque ad extremum eius uitae diem est executus.

Ioannes tamen Rex, ut erat homo suspiciosus et mire callidus suaeque tyrannidis conscius, nunquam etiam iurato fidebat, denique nec fidere uoluit, sed Caesari Turcarum (cum quo [269^p] omnia habebat communia) occulte persuasit, ut in transitu suo uersus Viennam ultimo, (qui utinam ultimus illi fuisset) Petrum Perennium ex arce Soklyos, sub qua Caesari transeundum erat, ad se uocaret, atque iterum comprehenderet. Ille cum nihil minus quam hoc a suo rege sibi strui arbitrareretur, et quamuis sciret Caesari Turcarum, quantum ad regnum Hungariae attineret, omnia cum rege esse communia, tamen aduenienti ad primum ipsius nuncium obuiam ire noluit, nisi prius litteris illis magnificis atque sanctissimis, fidei Mahumeticae plenis (quibus iam fere maior pars orbis decepta est) expectatis: quas cum in sinu haberet, tamen nulla religio Mahumetica Caesarem tenere potuit quin eum comprahenderet, nec aliter comprahensum dimitteret, nisi filium hunc maiorem, de quo scripturus sum, pro obside acciperet.

Puer itaque tenellus et adhuc a nutrice pendens quippe octennis, non sine copiosissimis patris matrisque lachrymis, saeuissimis tygridibus [270^p] est obiectus, adiuncta tamen ex patris matrisque consilio nutrice, quae eum Christianae fidei admoneret; quae illic non multo post tempore defuncta, dictu adeo mirum non solum Christianae fidei, uerumetiam linguae natiuae puerulum non fuisse oblitum. Sed Deus Opt. Max. cui cura erat de illo tanquam Ioseph in Aegyptum uenditum ab omni labe Mahumetica reseruauit, uereque pietatis affectum animo illius inseruit, ut tandem quoquo posset e manibus illorum se subducendum curaret. Quamobrem (quemadmodum mihi narrabat) etiam characterem circumcisionis, cum alioqui etiam coactus quoque fuisset, sponte suscepit, patriaeque linguae se penitus oblitum esse simulauit, ne uidelicet tanta premeretur custodia, et faciliorem ad euadendum posset habere uiam. Interim patris matrisque uiscera filij desyderio atque eius captiuitatis dolore pene [270^p] rumpebantur, nullum non mouentium lapidem si quo modo filium charissimum e manibus hominum belluino more uiuentium, eliberare possent. Et pater quidem multa argenti atque auri talenta cum alijs preciosis muneribus saepe pro eo redimendo frustra misit; quae tamen ipsa etiam si plura fuissent a Caesare Turcarum hilari uultu accipiebantur, spe restituendi filij semper promissa, nunquam tamen ad effectum perducta.

Mater autem pijssima instanti prece inenarrabilibus spiritus anxij gemitibus pro liberatione filij sui <charj> charissimi dominum exorabat. Tandem Deus Opt. Max. patris matrisque lachrymarum, <mis> atque iuuenis longa captiuitate amoreque parentum iam pene deficientis misertus, id quod pater multis argenti atque auri talentis apud Caesarem efficere non potuerat, matris orationibus assiduis rogatus, gratis ex sua bonitate fieri concessit, Caesarique Turcarum eum addidit animum, ut quod iuuenis ardenti uoto semper expetiuerat, tandem [271^p] uel sponte illi offerret.

Duodecimus iam captiuitatis uoluebatur annus, eo uidelicet tempore cum iam ultimo ab exercitu Regis Ferdinandi Pestinum ciuitas obsidebatur, atque Caesar suis subuenire uolens Beglerbekum suum pro ferendo illis subsidio adornabat. Interim cogitabat apud se quoties iam sibi bellum a Rege Ferdinando esset illatum, quotiesque iam ipse Hungariam cum toto exercitu deuastasset, nec tamen adhuc totam suae ditioni subijcere potuisset, nec finem bellorum habiturus esset, nisi aut proceres Hungariae omnes tolleret, aut eos sibi beneuolentia conciliaret. Cum autem uideret tollendj magnum fore laborem, nec tamen minorem beneuolentia conciliandi, eo quod alij illorum Ferdinando Rege adhaesissent, alij uero ex euentu illorum quos captiuos detinebat exempla capientes uiscosas illius litteras effugerent, nouo atque inusitato beneuolentiae modo excogitato, atque e natura procerum Hungariae capto, id faciendum [271^v] deliberauit. Sciebat namque proceres Hungariae nunquam facilius sibi conciliari posse, quam si hanc opinionem apud eos confirmare posset, quod singulis qui sibi adhaerent bona sua pro uoto regenda permittere uellet.

Eam ob rem statuit filium hunc Petri Perennij apud se iam longa captiuitate detentum, denique etiam circumcisum, patriaeque loquelae oblitum, et plene Turcam (ut ipse putabat) effectum, una cum Beglerbeko in Hungariam emittere: qui huic in reditu expeditionis Pestinae paternas expugnaret arces, atque in huius manus simulate traderet, adiuncta tamen clam ei custodia; nempe illud confirmare uolens, ut qui sibi adhaerere uellent non solum arces illis non adimeret, sed etiam ui expugnatas suis haeredibus retitueret. Atque cum multa de ea re cum Beglerbeko tractasset, tandem ad iuuenem qui illic astabat conuersus atque subridens interrogauit num uellet ire in Hungariam si eum cum Beglerbeko dimitteret. [272^r] Ad hanc uocem tam laetam, tam gratam, iamque a tot annis expectatam, iuuenis nihil gestiuit, sed composito uultu, atque uehementi patriae desiderio dissimulato, Caesari in hunc modum respondit. Se quidem ad omnia suae maiestatis iussa exequenda paratissimum esse quocumque eum dimitteret, tamen in Hungaria nihil habere negotij, eodemque animo posse abire et remanere. Quae cum Caesari non displicerent, iterum interrogauit num depopularetur possessiones paternas si cum exercitu illuc uenire posset. Ibi iuuenis cum sciret Caesarem patri suo maxime iratum esse, quod uidelicet post mortem Ioannis Regis partes Ferdinandi secutus fuisset, simulata et ipse quam maxima in patrem ira Caesari hoc pacto respondit. Se scire omnia quae pater haberet suae maiestatis esse, nec aliter nisi ex uoluntate eius id facturum. Quod si ipse iubeat non solum possessiones paternas non depopulaturum, uerumetiam patrem ipsum scibi uiuum [272^v] comprehendere posset proprijs manibus interfectorum. Ad haec Caesar subridens, atque hanc animi truculentiam in iuene amplexus, interrogauit quamobrem hoc faceret. Quia (inquit iuuenis) dolose e manibus tuae maiestatis me obside dato sese subduxit, atque iam nunc Ferdinando Regi (ut audio) adhaesit, nec fidei tuae maiestati promissae memor, nec mei recordatus. His Caesar auditis, matri quid facturum esset interrogauit. Illam (inquit iuuenis) perpetuo in honore habiturus essem, quae multas tum quoque effudit lachrymas cum tuae maiestati traderer, at patris mei crudelissimi ne unicum quidem uidi lachrymulam, tantum aberat ut mei misereretur. Quod etiam factis comprobauit. Nam ab eo tempore si me pro filio duxisset, si quid amoris erga me habuisset, etiam dimidio tesauri sui (quem amplum est) me redemisset. Nunc si etiam id facere uellet eam frustra tentaret. Neque enim ego tuam maiestatem relinquere uellem, cum sciam et arces [273^r] et tesaurum ipsius breui in manu tuae maiestatis esse futura. Hoc iuuenis responso delectatus Caesar magis ac magis ad propositum suum exequendum accendebatur.

Itaque seuocato Beglerbeko, et tractatis primum de belli rationibus, negotium quoque iuuenis tandem cum eo decernit, omnibus ornamentis militaribus splendidissime induit, seruos addit, stipendium prebet magnificum, et quoniam non penitus iuueni credere poterat, etiam clancularios illi custodes adiungit. Moto itaque Beglerbekus exercitu, iuuenis omnia militaria munia alacriter obibat, non quasi libertate gestiens, sed rei gerendae intentus tribus tentorijs cum summa autoritate praesidebat, cogitans interim sicubi locus ad euadendum daretur opportunus. Cum ergo uersus ciuitatem Charon castrametati essent, atque iam fere tres dies ibi morarentur, animaduerteret autem iuuenis adhuc non deesse custodes, qui illum [273^v] clam obseruarent, cogitauit apud se faciliorem sibi ad euadendum in Turcia patere uiam ubi adhuc negligentius custodiretur, quam cum in Hungariae finibus esset.

Mane itaque facto atque diuini numinis auxilio inuocato, coepit ante tentoria more solito <deamb> longius deambulare, custodesque pro tentorijs alea ludentes limis aspiceret, atque quid inter se loquerentur auribus arrectis auscultare. Vnus illorum dicebat sibi non uideri quod ille tam

longe a tentorijs abesset. Quo audito iuuenis simulauit se micturire, atque dumetis appropinquans perizoma resoluebat. Hoc igitur alij uidentes custodes dicebant liberum esse illi ad opus naturae secedere, neque posse illum longis calcaribus indutum effugere. His dictis atque amotis ab eo oculis omnes aleae intendebant. Tum iuuenis sese submittens, atque cothurnos longis calcaribus molestos exuens, uestemque purpuream humero demittens praecipiti fugae statim sese dedit, atque aquam palustrem arundinibus oppletam transiens, in uicinam syluam quam celerrime sese recepit. [274^r] Ea erat longo satis tractu porrecta, in qua per loca inuia pergens hoc unum studebat ne quem omnino haberet obuium: ad finem tamen syluae in quendam upilionem incidit, a quo prius quam ipse animaduertisset, est uisus.

Cum igitur hunc preterire periculosum arbitraretur, propius ad illum accedit, atque uestimenta sua purpurea cum omnibus ornamentis militaribus ipsi daturum pollicetur, si uelit sibi uestem griseam, peronem atque pileum pastorale, quae ipse habebat permutare, et fidem det nemini quidquam de fuga sua indicaturum, non tamen quis esset significat. Hic ille tantis subito premijs prouocatus, deum atque omnes coelites (Croacus enim erat) obtestatus se nemini quicquam dicturum, accipit ab illo ornamenta militaria et dat sua pastoralia, nimirum Glauci cum Diomede permutationem imitatus, pro pileo Turcico (quod uocant Zarkulya) auro gemmisque ornato, dat illi [274^v] suum galerum uillosum, pro uestibus purpureis monilibus aureis insignitis, suam griseam multis pediculis oppletam adaptat, pro cingulo militari fune pastorali cingit, pro caligis scarlatinis hirsutis soccis induit, pro cothurnis atque aureis calcaribus peronem crudum circumligat, pro pugione et framea argento atque auro multo caelatis, clauam pastoraalem ferreis clauis rigentem atque lanceam addit. Et tandem uaria illi demonstrans itinera, atque bene precatus alacriter eum ad iter certum deducit ac dimittit. Ille sic uestitus uidebatur sibi plus quam regalibus incedere uestimentis, quod uidelicet tutus esset ne a quoquam agnosceretur, neue propter cultum tam magnificum occideretur. Hoc unum tamen illi deerat, quod nomina ciuitatum per quas illi transeundum erat ignorabat, neque enim ausus fuerat pastori significare quod in Hungariam iturus esset. Itaque trium dierum atque noctium confecto itinere, tandem ualde [275^r] defessus, nec famem iam ulterius perpeti ualens, ad quoddam oppidum peruenit, in quo cum procul arcem esse uidisset, non ausus est statim intrare, sed paulum a uia diuertens atque residens, cogitabat quidnam facturus esset. Interim Turca quidam equo residens, cum a longe hunc illic sederè uidisset, equo conuerso adequitat, atque cuius sit, cur illic sedeat, uel quo tendat simul interrogat. Iuuenis Rascianum se esse dicebat, nam eam linguam pulcherrime nouit, sedere autem illic pro expectando socio, ac postea in urbem oppidum uelle intrare. Turca astutus nomen oppidi ab eo perquirat, quod cum ille dicere nesciret, statim conijcit fugitiuum illum esse mancipium, et compraesensum ac uinctum in arcem inducit, compedibusque iniectum in carcerem trudit.

Tertio die producit, rogat utrum equos curare norit, utrum sibi fideliter seruire uelit, atque hoc pacto libere dimissurum [275^v] pollicetur. Iuuenis ad omnia se paratum offert, sed peritiam curandorum equorum excusat se minus habere, quod upilio fuerit, tamen eam quoque se uelle addiscere promittit. Tribus ferme diebus equos utcunque curat, prospectans interim sicubi murus arcis in qua noctu dormire compellebatur, esset demissior. Tandem inuento loco funes quaerit, nodos in eis ad facilius descendendum facit, adiuncto etiam pastorali cingulo quamuis a terra longius abesset tamen calcibus muro impactis curauit ne in pedes caderet, nam pedibus luxatis abire non posset. Sic ergo sese dimittens cum in laeuum femur incidisset, aliquandiu illic iacuit, sed cum uideret auroram appetere consurgit, et quantum potest celeri fuga sese in proximum nemus recipit, atque conscensa arbore sese occultat. Mane igitur facto Turcae illum aufugisse percipientes omnia loca canibus uenat cis equitando eo scrutantur diligentius, quod scirent illum non potuisse [276^r] abire longius. Sed deo ita uolente canes omnes diuersis partibus errantes, nec arbori propius uenientes, tandem dominos secuti tecta repetierunt. Ibi iuuenis diem totam ieiunus pertulit, et quam maximis itineribus ad cursum Lunae (quoniam erat locorum ignarus) confectis, Hungariam uersus iam antea <animo praemeditatam iter> saepius in quam partem esset animo praemeditatam, iter dirigebat. Quoniam autem iam ulterius famem tollerare non poterat, nec ciuitates amplius ingredi audebat, ad pagum quendam fere iam uespere facto diuertit, nactus forte fortuna hospitem qui uineae custode egeret. Cogitans itaque apud se melius esse ibi aliquantisper immorari dum uiae locorumque certior fieret, simul etiam comitem itineris aliquem interim se habiturum sperans, uineam illius octoginta ozporis pro mercede promissis custodiendam recepit, commodum arbitratus quod minus in homi-

num frequentia futurus esset. Itaque cum esset admonitus ab hospite ut porcos uineam ingredientes libere occideret, atque in uiam publicam extraheret, [276^v] forte fortuna <statim> accidit ut porci hospitibus uineam ingrederentur, quos cum uidisset iuuenis arrepta statim lancea unum ex illis confodit, atque in uiam publicam iuxta praeceptum sui hospitibus extrahit. Quem hospes adueniens cum suum esse agnouisset, iuueni indignabatur, atque partem mercedis pro eo se detenturum minabatur. Iuuenis contra excusabat se porcos illius ab alienis internoscere non posse. Quod si eos nolit occidi, uel subulcum illis adhibeat, uel sibi pascendos in uinea comittat. Atque tum quidem hospes admodum iratus discessit.

Contigit autem rursum, ut porcis more solito in uinea oberrantibus, iuuenis iterum ex illis unum occideret: qua re cognita hospes, id uero non ferendum existimabat, atque ob eam rem maxima ira accensus iuuenem uerberibus afficere uolebat, multaque illi abiens minitabatur, se uidelicet Zupasae (quo nomine magistratum uocant) de ea re conquesturum, atque eum in uinula illius traditurum.

Quo audito iuuenis non existimauit sibi amplius illic esse immorandum, timens ne in manus Zupasae ueniens tandem quis esset agnosceretur, statim iter arripit, et quam [277^r] maximis itineribus duobus diebus et noctibus ad ciuitatem Charon peruenit. Ad quam timide ingrediebatur, ne quid rursum simile illi accideret, quod prius propter ignoratum oppidi nomen acciderat, casu uel potius deo ordinante habuit obuiam matronam quandam genere Sclauam, quam cum ex uestitu Christianam fore agnouisset, alloquitur, rogat cuius sit, et de qua parte Hungariae in Turciam fuerit abducta.

Illa fatetur se genere Sclauam esse, et quondam in pertinentijs <Val> arcis Valpo sub ditone Petri Perennij habitasse, atque inde fuisse abductam. Hoc audito iuuenis ualde gauisus est, et quod nulli mortalium credere audebat, huic mulierculae et Christianae et quondam in possessione sui patris moratae, concredidit: fidem tamen prius ab ea stipulatus ne cui diceret, fassus est se filium Petri Perennij esse, quem olim pater Caesari Turcarum pro obside dedisset, simul etiam rogat ut sibi uirum aliquem probum, qui eum in Hungariam deduceret quaerat. Et quo magis fidem promissam seruet illam in matrem [277^v] adoptat, multaque promittit si in Hungariam saluus euadat, et si ipsa (quoniam iam esset libera) illuc reuerti post eum uellet. Illa tanto archano sibi commisso atque spe futuri premij exultans, et tantae eliberationis se ministram fore gaudens, iuuenem errabundum in domum suam ducit, atque probum uirum nomine Vkachinum, genere Rascianum, qui in Hungariam deducat, illi quaerit. Iuuenis omnia timens huic quoque fide mediante se ipsum manifestat, et quo fides magis rata sit, in fratris loco illum habiturum perpetuo promittit, si se in Hungariam fideliter deducat. Ille tanta subito spe pellendae paupertatis oblata, iuuenem deducendum suscipit, atque proximo mane cum illo iter aggreditur. Itaque cum <Petharw> Peteruaradinum tandem peruenissent, quo in loco exercitui Beglebekj transmittendo <pons para> per Danubium pons parabatur, ibi qui sint, unde ueniant, quoque tendant interrogantur. Rascianos se fore dicunt, profectos autem a ciuitate Charon, ut in finibus Turciae ampliori possent mereri stipendio, quoniam audissent illic uberrimum quaestu mangones (seu ut [278^r] communiter uocant) martulones habere, cuius generis homines se esse dicebant. Sunt autem martulones homines (si tamen eo uocabulo digni sunt) detestabiles, quibus Turcae ad deuastanda omnium regnorum utuntur confinia, fures nocturni, atque ubi fieri potest etiam diurni, in syluis et montibus latitantes, atque uiatores incautos excipientes, nonnunquam autem si sint numerosiores etiam in uillis et pagos irruentes, homines cum uxoribus et liberis uinctos abducentes, et freno in os iniecto ne uocem edere possint in syluis eos per diem alligatos tenentes, et noctu rursum longius abducentes, atque tandem Turcis eos uendentes. Turcae tamen ponti faciendo praepositi, cum iuuenem acrius intuiti fuissent, indolem quandam generosorem quam eiuscemodi hominibus conueniat, in eo consyderabant, atque num esset e nobilij genere interrogabant. Rascianus illum fratrem suum natu minorem esse dicebat, sed adhuc imperitum, domi quippe conuersatum, nec laboribus militaribus exercitatum, atque ob eam rem aliquantulum etiam [279^v] albere. Hoc responsum quamuis aliquid uerisimile habere uidebatur, tamen Turcae de iuene subdubitantes, utrosque detinent, atque diris compedibus uinctos in carcerem. Tertio die producunt, compedibus eximunt, in nauem unam pro lignis uidelicet ponti aduehendis ascendere iubent, atque diebus quatuor in eo opere detinent, ut iam iuuenis (quemadmodum narrabat) et fame et nauigationis labore uictus plane deficeret. Ad uesperum autem diei quarti uersus Albam Graecam descendere coeperunt, ubi prius iuuenis in captiuitate fuerat detentus, atque ob id etiam

pluribus notus. Timendum itaque erat ne eo aduectus agnosceretur. Quamobrem cum Turcae et ipsi fessi sese recreare uellent, subductis terrae nauibus parumper requiescere decreuerunt, atque nauibus exilientes ligna sicca ad faciendum ignem conuehebant. Quo in opere Rascianus atque iuuenis cum diligenter se ipsos adiunxissent, et semel atque iterum longius progressi ligna attulissent, tertio columbam Noe imitati sese proripiunt, nec amplius redeunt. [279^v] Turcae eos aliquandiu insecuti rursus in naues sese recipiunt atque abeunt.

Rascianus uero cum iuene iter accelerans tandem ad quosdam suos consanguineos eum deducit: quos cum in agro milium metentes offendisset, iuuenem in fine iugeri inter milium sedere iussit, ipse autem ad consanguineos suos accedens, atque saluere iubens, sic eos alloquebatur. Quid hic laboratis? quid uos perpetuo labore defatigatis? eam Deus mihi dedit fortunam ut perpetuo una nobiscum faeliciter uiuere queam, si modo in ea re quam uobis narraturus sum coadiutores esse uelitis.

Illi igitur propius accedentes una cum eis paululum secessit, ac postulata primum ab eis fide rem omnem illis narrauit, et ut sibi in deducendo iuene adiutores esse uellent plurimum rogauit. Timebat enim ne in finibus Turciae rursus caperentur, cum sciret longe magis in his perquiri homines unde ueniant aut quo uadant, quemadmodum in omnium regnorum confinijs esse solet, praesertim hoc tempore. [279^v]

Illi hanc operam libenter promittunt, atque una cum illis domum profecti coenam apparant, et plus satis famelicis cibo reficiunt. Iuuenis autem labore itineris fessus, cum uidisset illos largius potare uelle, lectum sibi postulauit, quo praeparato cubitum iuit. Illi uero cum inter pocula (ut fit) multa locuti duissent, atque etiam de iuene reducendo tractassent, tandem unus illorum lumine accepto propius accedit, et num iuuenis iam obdormiuisset explorauit. Iuuenis oculis clausis nonnihil etiam stertens se dormire simulabat, cum alioqui omnia illorum dicta obseruaret. Igitur cum uino iam incaluisset, coepit ille qui lumine accepto iuuenem explorauerat caeteris suadere ne sese in manifesta pericula conijcerent, periculosum enim esse captiuum aliquem praesertim tantum in Hungariam deducere, nam sicubi in finibus agnitus fuerit, omnes pro eo capitis poenas duros. Melius esse illum alicui Turcae [280^v] uendere, modo ne significetur quis fuerit, et accipere pro eo certam pecuniam, quam spe magnorum premiorum in aperta pericula seipsos tradere. Hoc pacto enim fortasse et iuuenis eliquando eliberabitur, et ipsi pecuniam nullius periculi maetu comparatam habere poterunt. Addens illud quoque melius esse homini praesentem tenere passerem, quam illo dimisso gruem expectare uenientem. Hoc consilio caeteri persuasi statim Turcam mercatorem aduocant, iuuenem (ut ipsi putabant) dormientem illi ostendunt, sanum praedicant, non tamen excitant, quippe de uia fessum. Conuentum est de praecio promissis pro eo florenis Sexaginta, hora uero abducendi statuta est crastini diei pomeridiana. Sed iuuenis, qui haec omnia audiebat, primo statim diluculo consurgit, atque Rascianum suum adhuc multo uino stertentem excitat, seuocat [280^v] ac fidei promissae, uinculique fraternitatis admonet, per amorem dei rogat ne uelit esse fidefragus, nec unquam ea quae uesperis se audiente cum caeteris statuisset, illi pro crimine obiecturum pollicetur, modo fidei semel promissae meminerit. Ille pudore suffundebatur, nec quicquam loqui poterat, cum uideret omnia a iuene fuisse audita, quae ipsi uesperis locuti fuissent. Tandem illum bono animo esse iussit, atque consanguineos suos accedens omnia illis narrauit, atque etiam rogauit, ut si adiutores in deducendo esse nollent, molesti quoque ne essent, ne ipse fidem semel promissam frangere cogatur. Quibus auditis illi quoque pertimuerunt, adeo ut iam nec sequi auderent, nec uendere, sed iuberent illos ocyus discedere, atque Turcae mercatori noctu illos aufugisse se dicturos promitterent.

Sic igitur iuuenis e manibus illorum liberatus, cum Rasciano suo ad ciuitatem [281^v] Ezek in ipsis Turciae finibus sitam peruenit. Ibi plus quam in toto itinere timendum erat. Quapropter Rascianus iuene in quodam molendino extra ciuitatem relicto, primum solus ciuitatem pro comparando uictu est ingressus, eadem uia pertentare uolens si uiam iuxta murum habere possent expeditam, ne per eam transire cogerentur.

Interim iuuenis per quosdam ebriosos molendinarios multis opprobrijs affectus etiam molendino est expulsus. Rascianus uero rediens cum iuuenem in eo loco non inuenisset, tandem diu mutuo sese quaeritantes sunt congressi. Ibi nihil immorati (quoniam nulla alia patebat uia) ciuitatem ingrediuntur, atque in portis interrogati dimittuntur. Eo die nusquam conquiescentes tandem intempesta nocte ad arcem Valpo, hoc anno a Caesare Turcarum captam, perueniunt. Ea autem erat Petri Perennij in Sclauonia iuxta Drauum sita. [281^v] Stantes itaque pro fossa arcis ianitores uoca-

bant. Qui expositis lampadibus cum illos uidissent, et quinam essent didicissent, ad praefectum arcis cum summo gaudio currunt, atque laetitiam hanc insperatam illi narrant. Ille timens insidias primum de muro prospicit, uidet illos tantum esse duos, colloquitur, tandem portam minorem aperiri iubet, atque iunctis sibi fortissimis militibus in arcem inducit.

Ibi hoc unum erat molestum quod iuuenis a nemine agnoscebatur, tamen per certas quasdam corporis lineas, aspectu atque loquela patrem referre iudicabatur. Quamobrem celeri nuncio ad arcem Soklyos misso, tanta subito laetitia omnium est oborta, ut ciuitas alioqui graui <pesti> peste laborans, luctum gaudio superaret. Delecti igitur statim milites quingenti, atque noctu ad arcem Valpo profecti, iuuenem hunc tanquam possessionum paternarum haerem summo cum honore suscipiunt, [282^v] atque in arcem Soklyos inducunt. Et quoniam pestis saeuiebat, non plus quam eam noctem illic manere sinunt, atque postridie in ciuitatem <QQ> Quinquaeclesiarum non longe distante comitantur. Pro cuius reditu faelicissimo cum ego Succlusij Ludimagister essem, ad praefectum arcis Succlusinae Michaellem Was haec eram cormina meditatus.

Tanta dei bonitas semper fuit optime princeps

In medijs tandem ut uisitet ipse malis.

Ante bis et patrem, uerum nunc carcere ab ipso

Eripuit filium, contulit auxilium.

Sic olim duro liberauit carcere Ioseph,

Post multaque patri tempore restituit.

Quem nunc mater, longo tempore filij desiderio cruciata, aspicit atque complexibus fouet, hoc uno infoelix quod suo careat marito, cum quo hoc gaudium illi commune esset. Finis operis. [282^v]

Borsa Gedeon

ADALÉKOK A „TÜKÖR” CÍMŰ ASSZONYCSÚFOLÓ VERSHEZ

A „Tükör, mely az asszonyoknak görög Simonides írásából az Caeta szigetében régen lakó asszonyokról irattatott 1627. esztendőben” c. mű szövegét a RMKT XVII. század 8. kötete az 1733. évi kiadás alapján írta le.¹ Ennek egyetlen, korábban ismert példányát az Országos Széchényi Könyvtár őrzi.² Bibliográfiailag már Petrik Géza ismertette.³ A szerinte 12-rétű, de valójában nyolcadrét formátumú nyomtatvány terjedelme nyolc levél, vagyis 16 számozatlan lap. A RMKT szerint: „... a magyar vers 22. sorában is tíz »különbség«-ről van szó. A magyar szöveg tehát a végén hiányos. A ponyvanyomtatvány egy ívből áll, s ennek az A ívnek a végén a szöveg minden megjegyzés („Vége” vagy „Finis”) nélkül megszakad, viszont az őrszó is hiányzik”.⁴

A zárószó kérdését vizsgálva a példány alapján megállapítható volt, hogy ez a hiány nem véletlen, mert az őrszót kikaparták. Ezt a lap jobb alsó sarkában tapasztalható két kis lyuk és a körülötte elvékonyodott papír bizonyítja. Nyilván ugyanaz a személy írta tintával még a múlt században a lap aljára a „vége” szót, hogy ezzel a nyomtatvány teljes, hiánytalan voltának benyomását keltse.

A XVIII. századi hazai nyomtatványok országos számbavétele során a keszthelyi Helikon-könyvtárból előkerült e kiadásnak teljes példánya.⁵ Segítségével a következőket lehetett megállapí-

¹ Sajtó alá rendezte KOMLOVSZKI Tibor és STOLL Béla. Bp. 1976. 107. sz. szövegkiadás 299–305., jegyzet 586–588.

² Valaha L. eleg. m. 11229di (8) jelzeten. most a korábbi gyűjtőkötetből kiemelve önállóan a Kisnyomtatványtár ún. ponyvagyűjteményében előbb a 64/9, most pedig a 2858. szám alatt.

³ *Magyarország bibliographiája 1712–1860.* III. Bp. 1891. 702.

⁴ RMKT XVII. 8. 588.

⁵ Jelzete: Lit. Hung. 397 (1).

tani. Az „A”-jelű ív utolsó sorában valóban két betűs őrszó („Vi”) áll, amelyet az OSZK példányából eltávolítottak. A nyomtatvány második, „B”-jelű íve négy levelet tartalmaz, amelyen az eddig ismert 74 versszakot (222 sorban) kiegészítő további 36 versszak (108 sorban) olvasható. Így a teljes mű 110 versszakban 330 sort tartalmaz, amelynek majdnem pontosan egyharmada a korábról ismeretlen szöveg az egésznek. Ez tartalmazza a VII. rész utolsó négy, a VIII–X. rész tíz-tíz, valamint az egészet záró „Epidosis” két versszakát.⁶

Az ebben a kis könyvecskében látható sokrétű tipográfiai anyag lehetőséget adott az azt előállító nyomda biztonságos meghatározására. Ez a budai Landerer-féle műhely, amelynek termékeiben mindez megtalálható. A húsz soronként 89/90 mm méretű szövegtípus,⁷ a szövegkezdő iniciálésorozata, a nyomtatvány élén álló és öntött cifrákból összeállított díszítősorok, az utolsó versszakok nagyobb, húsz soronként 122 mm méretű betűtípusa, valamint a legvégén található záródísz, mind fellelhetők e budai nyomda kiadványaiban.⁸ A címlap 64 × 42 mm méretű fametszete pedig, amely fekete alapon a „Luná”-t ábrázolja a budai Landerer-féle „Csízio”-kiadásokban – mint az akkoriban bolygóként számon tartott Hold megszemélyesítése – a XVIII. század során végig viszontlátható.⁹

A fenti és kizárólag csak a tipográfiai sajátosságok alapján végzett nyomdász meghatározás megerősítést nyer a budai Landerer-műhely 1728–1738 közötti tulajdonosának, Nottenstein János Györgynek egyleveles, nyomtatott könyvjegyzékében, amelyet Gárdonyi Albert hasonmásban jelentetett meg és szövegét is közreadta.¹⁰ Itt a magyar nyelvű kiadványok között olvasható: „Tükör, melyből asszonyok erkölce kinéz, 8r. 4 dénár”. Szerencsés módon e Nottenstein-katalógus mellett fennmaradt a régi budai levéltárban a tanácsi vegyes iratok között az a levelezés is, amely Nottenstein és Zalonyi Nagy József, nagyváradi könyvkötő és -kereskedő között folyt, és amelyet Gárdonyi részletesen ismertetett is.¹¹ Ennek a „Tükör”-re vonatkozó részletei az alábbiakban foglalhatók össze.

Nagy 1733. január 24-i levelében közölte Nottensteinnel, hogy a „Jó gazdasszony históriája” című munkából ezer példányt hajlandó átvenni. 1733. április 15-én a nyomdász elküldte az ezer példányt a „Jó gazdasszony vagyis Tükör” című históriából, amelyet egyenesen a váradi kompaktor rendelkezésére készített. Ehhez mellékelte a fentiekben már említett, nyomtatott könyvjegyzékét is azzal a megjegyzéssel, hogy viszonteladónak az ott feltüntetett árnál olcsóbban szállít. Ez év augusztus 22-én Nagy levélben mentegetődzött Nottensteinnél, hogy „már Szent György napjától Oláhországban voltam, és egész nyáron házamnál nem voltam”. A szállítmány kifizetése körül azután nem csupán ez a késedelem, de más okok miatt is bonyodalom támadt. Nottenstein érélyes levélben szólította fel Nagyt tartozása kiegyenlítésére, aki 1734. január 18-án – többek között – így írt: „Az mely 1000 Tükört küldött volt kegyelmed, én azokbul az mellyeket eladhattam, az árát megadom, és az többit vissza küldöttem Dimcsik Tamás diák uramtul, mellyért megfizetni nem tartozom, mivel én nem kértem, hogy küldje kegyelmed, mindazonáltal, ha eladhattam volna, az árát megadtam volna. És nem is egész az az historia az a mennyi van is, mind hibás, és az magyarok meg szokták válogatni az nyomtatást.” A budai nyomdászt aligha elégíthette ki ez a válasz, így a városi tanács segítségét kérte, amely azután a váradhoz fordult. Az ottani tanács 1734. október 30-án kelt jelentése szerint Nagy elismerte, hogy a „Jó gazdasszony” című munkából ezer példányt rendelt ugyan, de a küldött példányok hibásak voltak harminc kivételével. A többit saját költségén visszaküldte a könyvnyomtatónak. A megtartott példányok árát hajlandó megfizetni. A váradi könyvkötő kifogásai nem lehettek egészen alaptalanok, mert a budai tanács 1735. január 8-án kelt

⁶ A 87. versszak után két, a 98-at követően pedig egy sornyi latin nyelvű vers is olvasható.

⁷ Így Gyöngyösi János „Uj életre hozatott Chariclia”-jának 1733. évi kiadásában: PETRIK II. 8° OSzK 316.558

⁸ Így pl. Gyöngyösi István „Marssal társalkodó murányi Vénus” 1735. évi kiadásában: PETRIK V. 180 = OSzK 316.531

⁹ Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1976–1977. 324. lapon a 31. ábra.

¹⁰ *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században, különös tekintettel Budára és Pestre*, Bp. 1917. 16.

¹¹ I. m. 35–37.

átiratában már csupán a „Jó gazdasszony” című munka száz példánya fejében követelt Nottenstein nevében 2 forint 30 krajcárt.

A fentiekből tehát kitetszik, hogy Nottenstein a „Tükör” kinyomtatására Nagy ezer példány megrendelése nyomán vállalkozott. Így ez utóbbi szinte kiadónak volna tekinthető, azonban a budai tipografus, amint ezt nyomtatott könyvjegyzéke is tanúsítja, maga is forgalomba hozta ezt a kiadványt. Figyelemre méltó, hogy a művet „Tükör, melyből asszonyok erkölce kinéz”, „Jó gazdasszony históriája”, „Jó gazdasszony, vagyis Tükör”, „Tükör”, „Jó gazdasszony” címekkel illeték a két év során folytatott levelezésben. Jó példa ez arra, hogy akkoriban a nyomtatványok címét nem pontosan a kiadvány címlapjáról másolták le, hanem egyszerűen, ahogy emlékeztek, másrészt pedig, amint a művet általában emlegetni szokták. Viszonylag pontosan lehet a fentiek alapján mind a „Tükör”, mind a Nottenstein-könyvjegyzék kinyomtatásának időpontját meghatározni. Mindkettőre 1733. február eleje és április közepe között került sor.

Magyar nyelvű verses kiadványokat a budai Landerer-nyomda szinte megalapításától rendszeresen készített. Így már 1725-ben kiadta Gyöngyösi István „Mársal társalkodó Murányi Vénus”-át,¹² majd 1728-ban Balassi–Rimay „Istenes énekei”-t.¹³ E nagynevű szerzők műveinek ismételt közreadása mellett még a korábbi idők más, népszerű, ponyván árusított magyar verseinek egész sora látott napvilágot ebben a műhelyben.¹⁴ Világos tehát, hogy a budai officina profiljától nem állott távol a „Tükör” megjelenítése.

Érdekesek Nagynak a Nottenstein által szállított ezer példány állapotáról írt sorai. Ezek szerint azok túlnyomó része hibás és hiányos volt. Talán ennek tudható be, hogy az OSZK korábról még unikumként ismert példányából csak az első ív maradt fenn. Elgondolkoztató, hogy a későbbi évtizedek Landerer-katalógusaiban a „Tükör” sehol sem olvasható. Úgy tűnik, hogy Nottenstein e rosszul sikerült vállalkozását követően utódai nem nyomtatták ki újra ezt a munkát. Ezzel szemben a nemesi származású, váradi könyvkötő és -kereskedő nagy lehetőségeket láthatott e munka értékesítésében, amit a megrendelt ezres, tehát meglepően magas példányszám bizonyít. Zalonyi Nagy József levelei alapján úgy látszik, hogy Váradtól keletre és délre adta el elsősorban portékáit, hiszen több hónapos úton volt „Oláhországban” 1733 derekán. Ezek szerint ez a verses história akkoriban mindenekelőtt a keleti országrészekben volt keresett.

A keszthelyi példánnyal kiegészült 1733. évi kiadásnál korábbi nyomtatásban került elő a „Tükör” Gergely Rezső könyvtárából. Ez a gyűjtemény már szerepel a RMNy második kötetének lelfelhelyei között, hiszen abban számos ritkaság mellett több unikum is akad.¹⁵ A kifejezetten régi magyar nyelvű és régi hazai kiadványokra specializálódott könyvtár egyértelműen hosszú és tervszerű gyűjtőmunka eredménye, amelynél nem hiányzott sem a hozzáértés, sem a pénz. Ugyanakkor az is világos, miután a nagy ritkaságok mellől egészen közönséges nyomtatványok is hiányzanak, hogy a Gergely-könyvtár csupán kb. egyharmada egy kimagasló értékű gyűjteménynek. Gergely Rezső özvegyének halálát követően az örökösök az MTA könyvtárának adták el ezt a könyvhagyatékot. Itt található ma a „Tükör” 1702. évszámmal megjelölt másik kiadása.

A kis kötet terjedelme és formátuma megegyezik az 1733. éviével: tehát nyolcadrét alakú, amely egy nyolc és egy négy levél terjedelmű füzetből áll. A két kiadás beosztása is szinte sorról-sorra azonos. A nyomtató és annak városa erről a kiadásról is hiányzik, azonban a jellegzetes tipográfia alapján könnyen megállapítható, hogy az a bártfai műhelyben készült. A kis kiadvány minden apró részlete, ahol csak nyomdafesték nyomot hagyott a papíron, megtalálható ennek az officinának más, korabeli produktumában. Így a nagyobb (húsz soronként 114 mm) antikva és kisebb (húsz soronként 96 mm) antikva és kurzív szövegtípus,¹⁶ a szöveget bevezető, 17 × 17 mm

¹² PETRIK II. 7 = OSZK 321.265

¹³ PETRIK I. 161 = OSZK 321.285

¹⁴ Így 1729-ben Hunyadi Ferenc „História az régi híres nevezetes Trója városának . . . veszedelméről” – PETRIK V. 212.

¹⁵ Pl. RMNy 1260.

¹⁶ Pl. RMK I. 1517 A₂b, B₁b, B₃b = 1698.

méretű, sűrűn sávozott, klisé „N”-iniciálé,¹⁷ a 42 × 52 mm méretű, ugyancsak klisé záródísz,¹⁸ de még a második és harmadik lapon látható, öntött cifrákból álló sorok is vizionálhatóak.¹⁹ A legjellemzőbb azonban a címlapon álló, 70 × 54 mm méretű fametszet, amely széttárt karokkal álló nőalakot ábrázol. Ez az egyedileg készített illusztráció mint Sibylla Cymeria megtalálható abban a „Fortuna” című sorsvetőkönyvben, amely 1616 táján került ki a bártfai sajtó alól.²⁰

Azonban az 1702. évi, bártfai kiadásnál korábban is megjelenhetett nyomtatásban a „Tükör” szövege, mégpedig Tótfalusi Kis Miklósnál Kolozsvárott. Ő a híres „Mentség”-ben 1698-ban arról írt, hogy „egy rendbéli nyomtatásunkat, mely az asszonyokról szól” sokan kifogásolták.²¹ Konkrét címet ugyan nem említett e kiadványáról, de a védekezéséért felsorolt ellenvetési bizonyos eligazítást nyújtanak ezen a téren. Így Stoll Béla arra következtetett, hogy Tótfalusi eme kiadványának első része a „Tükör”, a második pedig Felvinczi György írása, a „Jó gazdasszony” c. írásából állt.²² E ponton figyelembe vehető, hogy talán e kolozsvári kiadás alapján szerepelt 1733 és 1735 között a fentiekben hivatkozott Nottenstein és Nagy közötti levelezésben a – különben egyedül a „Tükör” szövege alapján indokolatlan – párhuzamos elnevezés a „Jó gazdasszony, vagyis Tükör”. Tótfalusi védekezésében arról is írt, hogy a címekeket enyhítette, amelyek egyike így szólt: „Első rend a dühös ebtől származott.”²³ Baros Gyula erre támaszkodott a „Tükör”-rel történt feltételezett azonosítása során, hiszen annak harmadik fejezete valóban így kezdődik: „Tertium ex cane rabiosa. Ebekhez hasonló méreggel harczoló, harmadik rendnek ceha.”²⁴

Felvinczi György a „Jó gazdasszonyról” c. versét 1689-ben írta.²⁵ Nyomtatásban 1696-ban Kolosi Török István munkájának függelékeként Lőcsén jelent meg.²⁶ Feltehetően ennek az eszterdőnek második felében készült az 1697-re szóló kolozsvári naptár,²⁷ amelyben Felvinczi költeményének néhány szakasza olvasható.²⁸ Nem alaptalan a feltevés, hogy a „Tükör” szövegének megjelentetése is hozzátvetőleg erre az időre helyezhető. A kolozsvári kiadásból példány azonban eddig sajnos nem ismeretes.

Tótfalusi – többek között – még azt is felhozta mentségére, hogy „Azelőtt is azon munka nyomtatásban volt, mégis nem volt annyi irégye vagy gonoszakarója.”²⁹ Tehát szerinte a „Tükör” szövegét már 1696 előtt is kinyomtatták. És valóban a turócszentmártoni Matica slovenska könyvtárából a közelmúltban előkerült e versnek az előbbieknél jóval korábbi kiadása.³⁰ A címlap nélkül készült, negyedréti alakú nyomtatvány a megjelenés helyéről és előállítójáról, akárcsak a már említett két másik kiadás, ez sem ad tájékoztatást. A zárósortok szerint „Nyomtatott 1653. esztendőben”. Ezzel tehát időben mintegy fél évszázaddal közelebb került a „Tükör” legkorábbi ismert, nyomtatott kiadása az 1627-ben történt íratásához.

A kiadvány műfaja, formája és nyomdai jellegzetességei egyaránt a lőcsei Brewer-műhelyre utalnak.³¹ A két, egyenként négy leveles füzetből álló nyomtatvány teljes egészében tartalmazza a

¹⁷ RMK II. 2056 A₃a = 1701.

¹⁸ Pl. RMK I. 1699 C₄a = 1705.

¹⁹ Pl. RMK II. 1984 A₃a = 1700, RMK II. 2056 A₃a = 1701 stb.

²⁰ RMNy 1097 – SOLTÉSZ Zoltánné, *A magyarországi könyvdisztés a XVI. században*, Bp. 1961. LXIII. tábla 2. sz.

²¹ RMK I. 1528 F₁a.

²² ItK 1954. 336. – RMKT XVII. 8.586

²³ RMK I. 1528 F₁a.

²⁴ ItK 1909. 185–186.

²⁵ ItK 1909. 185–186.

²⁶ RMK I. 1493.

²⁷ Magyar Könyvszemle 1940. 93.

²⁸ ItK 1909. 186.

²⁹ RMK I. 1528 F₁a.

³⁰ A tájékoztatást és a xeroxmásolatot dr. Jozef Telgarský-nak köszönhetem.

³¹ Ezt a feltevést Pavercsik Ilona volt szíves a felhasznált nyomdai készlet teljes anyagának ellenőrzésével megerősíteni.

„Tükör” szövegét. Így mód van az 1733. évi kiadás alapján készült szövegkiadás³² kiegészítésére a hiányzó 36 versszakkal. Ehhez most már három, 1733-ban, 1702-ben és 1653-ban napvilágot látott teljes szöveg is rendelkezésre áll. Leghelyesebbnek látszott ezt a legkorábbi, vagyis az 1653. évi kiadásból az alábbiakban közreadni:

75. Vigyáz mint az Menyét, s' valamelyre szemét, veti szomszédságában,
Ha kedvében esött, az mit hová nem tött, hogy palast alá rakja,
225 Arra mindenkor kész, nem bantya semmi félsz, mert senki nem is látta.
76. Ugyan olálkodik, mikor sopánkodik, szomszéd aszszony nagy kárán,
Sok lúd, retze, tyukja s' egyéb apró marha, mint veszet háza táján,
Azt mondgya mi haszon, az jó szomszéd aszszony, hogy mást nem hiszen magán.
77. Szegény urának-is, egész házában is, ez legnagyobb tolvaja,
230 Litzt, turó, szalonnat, minden gabonáját, ki lopja tékozollya,
Jó Fenesi bort-is, tsak abronts alatt-is, ha nem atzél meg-furja.
78. Jó reggel Templomban, siet roratera, kivel szentséget mutat,
Oltáron az mit kap, ne lássa tsak az Pap, arra gondolt jó útát,
Enyves keze néki, palást alá tészi, valamit ott találhat.

OCTAVUM EX EQVULO PHALERATO.

- 235 79. Az könnyen ugráló, serény pálya futó, felfrisselt gyermek lorul,
Nyoltzad rendbéliek, eredetet vöttek, mert tanultanak attul,
Az bolond kevélység, rút kényes negédség, nintsen távuly azoktul.
80. Miképpen az lovak, kiknek a' bö abrak, szöröket fényesiti,
Aranyas fék s' bontsok, tzafrag, függő rojtok, testeket ékesiti,
240 Maguk mutogatást, tanultak ugrálást, nem szoktak hámot vonni.
81. Nem szokták ezek-is, tsak az gusalyat-is, s' orsót kezekben venni,
Nem tanulta az szösz, vagy más féle eszkö, ajakát sértegetni,
Nem komja az szövés, az erős só örlés, lágy kezeit fel-töri.
82. Hogy jól meg-érts azt-is, még az apjának-is, nem mivelt ő kapálást,
245 Szolgálot-is illet, ki munkára termett, az erős hamu lugzást,
Vén aszszonyokhoz férhet, karja sem szenvedhet, kemény tészta dagasztást.
83. Nem kell az dajkaság, ki miatt az agság, hamar emberre siet,
Fejér szine tüztöl, hamar el-feketül, kenyér sütő sem lehet,
Kéjen tartott friss hús, azért jó kiáltys, örömet iffiat nézhet.
- 250 84. Jó reggel fel-kelvén, aszszonyom az helyen, hoszszú haját etselli,
Piros rosa vizzel, vagy Görög fejjérel, ortzáját fényesiti,
Oly szorgalmatosan, fedelet módoson, tükörből ékesiti.
85. Jó szagu virággal, füleit rosakkal, kertben ékesen rakja,
Az jaj nem eriben, vagy kurta firisben, önnön magát tsatollya,
255 Hoszszú hátzokában, vagy rút fardagályban, derekát bé-santzollya.

³² RMKT XVII. 8. 299–305.

86. Mit ér semmire jó, nem embernek való, hat forintos gerezna,
Meg-kell adni módgyát, pegymettel az allyat, körös környül hányattya,
Olasz kötő sok szély, töb száz ezer veszély, vállát fejét trágyázza.

260 87. Ezek de mért vannak, hogy az szép iffiaknak, szemek kaphasson rajta,
Urának ez okon, találkozik gyakran, kelletlen sok barátta,
Kikre minden jóvát, mellyért tött sok munkát, kedvetlen tékozollya.

TOLLE MANUM TABULA, PROPRIO NE PINGE COLORE,
FOEMINEOS FASTUS, AULICA MUSA JUBET.

88. Böcsületet tészek, az Uri rendeknek, rolok nem-is ir pennam,
Hanem kiváltképpen városi rendekben, ugyan meg tapasztalám,
Melly nagy az sovány gög, ki miatt az ördög, sokat viszen porázon.

NONUM EX SIMIA TURPI.

265 89. Ezzel ellenkezik, amaz kilentzedik, rút genealogia,
Ez emberi népnek, első kezdetinek, maradozot forgátsa,
Természet annyának, első munkájának, tsintalan rút agyagja.

270 90. Majomtul származott, és rúttul faragott, szer-nélkül termett tseléd,
Nem találsz estig-is, ha mind keresed-is, miért öt meg ölelnéd,
Edgy pénz árra kedvet, vagy édes szerelmet, az kiért kedvellenéd.

91. Diztelemb állatot, Isten nem-is adott, ezeknél embereknek,
Hogy az több szép néppel, mint Angyali képpel, elegyesen élnének,
Kik ábrázattyához, rút test állásához, szebbeknek tettzenének.

275 92. Ezeknek ő dolgát, majom rút formáját, minden ember neveti,
Tsudálatos állat, az egész ég alatt, benne jó nintsen semmi,
Ha piatzon sétál, valakit ott talál, tsudájára mind gyűjti.

93. Temérdek ajakkal, fel-horgatt orrával, ékes de mint lehetne,
Szűk rövid homlokkal, görbe tsutsos háttal, vallyons hogy ébreztene,
Lapos, széles, faros, fekete rút szurkos, teste kit élesztene.

280 94. Illendő frisséggel, rosdás vas gyűrűkkel, tiz újait meg-fűzte,
Ki-dölt száraitra, felvont harisnyára, szörös botskorát kötöte,
Fel-horgadott állát, tsuportos rút haját, sák vászonnal fedezte.

285 95. Az szép kék ég alatt, nintsen semmi állat, nyomoruultab azoknál,
Kiknek házastársa, életének mássa, ez disztelen tzhéből áll,
Még életekben-is, az sarga halál-is, azoknak rendin kaszál.

96. Rövid kurta nyakát, alatson két vállát, mert nékie ha nézed,
Lapos lába széllyet, mint talpas Cibalet, hogy nevetvén szemléled,
Semmi nintsen hátra, hogy természet tsuffja, ne légyen azt itéled.

290 97. Melly nagy kételenség, mikor ez nemzetség, iffiú testét öleli,
Kit soha nem kedvelt, de már edgyszer el-vett, kételen kell tartani,
Annak személyében, tellyes életében, kedvetlen kell nyúgodni.

98. Erről már nem irok, mert talám kárt vallok, iffiak meg-tsömörlenek,
Ez az tanáts tölem, ha vészik beszédem, mikor társot szereznek,
Jószág sok öltözet, arany, marha, nemzet, meg ne ártson szemeknek.

SI QUA VOLES APTÈ NUBERE, NUBE PARI.

DECIMUM EX APE BENEDICTA.

- 295 99. Hanem az utolso, tized rendben való, méhek áldot cehából,
Szép erkölts, eszesség, jó termet szelidség, kikre marad annyokrol,
Eletednek társot, szivednek nyugalmat, bátran vehetz azokrol.
100. Kikben nintsen vétek, mellyért az ő férjek, bóldogbak mindeneknél,
Nagy szemérmetség, szép tökéletesség, edgyen edgyen ezeknél,
300 Mindenben eszesek, uroknál kedvesek, munkásbak az méheknél.
101. Gonosz társaságot, kurva barátságot, ez ilyen szüből utál,
Iffiak termetiről, buja szerelmekről, ablak alatt nem tractál,
Fonók gyülésében, más tisztességében, suddogván nem practikál.
102. Szép edgyügyüséggel, engedelmességgel, kedveskednek uroknak,
305 Mert ő szándékokban, el-kezdet dolgokban, azoktul értnek várnak,
Az mi urok kíván, dolgok ezek után, ugyan meg-virágoznak.
103. Az mi ura kedvelt, abban ő mást nem lelt, semmit ellene nem jár,
Háza tiszta diszes, minden jókkal tellyes, mint mézzel rakott kosár,
Egész jországában, semmi marhájában, nem esik miatta kár.
- 310 104. Sok szép tsemetékkal, kiket oly jó nével, Iste(n) öt látogattya,
Drága kert közepött, mint olaj-fa veszzöt, ugyan virágoztattya,
Söt keze munkáját, adván búség szarvát, irgalmassan meg áldgya.
105. Edgmásra vigyáznak, edgyütt élnek halnak, urával mindenekben,
Edes magzatokkal, jó rend-tartásokkal, épülvén életekben,
315 Szübéli tsendesség, minden gyönyörűség, tsak edgymás szerelmekben.
106. Ura távuly létén, szerentsétlenségén, tellyes szivből bánkodik,
Sötét étszakán-is, bátor alugyék is, utánna álmodozik,
örvendetesb hire, ki által lehetne, mind azon suhajtozik.
107. Kinek jelen léte, tsak szeme nézhesse, néki gazdag nyereség,
320 Tsak ugy öltözhessek, hogy urának tessék, nem kell néki több szépség,
Nála mert nem kedves, az rút sovány gögség, másnak tettző fényesség.
108. Drágábbak hát ezek, minden drága kövek, s' magokni Unioknál,
Arany, ezüst, vas, só, réz, kéneső, tim só, több sok drága bányáknál,
Ellyenek élylenek, ragyogván fénylenek, inkább az Holdnál Napnál.

EPIDOSIS.

- 325 109. Az bölts okos eszes, Görög Simonides, irásának ez vége,
Társokat kereső, szép időben fénlő, iffiaknak az értelme,
Mind szerentséjének, mind veszedelmének, maga ki-ki Mestere.

110. Ezer hat száz felett, hogy folya huszon-hét, áldozó szép hetében,
Ez nagy bölts iráson, homoron szent Pálon, álmétkodván szivemben,
Az kinek éneklém, azt el bészentelém, áldott méh seregében.

A. MM. & GG. DD. VV. S.S.S. SSS. SSS.

Összevetve az 1653, 1702. és 1733. évi kiadás szövegét, az alábbiak állapíthatók meg.

A cím alatti dallamjelzés Lőcsén „Ad notam”, a két későbbiben pedig „Ad melodiam” szavakkal történt. A két, 18. századi nyomtatványban a címlap hátán olvasható az „Ad livorem” c. nyolcsoros latin vers,³³ 1653-ban ez a kiadvány legvégén áll. Összehasonlítva itt a hatodik sor egymástól eltérő két szövegét úgy tűnik, hogy az 1653. évi helyes „Simonidis haec sunt carmina”-t az 1702. és az 1733. évben „Simonides haec sunt crimina” alakra rontották. Áll ez mindenek előtt a „Simonides” szóra. A „carmina” módosítása „crimina”-ra azonban lehet szándékos is. Az 1723-ban a harmadik sor elején álló „Per meg”³⁴ a két korábbi kiadásban helyesen „Per me” formában olvasható. A 261. sort követő latin nyelvű disztichon első sorában álló „ne” szó a két későbbi kiadásból kimaradt.

Ami a magyar szöveg helyesírását illeti, annak eltérő sajátossága szembeszökő egyfelől a XVII. századi, másfelől a két későbbi kiadás között: „ts”, „edgy” és „tz”, ill. „cs”, „egy” és „cz”. (Bár ezek közül akad még régies alak a XVIII. században is: pl. a 220. sorban „edgyüti”, ill. „edgyüti”). Tehát egyértelmű az ortográfia modernizálására irányuló törekvés. Nyilván a nyomdai felszerelés és a szedői szokásból ered, hogy Lőcsén még előfordulnak archaikusnak tűnő abbreviatúrák (pl. 133, 310. sor), továbbá az „é” helyett számos esetben az ún. farkas „e”, vagyis „ę”. Mindez Bátfán és Budán már nem lelhető fel. Ezzel szemben a korai kiadás interpunkciói – különösen a sorokon belüli, két verstani szünetet jelölő vessző – alkalmazása sokkal következetesebb a korai kiadásban, akárcsak a szóvégi kettős „t” használata (pl. miatt, rakott, ott, jött, ill. miat, rakot, ot, jöt), mint a két későbbiben.

A „ts” későbbi, szinte válogatás nélküli átírása „cs”-re nem egy esetben a mai helyesírási gyakorlathoz történő közelítés helyett távolodáshoz vezetett: „érsétek” – „értsetek” (19. sor); „sértse” – „sérce” (89. sor); „tekintsed” – „tekinced” (109. sor); „ártson” – „árcson” (125. és 294. sor); „költs” – „kölc” (215. sor). (Egy esetben, a 210. sorban azonban mindhárom kiadásban „nints” olvasható.) A mai helyesírással mérve az az érdekes tapasztalat szűrhető le a három nyomtatvány összevetése során, hogy eltérés esetén a legkorábbiiban több a ma helyes alak, mint a későbbiekben: pl. „szurtos” – „szirtos” (127. sor); „hirtelen” – „hertelen” (164. sor); „több” – „töb” (272. és 320. sor). Persze, ha ritkábban is, ennek az ellenkezője is tapasztalható: pl. „papyros” – „papiros” (13. sor); „zöngés” – „zengés” (102. sor); „ékesíti” – „ékesiti” (252. sor).

Az eltérések összevetése során megállapítható, hogy az esetek túlnyomó többségében az 1653. évi kiadás szövege más, mint az 1702. és 1728. évié, amit egyedül az időbeli távolság, ill. közelség is megmagyaráz. Több esetben azonban a két korábbi kiadás azonos, és az újabb tér el ezektől: pl. „hervasztya” – „hervasztya” (41. sor); „füti” – „süti” (186. sor); „sziböl” – „szivböl” (316. sor). Az időrend ezt az összefüggést is magyarázhatja. Előfordul, hogy ugyanaz a szó a három kiadásban három különböző alakban olvasható: pl. „jó kezte” – „jó keszte” – „jö keszte” (46. sor); „éppülven” – „épülven” – „épolven” (314. sor); „felett” – „felet” – „félet” (328. sor). Sőt még arra is akad két példa, hogy a korai és a késői kiadás egyezik meg egymással, míg az időrendben középső (1702. évi) tér el ezektől: „tudniok” – „tudolok” (62. sor); „árattak” – „áradtak” (145. sor). Ez a két kivétel alighanem a véletlenre vezethető vissza, hiszen sokkal több a közös vonás a két XVIII. századi kiadás között szemben az elsővel.

A modernizálási törekvések nem csupán a helyesírásban, de a formátum megválasztásában is megfigyelhetők. A XVII. század derekán a ponyvára szánt, népies kiadványok szinte mind negyedréte alakban készültek, míg a XVIII. századra ez nyolcadréte váltott át. A „Tükör” három kiadása közül is – ennek megfelelően – az 1653. évi negyed-, míg az 1702. és 1733. évi nyolcadréteben

³³ Szövegközlés: RMKT XVII. 8. 586.

³⁴ RMKT XVII. 8. 586.

állították elő. Az elsőnél a szöveg két füzetten fért el, amely négy-négy levélből áll, a két későbbiben elég volt egy nyolc- és egy négyleveles is. A kisebb formátum rövidebb sorai kevesebb, a nyomtatás által igénybe nem vett felületet hozott létre. Ráadásul a nyolcadrét szedéstükre általában valamivel nagyobb, mint a negyedréte fele.³⁵ A fentieknek tudható be, hogy a nyolcadrét esetében a „Tükör” azonos terjedelmű szövege másfél íven volt elhelyezhető, míg a negyedréte esetében ugyanehhez két ívre volt szükség. A népkönyvek formátumának megváltoztatását – az esetleges esztétikai megfontolások (a nyolcadrét kifejezetten álló téglalap alakú, míg a negyedréte inkább közelít a négyzethez) és gyakorlati szempontok (a kisebb alak zsebben jobban elfért) mellett – feltehetően a papírral történő takarékoság, ill. az ezzel összefüggő versenyképesség (a kiadványok árát ugyanis többségében a terjedelem alapján állapították meg) befolyásolhatta.

A budainál nyolcvan évvel korábbi, lőcsei kiadás a későbbiekben megromlott szöveg rekonstruálására is módot nyújt. A szövegkiadás jegyzetében³⁶ felhívta a figyelmet a 38. sorban felfedezhető hibára: „Nem kell mert ő néki haszna mivel az maga czifra csinosgatás”. És valóban, a ritmus szempontjából immár kifogástalan sort Lőcsén így nyomtatták: „Nem kell mert ő néki, haszna mivel semmi, az maga tsinosgatás”. A romlás oka feltehetően az volt, hogy az 1702. évi kiadásból kimaradt a „semmi” szó, így a versből két szótag hiányzott. Úgy tűnik, hogy Budán érzékelve ezt, a „czifra” szó önkényes és metrikai szempontból helytelen betoldásával „megigazították” a sort. A 86. sorban az figyelhető meg, hogy a verstani szünetet jelölő vessző 1702-ben és 1733-ban tévesen a nyolcadik, míg 1653-ban helyesen a hatodik szótag után áll.

Két további esetben is szótagzámban tévedett a két későbbi kiadás, elrontva ezzel az eredeti verset. A 20. sorban „Aszszonyi-állatokról” (1702, 1733), ill. „Aszszony-állatokrol” (1653). A 183. sorban „El-hidd nem veszi” (1702, 1733), ill. „El-hidgyed nem veszi” (1653).³⁷ A szövegkiadás két esetben igyekezett a nyilvánvalóan romlott szöveget helyreállítani. Most a lőcsei kiadvány ismeretében az igazítás megnyugtató módon elvégezhető: 134. sor „Alitván az gubát, s' bársonyfris subát . . .” (1702, 1733) – „Alitván az gubát, s' bársonyfris subát . . .” (szövegkiadás) – „Alitván az gubát, s' bársonyi fris subát . . .” (1653); 216. sor: „. . . bár ne tölcs a' fejében.” (1702, 1733) – „. . . bár a' fejében ne tölcs.” (szövegkiadás) – „. . . affejében bár ne tölts” (1653). De akad viszont szótaghiba a lőcsei kiadásban, melyet a későbbiek kiigazítottak: 2. sor: „Kiknek az idő . . .” (1653) – „Kiknek az jó idő . . .” (1702, 1733); 11.: sor „Ritkábban láthata, Simonides írja, jó Aszszonyt éltében” (1653) – „ritkábban láthata, Simonides írja, az jó Aszszonyt éltében” (1702, 1733).

Az 1653. évi kiadás szövege az alábbi helyeken értelemszerű eltérést mutat az 1702. és 1733. évihez képest. Ezek szembesítése – első helyen a szövegkiadásban közreadott későbbi, másodikban a korábbi kiadvány alapján – a következő: 2. sor „jertek boldog örömré” – „rejték boldog örömré”; 33. sor „fel-hagyod” – „el hagyod”; 44. sor „Ottan” – „Orrán”; 45. sor „Tagain” – „Fogain”; 50. sor „vagy” – „ha”; 100. sor „szemlél” – „szemmel”; 104. sor „Kurva nő” – „Kurván ő”; 144. sor „vessenek-is” – „vessék el-is”; 165. sor „vidámult személye, sák” – „vidám szép személye, fa”; 172. sor „bár” – „hát”; 175. sor „vont-is” – „vött-is”; 208. sor „Es” – „Ez”; 216. sor „Már” – „Most”. Megemlíthető még, hogy a 29. sorban Bártfán és Budán „kanalát”, míg Lőcsén „kalánát” szedtek. Ez utóbbi eredeti formáját megerősíteni látszik a 170. sor „kalán” szava, amely ilyen formában olvasható a két későbbi kiadásban is.³⁸

³⁵ A „Tükör” negyedréte alakú és 164 × 101 mm méretű szedéstükrenek fele több, mint tíz százalékkal kisebb a 125 × 74 mm nagyságú budainál és közel egynegyeddel a 132 × 78 mm méretű bártfainál.

³⁶ RMKT XVII. 8. 588.

³⁷ A szövegkiadás e romlásokra nem hívta fel a figyelmet. Itt említhető meg, hogy ott hiányzik a cím végéről az „1627. Esztend.” is. A 133. sorban az „ágyat” szóban az „a”-betű kurziválást igényel, mert az eredetiben „ágyát” olvasható. A 173. sor első szava helyesen „Szegény”.

³⁸ Az 1653. évi kiadás sajtóhibáinak (pl. a szöveg első szavában „Nenes” áll „Nemes” helyett), valamint a későbbi kiadásoktól a fentiekben körvonalazott módon eltérő helyesírási változatainak rögzítése egyenként nem látszott szükségesnek.

De akadnak értelmet módosító és más lényegesebb eltérések a három kiadás között a „Tükör” szövegében a most publikált utolsó harmadban is. A szavak az alábbiakban időrendben követik egymást (1653, 1702, 1733): 231. sor „bort-is” – „bort-is” – „bors-is”; 232. sor „szentséget” – „szépséget” – „szépséget”; 242. sor „féle eszköz” – „olly rosz eszköz” – „olly rosz eszköz”; 249. sor „Kéjén” – „Kényén” – „Kényén”; 267. sor „agyagja” – „ragyája” – „ragyája”; 281. sor „száaira fel vont harisnyára” – „száaira vont harisnyáira” – „száaira vont harisnyáira”; 287. sor „Cibalet” – „Cikalét” – „Cikalét”; 306. sor „ezek” – „kezek” – „kezek”; 318. sor „hire” – „hire” – „hite”; 321. sor „fényesség” – „kényesség” – „kényesség”; 323. sor „több sok drága bányáknál” – „sok drága bányáknál” – „sok drága bányáknál” (a kimaradt „több” szó metrikai hibához vezetett); 326. sor „iffiaknak” – „iffiaknál” – „iffiaknál”;

A „Tükör” szövegének most előkerült zárószakasza az eddig is ismert íratási éven (1627.) kívül tartalmazza annak hétre pontos idejét („áldozó szép hetében”), továbbá a helyét is: „Homoron Szent Pálon”. Tehát ebben az udvarhelyszéki községben költötték ezt a verset, amelynek végén Lőcsén az „A. MM. & GG. DD. VV. S.S.S. SSS. SSS.” betűcsoport olvasható, míg a két későbbi kiadványban e helyett a „Vége” szó áll. Arra lehetne gondolni, hogy az említett sok betű talán a szerző nevét rejt magában. Homoródszentpál ezekben az évtizedekben az e helységet előnévként is használó Kornis-család lakóhelye volt.³⁹ A községből ismeretes ez időből egy bizonyos Magh Mihály,⁴⁰ akinek kezdőbetűi beleilleszthetők lennének a fenti betűhalmaz második tagjaként. A többi azonban így is megoldatlan maradna. Ezért inkább tűnik valószínűnek, hogy a betűk nem a szerző nevének, hanem valami befejező fordulatnak rövidítését fedik. Miután a betűcsoport a másodikiktól az ötödikig egy-egy betű kettőzéséből, a hatodiktól a nyolcadikig pedig az „S” betű háromszoros ismétléséből, ill. megháromszorozásából áll, felmerül annak lehetősége,⁴¹ hogy a többszörözés a latin nyelvben szokásos módon a közép-, ill. felsőfokot kívánja jelölni. Ez esetben a feloldás valahogy így képzelhető el: „Ad majorem et gloriosiorum Deum unus solus sacrosanctissimum”. Természetesen ez inkább csak próbálkozás, sem mint megoldás a rejtélyes betűk megmagyarázására.

Az „egyetlen Isten” hangsúlyozása nem tűnik egészen megalapozatlannak, hiszen Paczolainé Kornis Borbála homoródszentpáli birtokait II. Rákóczi György éppen „zsidózás” miatt koboztatta el („nótáztatta”) 1638-ban. Ezeknek a szombatosoknak szellemi vezére pedig Kornis Judit férje, Pécsi Simon volt.⁴² De nem is kell a szombatosokig menni, elég csupán arra a közismert tényre hivatkozni, hogy Homoródszentpál és az ottani Kornis-udvar évtizedeken át az unitáriusok egyik szellemi fellegrája volt.

Az, hogy a versnek a fentiek után továbbra is ismeretlen szerzője élesen katolikusellenes volt, az a „Tükör” szövegéből több helyen és egyértelműen kiviláglik. Több ilyen részt lehet felsorolni: pl. 63, 104–105, 136–138, 232–235. sorok. A XVIII. századból származó két kiadásban már felismerhető, hogy legalábbis részben törekedtek a katolikusok számára igen bántónak tűnhető fordulatok enyhítésére: pl. a 232. sorban a korábbi „szentséget” szóból később „szépséget” lett. A valóban rendkívül keményen fogalmazott katolikusellenes részek magyarázatul szolgálnak ahhoz is, hogy miért nem tűntette fel semelyik nyomdász sem a nevét, ill. a várost a kiadványán. Nyilván nem kívántak maguknak felesleges kényelmetlenséget okozni az esetleges felelősségre vonás esetén. Ugyanerre az okra vezethető vissza az is, hogy 1733. utánról nincs nyom a „Tükör” kinyomtatására, hiszen a katolikus restauráció erősödésével az ilyen mű közzéadása egyre kockázatosabbá válhatott.

A szerzőre vonatkozó személyes utalás igen kevés olvasható, és konkrét következtetés levonására sajnos azok is alkalmatlanok: pl. „jó fenesi bor” (231. sor), „kiváltképpen városi rendekben ugyan megtapasztalám, mely nagy a sovány gög” (261–263. sor) stb. Így vissza kell térni az 1627 évi szerzés helyére, Homoródszentpálra, a Kornis-család pátriájába. Ezt a birtokot még 1523-bar

³⁹ ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása*. I. Pest 1868. 167–168.

⁴⁰ PÁLMAJ József, *Udvarhely vármegye nemes családjai*. Székelyudvarhely 1900. 153.

⁴¹ Ezt a szempontot Fazakas Józsefnek köszönhetem.

⁴² SÁNDOR István, *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett*. I. Kolozsvár 1942. 140–142.

szerezte meg Kornis II. Miklós.⁴³ Kimagasló személyisége volt a családnak Farkas, Udvarhely főkirálybírója, akinek házában Bogáti Fazekas Miklós unitárius iskolamester és prédikátor is többször tartózkodott. Ennek emlékét őrzi az „Aspasia asszony dolga és az io erkölcsü asszonyoknak tüköre” c. verses moralizáló története, amelynek utolsó versszakából kiderül, hogy azt a XVI. század második felének jelentős magyar énekszerzője és zoltárfordítója a székelyföldi Szentpálon, azaz Homoródszentpálon írta „tükörül szépeknek”.⁴⁴

Azonban e helységben a későbbiekben is keletkeztek magyar nyelvű költemények. Rákosi András 1613-ban itt írta „Szép história egy pharisaeus és egy publicánusnak imádságokról” c. unitárius ihletésű, verses, bibliai történetét, amely az 1638-ban Kolozsvárott készült kiadásából ismeretes.⁴⁵ Feltehető, hogy Rákosi is azok közé az unitáriusok közé tartozott, akik a Kornis-családnál menedéket és pártfogást kaptak.⁴⁶ 1618-ban készítette Rákosi a „Hét iffiak históriája” c. költeményét, amely a hitéhez és szokásaihoz ragaszkodó zsidóságnak témáját aktualizálta az üldözött unitáriusokra.⁴⁷

Ezt az időpontot már csupán kilenc év választja el a „Tükör”-nek ugyancsak Homoródszentpálon történt megszületéséig, amelyben érdekes módon visszacseng a közel fél évszázaddal korábban Bogáti Fazekas által ott írt „Aspasia” címének és a költeménynek végén álló „tükör” szó. Bizonyítani nem lehet, csupán feltételezhető, hogy talán még 1627-ben is az unitárius Rákosi András írta ugyanott a határozottan katolikusellenes, asszonycsúfoló éneket „Tükör” címmel.⁴⁸

Reisinger János

BATSÁNYI JÁNOS ISMERETLEN VERSKÉZIRATAI

I.

1796 nyarán szabadult Batsányi a kufsteini vár börtönéből. Nem sokkal ezután tudomására hozták, hogy Pesten és Felső-Magyarországon nem telepedhet le.¹ A Martinovics-összeesküvés ismeretével meggyanúsított költőnek nem voltak befolyásos barátai, de már fogsága előtt is Bécsbe kívánkozott, ahol a magyar irodalomnak sok jeles művelője (Báróczi Sándor, Kisfaludy Sándor stb.) élt, s nevezetesebb termékeit is itt adták ki. A Görög Demeter lakásán időről időre összegyülekező magyar írók között hamarosan feltűnik *A franciaországi változásokra szerzője* is.²

Ez időben a császárváros mozgalmas kulturális életet élt. Költők és esztéták, zeneszerzők és muzikusok, irodalmárok és történészek valóságos külön társadalma alakult ki benne. A tudományos

⁴³ PÁLMAY, *i. m.* 136.

⁴⁴ RMNy 662.

⁴⁵ RMK I. 681. — RMKT XVII. 4. 103–120, 566. — Szabó Géza volt szíves felhívni figyelmet erre, amiért neki ezen a helyen is köszönetet mondok.

⁴⁶ Keresztény Magvető 1897. 34.

⁴⁷ *A magyar irodalom története*, II. Bp. 1964. 108.

⁴⁸ Stoll Béla az 1627. évi szerzetetés dátumával hessegette el magától azt a gondolatát, hogy esetleg Felvinczi György írta volna a „Tükröt” (ItK 1954. 336.). Most, hogy az 1653. évi kiadás előkerült, az íratásnak ez a versben megadott időpontja megerősítést nyert, ami által Felvinczi György biztosan kizárható, mint feltételezhető szerző.

¹ Az udvari kancellária átíratát ismerteti: HORÁNSZKY Lajos, *Bacsányi János és kora*. 1907. 113.

² Vö. KÓKAY György, *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. 1983. 207–209. és jegyzeteit, valamint TAKÁTS Péter, *Péteri Takáts József*, é. n., 43.

és művelt világ összekötő kapcsa a szabadkőművesség volt.³ Batsányi páholyokhoz tartozása miatt rövid időn belül el tudott vegyülni a társaságban.

Így ismerkedett meg Johannes von Müller svájci származású német történetíróval, aki hamarosan összehozta Florian Baumberg, szintén szabadkőműves bécsi polgár lányával, Gabriellával. Müller már csak azért is kedves barátjává lehetett a költőnek, mert e találkozást – igaz, hat év vizontagsága után – frigy követte: miután kinevezték udvari fogalmazóvá s biztosabb megélhetéshez jutott, 1805. június 10-én feleségül vette Baumberg Gabriellát, Bécs „Sappho”-jaként ünnepelt költőnőjét.⁴

II.

A Kufsteinből való szabadulás és a kinevezés közötti nyolc esztendő Batsányi életútjának egyik legnehezebb szakasza volt. Nem véletlenül panaszkodott ekkor Széchényi Ferencnek, hogy koldustáskára jut ezen a világon.⁵ Ebben a korszakában szinte teljesen fölhagyott a költészettel. A Magyar Minerva munkatársává szegődött, kiadta Ányos Pál verseit, csiszolgatta Baróti Szabó Dávid Aeneis-fordítását. Mindössze néhány alkalmi vers, név nélkül s nem is magyarul: ez jelzi irodalmi működését.

A letartóztatása előtt egy évvel kötetet tervező Batsányi azonban nem hagyott fel minden kísérlettel. Bécsben fölmérte a cenzori viszonyokat és régi versei megjelentetésének lehetőségeit. S ha valóban az lett volna, aminek Kazinczy, a régi vetélytárs mondta – aki „a levelek feltördelési départment”-jánál keresi kenyerét – könnyen található volna megoldást, ha az országon belül nem is, külföldön mindenesetre, műveinek közzétételére. Fz azonban az ő helyzetében és I. Ferenc idejében aligha számított reális tervnek. Sőt, volt oka félni, hogy a már jövődöbelijét is szemmel tartó császári rendőrség bármikor meglepheti.

Ezért szinte kapóra jött barátjának és új állása kieszközölőjének, Johannes von Müllernek külföldi utazása. Müller 1793-ban érkezett Bécsbe s maradt jó évtizedre osztrák állami szolgálatban. 1801 nyarán Svájcban keresztül Franciaországba utazott, s magával vitte Batsányi „összegyűjtött költeményeit”, melyet a költő azért másolt le s juttatott külföldre, hogy alkalomadtán cenzúra-mentes változatukban jelentethesse meg őket. Müllerre az a feladat várt, hogy átadja azokat Charles-Louis Huguet de Sémonville-nak, a későbbi Sémonville márkinak.

III.

Ki volt ez a Sémonville, akiben Batsányi annyira megbízott, hogy több száz kilométer távolságból neki küldte el letisztázott költeményeit? Hogyan került olyan baráti kapcsolatba vele, hogy a kéziratot tartalmazó mappa fedelére a „dépôt de l'amitié” kifejezést írja, s egyik későbbi levelében erre már mint „dépôt sacré d'amitié” célozzon?⁶

Ch.-L. H. de Sémonville (1759–1839) francia diplomata volt, akit a Köztársaság 1793-ban Firenzébe küldött.⁷ Útitársával, Hugues-Bernard Maret-val (1763–1839) együtt az osztrákok 1793

³Vö. ZADÁNYI Éva, *Batsányi János és Johannes von Müller*. „Minerva Könyvtár”, 1941., valamint gróf CROUY-CHANEL Katalin, *Johannes von Müller magyar barátai*. „Minerva Könyvtár”, 138., 1941.

⁴Vö. VAJDA Ilona, *Batsányi János és Baumberg Gabriella*. „Minerva Könyvtár”, 128., 1937.

⁵Idézi HORÁNSZKY, i. m., 114.

⁶*Batsányi János levele Johann Georg Müllerhez*, Párizs, 1810. márc. 31. Közli: ZSINDELY Endre, *Batsányi János párizsi levelei Johann Georg Müllerhez*. ItK, 1964. 70–71.

⁷Részletes életrajzát lásd: HOEFER J. Ch. Ferdinand: *Nouvelle biographie générale...*, Paris, 1852–1870. XLIII. köt. 736–739.

nyarán foglyul ejtették Graubündenben.⁸ Innen Kufsteinba szállították őket, ahonnan 1795 decemberében szabadultak, fogolycsere következtében. Batsányi 1795 augusztus elején érkezett Verseggy Ferencsel és Szentjóni Szabó Lászlóval a tiroli vár börtönébe. 1795 augusztusa és decembere között tehát több hónapot töltött együtt a szintén fogságban lévő francia diplomatákkal. Maret-ra – kinek Batsányival való kapcsolata rég ismert⁹ – Kazinczy később is úgy emlékezett, mint aki „neki [Batsányinak] Kufsteinban 1795. szomszédja volt”.¹⁰

A magyar költő és Sémonville kufsteini tartózkodására nézve nem sok adatunk maradt.¹¹ Annyi azonban bizonyos, hogy Batsányi későbbi leveleiben rendre „barátja”-nak, „egykori szerencsétlensége egyik bajtársá”-nak nevezi a Maret-nál alig kisebb karriert befutó Sémonville-t, akinek „barátságában, becsületességében és hűségében” sohasem csatlakozott.¹²

A kortársak és fennmaradt levelei szerint Batsányi nem volt jó emberismerő. Sokáig táplált például bizalmat Gall doktor, az agykoponyatan kifundálója iránt. Párizsba menekülésekor azonban volt oka kiábrándulni belőle.¹³ Hasonlóképpen ismerte félre egykori rabtársát, aki 1801. június 28-án Hágában átvette ugyan Müllertől a dépot de l'amitié-t, de azután minden föltételezés szerint hamarosan meg is feledkezett róla vagy létezését letagadta.

IV.

Sémonville született diplomata volt. Pályáját 19 évesen kezdte. Előbb az ancien régime szolgálatában állt, s az 1790-es évek elején része volt Mirabeau megnyerésében. Majd a Köztársaság híveként Belgiumba, Itáliába, Korzikába utazgatott. Ez utóbbi helyén megismerkedett Napóleonnal, akinek teljhatalmú minisztere lett 1799. december 30-tól Hollandiában. (Batsányi küldeményét is ezért vette át Müllertől Hágában.) 1810-ben rá várt a feladat, hogy Ausztriával tárgyaljon a császárnak Mária Lujzával kötendő házasságáról.¹⁴

Sémonville ezután jó ideig Párizsban maradt, ahol találkozott később Batsányival is. Visszaemlékezése szerint Müllerral is másodszer. Vajon igaz-e ez?

Johannes von Müller 1804-ben hagyta ott Bécsot. A titkosrendőrségtől való félelem, protestáns volta miatti mellőztetése s nem utolsósorban időt igénylő nagyobb terveire arra indították, hogy Berlinbe költözzék. Svájc történelmének megírása után, melyet Goethe szerint Schiller is felhasznál *Tell Vilmosához*, most az egész világ történelmét felölelő hatalmas munkába fogott, s ehhez a porosz udvar klímáját megfelelőbbnek vélte az osztrák császárvárosénál.

Kevés ideig tartózkodott azonban itt is. Az Európa-szerte híres történészre Napoleon is felfigyelt. Az eleinte konzervatív és a Korzikait ellenállhatatlanul gyűlölő Müller svájci szíve azonban nagyot dobbant a császár ajánlatára. 1807-ben már Kasselban találjuk Weszfália közoktatási minisztereként.¹⁵

⁸Vö. *Batsányi János Összes Művei*. I. *Versek*. Sajtó alá rend. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor. 1953. 383.

⁹Vö. HORÁNSZKY, *i. m.*, 103–111.

¹⁰*Kazinczy Ferenc levele Zabolai Kis Sámuelnek*, Széphalom, 1810. márc. 28. in *KazLev.*, XII. köt. Közzéteszi HARSÁNYI István. 1927. 250.

¹¹Batsányi és Maret barátsága egyébként is elterelte a figyelmet a másik francia diplomatáról.

¹²*Batsányi János levele Johann Georg Müllerhez*, Párizs, 1810. márc. 31. és ápr. 27. in *i. m.*, 70–71. és 71–72.

¹³Gallal Párizsban ismerkedett meg, s az osztrák orvosnak része volt abban, hogy Metternich a költőt fogadta franciaországi tartózkodása során. Vö. HORÁNSZKY, *i. m.*, 258–259.

¹⁴Sémonville későbbi pályafutása sem kevésbé tanulságos: Napoleon bukása után Maret-t Grazba internálják, ő azonban XVIII. Lajos főreferendáriusa lesz (1815), később elnyeri a „márki” címet (1819). Barras nevű barátja azt jegyzi fel róla *Emlékirataiban*, hogy „Maret-t, Talleyrand-t és Sémonville-t a nyomorult cselszövők triászának nevezték”, akiből, „ha egy mozsárban összetörnék őket, az igazságnak egyetlen porszeme sem kerülne ki”. (Idézi: HORÁNSZKY, *i. m.*, 105.)

¹⁵Vö. a 3. és 6. jegyzetet.

Kinevezésének átvételére Müller 1807-ben Párizsba érkezett, s ott éppen módja lehetett találkozni azzal a Sémonville márkival, akinek hat éve átnyújtotta Batsányi kéziratait. A francia diplomata egyik későbbi levele szerint német ismerőse visszakérte tőle a hajdan átadott küldeményt, mert úgy vélte, új állomáshelyén talán sikerül kapcsolatot találnia Batsányival, s megőrzött értékeit visszaszámrazmazzathatja neki. 1810-ben, mikor Batsányi Párizsba érkezett, Sémonville úgy emlékezett vissza 1807-es találkozására Johannes von Müllerrel, hogy ő „a Hotel Brienne-ben átadta neki egyik reggel, távozása előtt egyik nappal”¹⁶ a letéteményt.

A diplomata vagy rosszul emlékezett vissza erre a kicsiny epizódra, s valóban úgy hitte, hogy a kéziratok nincsenek már nála, vagy pedig rejteni akarta magyar ismerőse előtt, hogy „dépôt de l'amitié”-jének nem akad nyomára. A letéteményt ugyanis aligha juttatta el Müllerhez. Lehet, hogy elfeledkezett továbbításáról, de az sem kizárt, hogy Müller érdeklődése és az egész szállodai história – merő kitalálás.

Müller, a legfőbb koronatanú 1809-ben meghalt. Batsányi, aki 1793-as sikertelen kiadási kísérlete után 1808-ban újra összeállította kéziratosa verseinek gyűjteményét, 1809-ben Párizsba szökött. Második letartóztatásáig, 1815-ig esztendőök teltek el, de letéteményét nem sikerült előkerítenie. Csoda-e, hogy „pótolhatatlan veszteség”-ről¹⁷ beszélt, s kötettervét jóval később vette csak újra elő, amikor 1827-ben „első kiadásban” végre kiadta költeményeit?

De ez a kötetem korántsem volt teljes. Hiányzott belőle jó néhány olyan darab, mely az 1801-es „dépôt de l'amitié”-ban megvolt, de Batsányi ezt 1812-től fogva végleg elveszítettnek hitte.

V.

A magyar irodalomtudomány 1964 óta tud e kéziratosa versek létéről. Ebben az évben publikálta a Schaffhausenban élő Zsindely Endre Batsányinak Johann Georg Müllerhez írott, s a svájci városkának Stadtbibliothekjából előkerült leveleit. A költő szinte valamennyi levelében vissza-visszatér a Sémonville-nak címzett s a Johannes von Müller hagyatékában gyanított versköteg ügyére.

E levelezést Johannes von Müller 1809-es halála indította meg. Az elhunyt öccse ugyanis fölkéréssel fordult azokhoz, akik személyes vagy levélbeli kapcsolatban állottak rajongásig tisztelt bátyjával, és a rá vonatkozó dokumentumok visszaszolgáltatását kérte. Így került kapcsolatba a magyar költővel, akivel valaha Bécsben, bátyjánál járva, egy ízben már találkozott. Batsányinak Johann Georg Müller schaffhauseni professzorhoz küldött nyolc levelét Zsindely Endre fedezte fel.¹⁸

Tudjuk, hogy Batsányi 1809-ben elhagyta Bécsset, s vele egy időre féltve szeretett feleségét is, és Franciaországba utazott. Hogy régi kitelepülési tervét kívánta-e valóra váltani vagy az 1809-es napóleoni kiáltvány fordításában játszott szerepe miatt kényszerült erre: erről máig vitakoznak a korszak ismerői. Számunkra csupán annyi a lényeg, hogy a francia fővárosba érkezvén Batsányi találkozott Sémonville márkival, egykori kufsteini rabtársával. Kéziratát illetően a diplomata váltig állította, hogy azt még 1807-ben Johannes von Müllernek adta át. Mi sem volt tehát természetesebb a költő számára, hogy a fiatalabbik Müller éppen kapóra jött megkeresésére a maga részéről a levelek visszaküldése mellett azzal is válaszoljon, hogy a Johannes von Müller hagyatékában gyanított depozitumot kérje.

Már első levelében hosszasan célzott rá:

„Mintegy 9–10 éve, amikor Johannesünk az utolsó előtti alkalommal utazott Bécsből Svájcba és Franciaországba, elküldtem vele összegyűjtött költeményeimet ideiglenes megőrzésre valakinek, aki egykor társam volt a szerencsétlenségben. Midőn nekem most sikerült – hála a rendkívül

¹⁶ Sémonville levélrészletét Batsányi idézi J. G. Müllerrel folytatott levelezésében. Párizs, 1812. jan. 15. I. m., 217. és 220.

¹⁷ Batsányi János Johann Georg Müllerhez, Párizs, 1812. ápr. 10. I. m. 222. és 225.

¹⁸ Batsányi és felesége valamint Johannes von Müller levelezését már Zadányi (i. m.) közzétette a schaffhauseni városi levéltár anyagából, bár Zsindely (i. m.) közlése szerint hiányosan.

kedvező körülményeknek – az osztrák tartományokat elhagyni és a jogyilkosság elől, amit már előzőleg egyszer el akartak rajtam követni, külföldön oltalmat keresni, megérkeztem ide, ahol régi barátaimat és a rájuk bízott letétet reméltem viszontlátni. Kiváló sorstársaimat és barátaimat meg is leltem, de bizony a letétet nem. A sok év utáni viszontlátás első örömeiben nem is jutott eszembe, hogy mindjárt utána érdeklődjem. Csak nemrégiben akartam újra magamhoz venni, s akkor a következő választ kaptam: »Westfáliába indulása előtt, vagyis amikor én visszatértem Hollandiából, átadtam neki (ti. Müllernek) a csomagot, amit gondosan őriztem követségem egész ideje alatt. Bizonyára megmaradt nálam még a Müller úrral folytatott rövid levelezés is, majd kikeresem. Mikor legutóbb volt szerencsém Önt látni, hallgatása ezekről a papírokról arról győzött meg, hogy tudomása van a dologról. Az egész csak az Ön érdekében történt: Monsieur de Muller egy miniszteri állás átvételére készült és olyan országba költözött, ahonnan több lehetősége volt arra, hogy Önnel felvegye a kapcsolatot.«

Mindebből pedig az következik, hogy az én depositumomnak most az Ön kezei között kéne lennie. Johannesünk óvatosságból semmit sem akart és nem is tudott nekem erről írni, mert jól ismerte az ottani viszonyokat. A csomag le volt pecsételve, és ha jól emlékszem, a következő felirat állt rajta: »Baráti letét« (Dépôt d'amitié). Nekem igen fontos volna, hogy lehetőleg hamarosan és bizonyosan megtudjam, vajon valóban előkerült-e a hagyatékban levő írások közül, vagy pedig egyáltalán mi történt vele? Várva várom megnyugtató választ...¹⁹

Ezt a levelét két hónapon belül nyomon követte a második, melyben azt írta: „Ez a csomag nagyon fontos nekem, és alig győzöm kivárni a kért értesítést.”²⁰ Mikor pedig – természetesen – nemleges választ kapott, nem nyugodott bele rögtön az elkallódás tényébe, hanem további keresésre ösztönözte levelezőtársát:

„Ez az egész dolog az én szememben valami érthetetlen titok, egy teljesen váratlanul felmerült, kellemetlen rejtély, ami annál is inkább bánt, mert ez a veszteség, ha valóban bekövetkeznék, pótolhatatlan volna. Ezt a nekem oly fontos ügyet Johannesünk bonyolította le nagy lelkiismeretességgel... Őneki, a mi felejthetetlen barátunknak bizonyára sohasem támadt az a gondolata, hogy egy ily módon letétbe helyezett dolgot tudtomon kívül visszakerjen. Legfeljebb akkor vette volna magához, ha itt már nem akarták volna tovább őrizni. De még ebben az esetben sem mulasztotta volna el, hogy engem ennyi idő elteltével legalább egyszer értesítsen róla valamilyen módon, vagy hogy még halála előtt legalább Önnek, mint szeretett testvéröccsének, megadja a szükséges felvilágosítást. Ezt a nekem oly fontos letétet most hát annak kell felkutatnia – bárhová került legyen is –, aki nekem hűségével és becsületével felelni tartozik érte. Nemrég írtam is neki évégett igen komolyan, de mostanáig még nem kaptam rá választ. Az eredményről majd Önt is értesítem, ha eljön az ideje, most csak arra kérem baráti bizalommal, mint legjobb barátom nemes lelkű öccsét és barátját, hogy küldjön további híreket és értesítéseket róla, mit szól a dologhoz a derék és hű Michel Fuchs” (= Sémonville és Johannes von Müller párizsi találkozásának egyetlen tanúja).²¹

Batsányi jól sejtette, hogy kéziratának Sémonville-nál kell lennie. A francia diplomata azonban késlekedett a válasszal, s pár hónap múlva is csak annyit tudott mondani neki, hogy „nem találja a Johannesünkkel e dologban folytatott levelezést”. Két év múlva pedig a költő azt adta hírül Müllernek, hogy „az illető szenátor úr... legalább annyira és olyan őszintén aggódik a dolog miatt, mint én magam. Ez a fogadkozás azonban mit sem segít rajtam, márcsak azért sem, mert a veszteség pótolhatatlan lenne!”²²

Úgy látszik, 1812 tavaszán a magyar költő végérvényesnek gondolta kéziratának elvesztését. Zsindely Endre pedig, e levelezés közreadója, a szívós keresésből és a többször is hangoztatott érték-

¹⁹ Batsányi János Johann Georg Müllerhez, Párizs, 1810. febr. 10. I. m. 69–70.

²⁰ Batsányi János Johann Georg Müllerhez, Párizs, 1810. márc. 31. I. m. 70–71.

²¹ Batsányi János Johann Georg Müllerhez, Párizs, 1810. ápr. 27. I. m. 71–72.

²² Batsányi János Johann Georg Müllerhez, Párizs, 1810. jún. 23. I. m. 216–217.

ből joggal következtethette: „A magyar irodalom pótolhatatlan vesztesége, hogy ezek a versek, valószínűleg Sémonville hanyagsága folytán, elvesztek.”²³

E levelezés megtalálása után húsz évvel örömmel jelenthetjük, hogy e több mint száznyolcvan éve letisztázott költemények a jószerecsnek köszönhetően megkerültek. A „dépôt de l'amitié” mégsem kallódott el.

VI.

1975-ben a CNRS Institut de Recherche et d'Histoire des Textes egyik munkatársa a Montholon–Sémonville család hagyatékában kutatott. A sok francia nyelvű irat között véletlenül talált rá arra a dossziéra, mely magyar nyelvű verseket tartalmazott. Fedelén ezt a kézírást látta:

Dépôt de l'amitié.

Alatta, Sémonville kézírásával pedig a következő jegyzetet:

„Ce paquet renferme différents ouvrages en hongrois de Batchani. Les circonstances ne lui permettant pas de les publier, ils ont été déposés dans mes mains par M. Muller, bibliothécaire de Sa Majesté Impériale, le 9 Messidor an 9. Je me suis engagé à le faire remettre après ma mort à Maret, et j'ai pensé qu'il remplirait l'engagement que j'ai pris à son non d'adopter les mêmes dispositions pour que ce paquet fût remis après sa mort à mes enfants qui en reteront dépositaires jusqu'à celle de Batchany, ou jusqu'à ce qu'il puisse lui-même réclamer ce dépôt. Dans le cas où il décéderait sans avoir pu livrer ces manuscrits à l'impression, mes enfants ou Maret sont autorisés à le faire. M. Muller m'a assuré que ce serait rendre un service important à la littérature hongroise et à la mémoire de l'imfortuné Batchany. A La Haye, ce 9 Messidor an 9. Sémonville.”²⁴

A 31 kézirat lap Batsányi nyolc költeményét tartalmazza. A költő jól emlékezett, amikor egyik J. G. Müllerhez írott levelében ezeket mondotta róla:

„Az én csomagom, amit állítólag Johannes visszakapott Sémonville-től, nem volt sem nagy, sem erős. Körülbelül egy ujjnyi vastag és kis-negyedrét, vagy nagy nyolcadrét formátumú volt, az Ön előtt már ismeretes jelíggel, minden egyéb címzés nélkül – hacsak Johannes vagy Sémonville később nem írt rá valamit, talán azért, hogy más, hasonló csomagoktól megkülönböztesse.”²⁵

Matei Cazacuval, a CNRS munkatársával 1981-ben kerültem kapcsolatba, de akkori levelemre csak 1984 elején válaszolt. Csakhamar elküldte felfedezésének fénymásolatát is, és ebből nyilvánvalóvá lett a kézirat értéke.²⁶

²³ *I. m.* 67.

²⁴ A dosszié fedelén szereplő szövegek fordítása:

„Baráti letét”

„Ez a csomag Batsányi különböző magyarul írott műveit tartalmazza. Mivel körülményei nem engedték meg közzétételüket, Müller úrral, ő Császári Fensége könyvtárosával küldte el hozzám őket a 9. év Messidorának 9-én [1801. június 28-án. R. J.]. Kötelezem magam, hogy halálom után Maret-nak adják át, és úgy hiszem, ő is megfelel majd annak a kötelezettségnek, melyet nevében hasonló rendelkezések megtételére fogadtam, hogy a csomagot az ő halála esetén gyermekeim kapják vissza, akik Batsányi haláláig vagy mindaddig őrzik, míg Batsányi nem kérné. Az esetben, ha e kéziratok kinyomtatása nélkül érné a halál, gyermekeimet vagy Maret-t bízom meg, hogy azt véghezvigyék. Müller úr biztosított róla, hogy ezzel nagy szolgálatot tennék a magyar irodalomnak és a szerencsétlen Batsányi emlékének. Hágában, a 9. év Messidorának 9-én. Sémonville.”

²⁵ *Batsányi János levele Johann Georg Müllerhez, Párizs, 1812. ápr. 10. I. m.* 222. és 225.

²⁶ A kéziratot hazakerülése után az MTA Könyvtárának Kézirattára őrzi.

VII.

Az előttünk lévő kézirat több szempontból is kivételes jelentőséget képvisel a Batsányi-életmű megítélésében.

Már *puszta léte* arra vall, hogy a költőt 1801-ben, vagy talán valamivel korábban is foglalkoztatta összegyűjtött verseinek valamilyen formában történő megjelentetése. A letisztázott szöveg nyugodt, noha erőteljes kézírás²⁷ mutat, javítás elvéve akad benne. Nem kizárt az sem, hogy közvetlenül Kufstein után keletkezett, hiszen a benne lévő, sor- és időrendben is utolsó *A Rab és a Madár* 1795-ből származik.

A „dépot de l'amitié” *datálása* egy csapásra rendet teremt verseinek eddig bizonytalanul megítélhető időrendjében. Batsányinak szokása volt, hogy műveit szoros időrendben csoportosítsa. Kéziratunk nyolc verse az 1792 és 1795 közötti korszakban oszlik el, s egyetlen esettől eltekintve, a címek után jelzi a megszületés dátumát. Ennek megbízhatósága *A' Holdhoz* című, „1794. Novemb.” feliratú esetben okozhat kétséget, mivel a rabság állapotának lefestése az 1795-tel kezdődő kufsteini fogság környezetére illik, s nem a hazai vizsgálatiéra. A nyolc közül egyébként hét vers itt szerepel legkorábbi ismert formában.

A kézirat legfőbb értéke egy mindmáig ismeretlen szerzeménynek, a cím nélküli, 1794-re datált „Lásd, Magyar!” kezdetűnek az előkerülése. Ezen kívül kiegészült az 1794-es A Szerencséhez címen (és egy évvel későbbre gyanított), itt Elszándásként szereplő vers 10. sora, az 1796–98 között sejtett Készület 6., 7. és 8. versszaka 1794-ben már teljes, de cím nélküli ősfogalmazványával. A további öt vers tekintetében is annyi változattal vagy változtatással találkozunk, hogy önként adódik az a feltevés, hogy az előkerült versgyűjtemény az egyes művek eredeti, cenzúrára nem ügyelő megfogalmazása. A későbbi évekből előkerült Batsányi-kéziratok vagy nyomtatott változatok a hazai politikai állapotokhoz igazodnak. Az 1827-es kiadásban szereplő Tündés például így végződik:

Vesd félre már bus gondjaidat, s remélj:
Ismér az ég! Megszán s kiszólit
E hazug és csapodár világból.

Ezzel szemben az eredeti fogalmazvány így:

Vesd félre, bus Sziv! gondgyaidat te-is.
Veszszünk, ha veszünk kell! Hazánkért
Ontani vért, öröm és ditsóság.

Ugyanezt látjuk *A Rab és a Madár* ismert befejezésében, melynek utolsó sorát, „még akkor az árnyéktól is rettegén”²⁸ Kazinczy ollóval vágta le Batsányitól ajándékba kapott 1804-es változatból:

Ne ártsanak neked soha
E' vad vidéknek éhes ölyvei!
Ah! el ne érjenek téged' soha
Gonosz királyodnak vérengző körmei!

– mondja az előkerült változat, melyet Batsányi a Kazinczynak adott változatban előbb a „Sas körmei”-re, még később „*kegyetlen üldözőid*”-re mérsékelt.

Meglepő, hogy az erős politikai célzatosság egyáltalán nem ront az elégikus hangulatú versek esztétikai értékén. Az előkerült versek tovább erősíthetik azt a meggyőződést, hogy Batsányi alapjában véve elégikus költői alkat volt, a magyar irodalomnak nem mindennapi elégiai tehetsége.

²⁷ Batsányi kézírására nézve lásd: a kritikai kiadás (*i. m.*) jegyzetapparátusában, 245–248.

²⁸ Idézi a kritikai kiadás a vers jegyzetében, *i. m.*, 385.

Barokk latin retorikán iskolázott dikciója kitartott, erős zengezetet kölcsönöz e lány hangnak, melynek hajlékonyságát, dinamikáját szabadvers-kísérletei is szerencsésen fokozták tovább. A szabadkőműves elszántság és a megindult, kissé panteisztikus hangozgatás észrevétlen összefonódását mutatják *A' Holdhoz*, cím nélküli, ugyanazon évből való, s szinte folytatásának tetsző párja, valamint *A Rab és a Madár*. Előfordul persze az is, hogy az itteni vers későbbi változatai erősebbek, mint például *A látó* (itt: *Jövendölés*) vagy *A Rab és a Madár* esetében. Ezekben az esetekben is tanulságos nyomon követni a kifejezés alakulását és végső, kiforrott elégiai formára törekvését. Megmutatkozhat ez olyan apróságokban, mint a névszók nagy kezdőbetűs írását a későbbiekben a kis kezdőbetűs ortográfia váltja fel, mintegy jelezve a linzi száműzött óvatos vagy megtört tekintetét.

VIII.

A most nyilvánosságra kerülő szövegek a későbbiekben talán szükségessé tehetnek egy gyűjteményes vagy kibővített kritikai kiadást. Ezek apparátusát egy folyóirat keretein belül nem pótolhatjuk. A kéziratokat a korabeli helyesírásnak megfelelően közöljük (egyetlen kivétellel, a megnyúlt *s*-sel, melyet nem jelölünk). A verseknek Batsányitól kialakított sorrendjét természetesen megtartjuk. Az egyes alkotások után következő rövid jegyzetek csupán a legszükségesebb tudnivalókat tartalmazzzák. A szövegváltozatok könnyen kideríthetők a máig mintaszerű kritikai kiadás alapján. A további értelmezések pedig a korszak avatott szakembereire várnak.

1. Az Európai Hadakozásokra.

(*Áthúzva* 1792.)

Szomorú a' lelkem. Még alig derüle
Víg napon, im' újra homályba merüle. –
Iszonyú jövendő! rémítő képzések!
Ah! mit hoznak reánk a' bús végezesek?
Mit szülhetnek e' sok kínos küszködések,
Tüzes villongások, dühös vérengzések? ...
Felébred a' Világ halálos álmából?
'S kifejti még magát szolgálai jármából?
Avagy, Szádunknak örökös tsúfjára,
Ledől a' Szabadság most-emeltt oltára? –
Íly bizonytalanság' kétes örvényében
Hányattatik elmém méltó félelmében!
Kebelembe folynak bánatom' árjai,
'S önként zengni kezdnek lantoknak húrjai!

Uj szélvészek jönek Éjszak' tengelyéről,
Hogy elúzzék Napunk', borongó egéről. –
Felkelnek a' népek Békesség' öleről,
Hogy egymást elverjék hazájok' földgyéről!
Mint a' dühös medvék éhes barlangjokból,
Úgy mennek egymásra elhagyott honnyokból;
'S ezer halált szórván kegyetlen markokból,
Koporsót tsinálnak egész országokból. –
Természetnek Attya! Ki e' föld' színére
Helyhezéd az Embert, élet' ösvényére,
'S tsak az egy Szeretet' édes érzésére
Gyúlasztván, botsáttád szabad tetszésére:

Mitsoda végzések zavarták ügyünket,
 Városokra osztván nyomorúlt Nemünket?
 Azért gyűjtötték-e egygyüvé bennünket,
 Hogy itten bővebben onthassuk vérünket?
 Míg ki nem költözött erdők' homályából,
 Vétkezett az Ember szokott vadságából: –
 De, ha-mi gonoszt tett tudatlanságából,
 Legalább nem tette elszánt szándékából:
 Most főbb ditsósságát abban helyezteti,
 Ha gyilkos fegyverét vérben feresztheti! –
 Mert, ember-társait ha bőven vesztheti,
 A' megbódultt Világ Vitéznek hirdeti! . . .
 Büszke, gyarló Ember! hová visz vakságod!
 Miként bitangolod ditsó méltóságod'? –
 Abban lehet-e hát minden boldogságod,
 Hogyha vérségidet sirhalomba vágod?
 Tudgyad, oh balgatag! hogy az ész mivében
 Van érdem, 's a' szívnek munkás erköltségében;
 Vitézség, a' Haza' serény védelmében,
 Nem a' győző karban, nem a' vad elmében. –
 Megsalamatott Népek' fellázzadtt vezéri!
 Tí-miattatok foly ennyi Ember véri!
 De oh! Lesz oly idő, melly azt vissza-kéri,
 Ha az élet' Ura munkátokat méri! – – –
 Nints Isten? – Nints, a' ki vigyázna reátok,
 Dühös vakságtokban tán azt gondollyátok?
 Nem dőlhet-le porba, minthogy nints bírátok,
 Nemzetek' átkával terhelt koronátok?
 Hah! hogyha érttze vált kegyetlen szívetek,
 'S nints emberi érzés már többé bennetek: –
 Tekéntsetek-körül, vakok! 's reszkessetek:
 Nem állhat már soká megrendültt széketek!

A *Szépliteraturai ajándékban* (1822) még egy versként szerepel a későbbiekben a *Bartsaihoz* és *Az Európai hadakozásokra* bontott költemény, *Bartsaihoz, az akkori hadakozásokra* címen. A feltehetően első szövegváltozatot Batsányinak Aranka Györgyhöz írott levelei között találjuk (Batsányi János költeményei. Kiadta Toldy Ferenc, Pest, 1865. 251–252., vö. Kritikai kiadás, 350.).

A most előkerült kézirat valószínűleg tehát a második szövegváltozat, az 1796–1801 közötti évekből, az elsőhöz képest néhány lexikai eltéréssel.

2. Jövendölés. (1792.) [áthúзва]

- Vídúlyl gyászos Múza! Megújúl a' Világ:
 'S előbb, mint e' század végső ponttyára hág.
 Zengi, hárfá! Hallgasson most minden reája,
 Valakinek kedves Nemzete 's Hazája;
 Valaki a' magyar vátlozó ég alatt
 Még a' Szabadságnak híve 's ember maradt.

Oh Tí! Kiknek szívek örök búa merült,
 Ím' reménytek' nem vártt vig napja felderült:
 Ím' az Igazságnak terjednek sугári,
 'S dólnek a' Babona' fertelmes oltári, –
 Mellyek a' Setétség' fene bálványának

Annai századokig vérrel áradának; . .
Ama' ditsó Nemzet felkelt ím' egészen,
Melly a' két Világnak Megváltója léssen!
Az ember' elnyomott örökös jussait
Délre hozván, földre veri bálványait;
'S míg köz ellenségink' poklokra süllyeszti,
Hozzánk ím' ölelő karjait terjeszti:
„Állyon-fel a' Virtus' imádandó széki;
„Emberek! Országok! hódollyatok néki.
„Uralkodgyék köztünk az Ész 's az Igazság,
„És te, Egygyenlőség! 's te, áldott Szabadság!”

A' Föld' kerekége megrendül e' szóra,
'S láttya, hogy érkezik a' régen várt óra;
A' letapodtatott Emberi Nemzetnek
Tsonttyaiból épült trónusok reszketnek;
Rémülve szemlélik közelgető sorsok'
A' sok vérben elfultt koronás gyilkosok, —
Ők, kiknek az-imént széz-ezrek' halála
Tsak egyegy intésekben, egy szavokban álla,
'S kiknek sok nagy ország' tüzes leomlása
Oly vala, mint annyi hangya-boly' romlása! . .

Vidúly, gyászos Múza! megújúl a' Világ,
'S előbb, mint e' század végső ponttyára hág!

A vers Batsányi életében nem jelent meg. Először Szinyei Ferenc közölte (ItK, 1898. 179.), innen vette át 1904-es Batsányi-könyvébe is (80. és 203–204.). Közismert címe *A látó*.

A kritikai kiadás szerkesztői két kéziratváltozatot közöltek; az egyiket 1808-ra, a másikat 1830-as évek elejére datálták. Ezek szerint itteni variánsunk a legrégebb. Címváltozatán kívül figyelmet érdemel még az is, hogy Batsányi 1792-re teszi megírásának időpontját (míg a kritikai kiadás egy évvel korábbra).

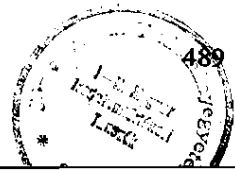
Néhány apróbb variáción kívül lényeges, hogy itteni 14. sora után a költő még két újabbat toldott bele a későbbi megfogalmazások során.

3. 1794.

Lásd, Magyar! (Hah! fene vadság!)
Egy király hová mehet!
Nints Törvény már, nints Szabadság!
Senki bátor nem lehet!

Lásd, a' tzégéres Gonoszság
Győzödelmet mint vehet!
Idegen kéz 's pap-ravaszág
Társaidal mit tehet!

A' roszz polgár uraságra,
Fényes tisztre, futva fut;
A' jó — külföldi fogságra
'S rab-szolgák' kezére jut! . . .

Van-e ország, hol az érdem
Bűn gyanánt büntettetik?
'S van-e ott Nemzet, azt kérdem,
A' hol ezt elszenvedik? ---

E cím nélküli vers eddig teljesen ismeretlen volt. A trochaikus nyolcas és hetes sorok kétszeri váltakozásából alakított kereszttrimes strófaszervezet Faludi hatására vall. Ennek s a vers politikai célzásainak is teljesen megfelel 1794-re datálása.

4. *Elszánás.* 1794.

Mit ketsegtetsz, vak Szerentse?
Nints nekem veled közöm: . .
'S nints, ki lelkem' megrettentse, -
Ön-magamba költözöm!

Nevelés' rozsosz maradéka,
Féltre, minden félelem!
Káto' felséges árnyéka,
Jer! te, tsak te légy velem!

Lássa véres tetememnél
Gyáva Béts' kevély Ura:
„Van Magyar még, ki ma sem kél
A' halállal alkura!” --

Te, kit e' bánatos elme
Meg nem fog, de véelve vél;
Mennynek földnek Fejedelme!
Add meg, a' mit még reméll:

Add: hogy méltatlan halálom
Ébreszthesse Népemet! ---
Oh! Hazám! . . ím felajánlom,
Ah, fogadd-el! éltetmet! . . .

A kritikai kiadásban *A szerencsééhez* címen szerepel. Először szintén Szinnyi közölte. Eddig „1795 körüli”-nek vélték, most Batsányi 1794-es keltezését kell elfogadnunk. Jelenlegi kézirata a legrégebb.

A kritikai kiadás 10. sorát itt találjuk kiegészítve: „Gyáva Béts' kevély Ura”. Egyike Batsányi erős politikai hangadásainak, melyeket a későbbi években megszelídített vagy egészen elhagyott.

5. *A' Holdhoz.* (1794. Novemb.)

Jer már, jer egyszer, tsillagos Ég' ditső
Fénnyel mosolygó Aszszonya! Jersze már,
Fájdalmim' érzékeny tanúja!
Vesd-el az éj' szomorú homályját!

Távúl Hazámtól, tsalfa királyaink'
Székét imádó szolga-rabok között,
'S ó nekik épültt durva fog-ház'
Rejtekből az egekre nézván,

Óhajtva várom megjelenésedet. ---

És íme jőnek kellemetes szelíd

Sugárid . . . Üdvöz'légy, kegyes Hold!

Könyveim' árja között elázva

Aldlak 's köszöntelek! . . . (Tsak te tudod nyögő

Szívem keservét: ah! egyedül te vagy

Még, a' ki most-is szánakodva

Népsz-le reám, 's panaszimra hallgatsz!)

Ím'! elhaladván úttya felét az Éj,

Némúlva hallgat 's szendereg a' Világ.

Ím'! Nyugszik a' Természet immár,

'S nyúgoszik óvele minden állat.

Szárnyára kelvén, széllyel uralkodik

A' tsendes Álom: halva pihenteti

Földünknek elbádogyadtt lakossit,

Hogy kifogyott erejekre hozza.

Ah! elkerül és futva fut engemet.

Sajnálja tőlem balzsama' tseppjeit . . .

Tsak boldogokhoz mégyen; és azt

Nézi, hová siet a' Szerentse!

Titkon sohajtnak társaim-is setét

Szurdékjaikban: nem merik átkozott

Órába' készültt zárhelyünknek

Felfakadó panaszos nyögéssel

Mély hallgatását félbe szakasztani.

Eltsendesedtek – mint amaz Óriás'

Kőszikla-barlangjában a' bölts

'S bátor Uliszsi' követőji hajdan!

Busongva szállong ablakaink körül

A' lenge Szellő; 's széllyezedő hajam'

Fürttyét az ortzámonn lefüggő

Könybe keverve, tovább kovályog. --

Így tsak te vagy még, tsak te vagy, a' kinek

Mondhassa vérző szive' gyötrelmeit

E' Szenvedő, kit Nemzetétől

Elragadó Fejedelme kínoz! . .

Mit látok? Itt hagysz, 's vissza-vonúlsz? Kegyes

Vigasztalóm! itt hagysz-e te-is megint? . .

Kell menned ah! 's nem tarthatod-meg

Gyors kerekét siető kotsidnak.

Folytasd, szelíd Hold! pályafutásodat.

Enyhítsd Nემemnek bánatos éjjelét . .

Túrj, halhatatlan Lélek! eljő

Néked-is a' kiszabott idő, túrj,

Míg földi pályád' végihez érkezel!
Vesd félre, bús Szív, gondgyaidat te-is.
Veszünk, ha veszünk kell! Hazánkért
Ontani vért, öröm és ditsőség.

A kritikai kiadás *Tűnődés* címen hozza, de tud arról, hogy 1817-ben még *A holdhoz* volt a címe abban a versfüzetben, melyet Batsányi Kisfaludy Sándornak küldött. Még egy kéziratpéldánya ismert, a Batsányi János *Poétai Munkáinak* cenzurapéldányában, mely az MTA Könyvtárának Kézirat-tárában van. Ezek alapján vitathatatlan e kézirat ősfogalmazvány volta.

A költő nem véletlenül sorolta az 5. helyre. Mintegy nyitánya a később, Toldy Ferencről „Kufsteini elégiák”-nak nevezett együttesnek (5–8. kézirat).

A komoly variációs eltérések közül a befejező három sort a bevezetésben említettük már. A 37–40. sor hiányzik ebből a változatból, a költő valószínűleg később toldotta hozzá.

Datálását azonban valószínűtlennek érezzük. A bevezető sorok leírása Kufsteinre illik, itt viszont Batsányi csak 1795-ben kezdte meg raboskodását.

6. -----

Éjfél utána van. Nyugodalomra ment
'S hallgat körülem minden. Elérkezett
A' szenvedők órája; némúltt
Nyelvemet uj panaszokra készti.

A' nedves Ósznek fergeteges szele
Mérgét kizúgván, tsendes az éjtszaka;
De vastag árnyékkal fogódik
Most-is az égnek egész tanyája.

Ah! nem ragyogtok, mennyei víg tüzek!
Nem láthatom szép fényeteket! . . . Te sem
Tetszél fel, ó Hold! a' ki máskor
Bánatimonn könyörűlni szoktál.

Ám légyen! . . . Égnek tsillagai, hív tanúk!
Fájdalmaim' bíztoosi! maradgyatok . . .
Ébredgy te, lelkemnek világa!
Tengere' habjaiban vezérel

E' Szívet! . . . Érzem gerjedező tüzét;
Égig, 's szokatlan lánggal emelkedik.
Látom, Hazám! látom halálos
Ködbe borúltt szomorú vidékid'.

Hajh! melly ijesztő, melly iszonyú setét
Felhók lebegnek tér mezeid felett!
Melly néma tsendesség! minémü
Rettenetes komor éj 's homály ez!

Illy hallgatás, illy béke uralkodik
O Ember! a' sír, a' temetők között . . .
Nyugodni látszik Kedvesed; de
Férgek emésztenek a' porában!

Várhatd Teremtőd' élet-adó szavát,
Míg e' világ a' régi zavarba dől . .
(Így tartod ezt, Hit! büszke, gyarló
Vélekedés' nyomorútt leánya!)

Kedves Hazám! fel-fogsz-e te – (és mikor?) –
Serkenni? 'S hol van támadatod jele? . .
Ébredgy-fel immár! vesd-el, oh én
Nemzetem, e' veszedelmes álmot!

Vesd-egybe, 's lássad hajdani nagy neved',
Elmúlt szerentséd', 's mostani sorsodat
Egek! minémű változat! melly
Betstelen és lenyomó külömbség

Oh Nemzeteknek gondviselő Ura!
Hogyhogy' jöhettünk ennyire? . . Nem vehet
E' nagy, vitéz Nép a' Tsalárdság'
Fegyverein soha győzedelmet? – –

Hartzolva szerzett birtokiból gonosz
Mesterkedéssel végre kiforgaták; . .
Szentség-törő kézzel kiirtván
Mind azokat, kiket a' Szabadság'

'S édes Hazájok' szivre-ható szava
Zászlója mellől el nem ereszt vala.
Elhagytad őket, vak 's boldondúl
Játszadózó szökevény Szerentse!

Elhagytad őket, Pártos az ó nevek
A' veszni-térültt roszsz maradék előtt . . .
Mert úgy tanították, úgy nevelték
Papjai, 's e' jövevény Bitanglók,

Kik még Atyáink' tsonttyaiból emeltt,
Ezer halállal támogatott, kevély
Székkjekben ülven, onnan oszttyák
Szégyened érdeme' tsűf jutalmát! . . .

Hajdan hatalmas Nemzetek Aszszonya!
Európa' diszes fénnye, Magyar Haza!
Nép! annyi híres bajnok-ember'
Törzsökös anyja! hová jutottál?

Imhol ma-is-hah! még ma-is! -- egy rabi
'S a' régen elmúltt ostoba századok'
Bús éjtszakájin származott vak
Relligyió' vas-igája nyomja, --

Melly képtelen, rút szörnyeteg, iszszonyú
Fejét egekben, lábait a' pokol'
Mélységiben rejtven, kegyetlen
Isteninek buta mennykövével

Rettentí . . . Reszketsz, megszalatot t szegény!
Terhedre szolgál életed' ösztöne;
 'S melly a' baromtól Alkotódhoz
 Felvisz, az ész, fene kín gyanánt van!

Nints már hazád; nints, nints menedék-helyed
Már néked! Ég, Föld ellened esküdött . . .
 Láttadra egygyütt tzimborál ím'
 Tsalfa papod Fejedelmeidnek

Rabságra termett szolgál tanátsival,
Hogy, pártfogóid' porba tapodva, ne
 Légyen, ki fertelmes nádályid'
 Véred' erét kiszopó fogától

Megmentsen . . . Oh, kit lenni hisz és imád
A' szenvedő szív, Mindenek' Attya, Te!
 Elnézed ezt? vagy költemény tsak
 Lételede? agy-szülemény? hiú váz?

'S mi vagy te, Virtus? nem tsupa név, üres
Szó, hang? – Igazság! balgatagok' süket
 Bálvánnya? – Természet! hol a' te
 Isteni rended, örök hatalmad? . . .

De jaj! hová, bús elme! hová ragadsz?
Térj vissza, gyászos Múza! Ne háborogj.
 Hagyd-el vad ellenségeinket;
 'S vérbe merültt kapujokra vágd ezt:

„Ember-nyomók! Tí, Krisztusotok' hazug
Szolgáji [áthúzott szó] felkentt gyilkosaink, Papok!
 'S tí, tsalfa, vérengző Kírályok!
 Tsúfjai 's átkai Népeteknek!

Reszkessetek! Jó már az idő: lobog
A' néki búsúltt Emberi Nem' tüzes
 Boszszerű: dölfös lelketeknek
 Bére halál 's örökös gyalázat!”

1794. [1792-ről javítva]

Ez a cím nélküli, alkaioszi strofákban írott vers első változatában itt kerül nyilvánosságra. A későbbiekben Batsányi két részre bontotta. Először az *Imhol ma is* . . . (Don Juan Melendez Valdez. Spanyol poéta) szakadhatott ki belőle (17–23. versszak), melyhez önállósult alakjában még 4 versszakot csatolt. A töredékes *Beszéd* (1798) itteni alakjában idézi 23. versszakát, melyet a költő később csekély mértékben megváltoztatott. Datálása valószínűnek látszik, s így jóval előbbi, mint azt a kritikai kiadás gyanította (1801).

Második kiszakadt része a *Várna és Mohács*ba került *Majthényi Barta keserve* is ennek megfelelően előbbi, mint eddig sejtették. (1827).

A vers nyolc strofája eddig ismeretlen volt, nem szerepel az eddig rendelkezésre álló két kézirat egyikében sem.

Gonosztévőknek sorsára

Kelle jutnom nékem-is! --
 Engem! .. hóhér pallossára
 Kárhozzatnak engem'-is! ..
 Lelkem! vedd ezt gondolóra,
 Ne-hogy, ütvén majd az óra,
 Készületlenek legyünk.

Üdvöz'légy, oh örök álom!

Földi jók, maradgyatok . . .
 Ah, talán ott feltalálom,
 A'mit itt nem várhatok.
 Tí, kik erköltsim' tudgyátok,
 'S holttom' irtózva halljátok,
 Kedvesim! ne sírjátok.

Alkotómnak rendelése

Így akarta végemet.
 Légyen áldott a' tetszése;
 Végye-viszsa életemet.
 Bár megsalt álmadozásom
 'S rövid volt pályafutásom,
 Térdet hajtvá engedek. --

Jer, Szabadság' szent szerelme,

Bátorítsad lelkemet!
 Az Erőszak' dühödélme
 Ér'ted onttya véretem.
 Hogy Hazám' hív fija voltam,
 Hogy bal sorsát panaszoltam, --
 Íme! vétkem ez vala.

Te, kiért most könyveimnek

Folyva foly-le zápora,
 O Magyar! hűlt tetemimnek
 Hogyha nyugszik majd pora:
 Ne hidgy a' rágalmazásnak!
 Betstelen sírt azzal ásnak; --
 Tudgyad: ártatlan vagyok!

Emlékezzél nagy nevedről

Ah! 's töröld-le szennyeit.
 Gondolkodgyál Nemzetedről;
 Szedd-le társod' terheit.
 Mondgy-fel a' sok papi váznak!
 'S véginn lévén e' nagy száznak,
 Láss, hally, érezz, és akarj.

Virtus, Ész, Érdem, Igazság

Légyenek vezéridei!
 Egygyenlőség 's a' Szabadság
 Földönn Istenségeid.

Vess Királyod' hatalmának
Vég határt, 's a' rab-igának
Szaggasd-ösze lánttzeit.

Te pedig vérem' omlását
Vedd-fel, árva Nemzetem!
Áldom hóhérom' tsapását,
Hogy neked szentelhetem!
Elnyomóidnak rettentő // Fijaidnak felsekentő
Példa vajha így legyek.

Itt még nincs címe, csak évszáma (1795). Először Szinnyi közölte *Készület* címen. Egyetlen kéziratát a kritikai kiadás XII. tábláján is közli. Érdekessége, hogy később Batsányi emlékezetből próbálta rekonstruálni 6–8. versszakát, de ez csekély sikerrel járt. A mostani fölfedezés nyomán ez a három strófa kiegészült, ill. ismertté vált.

A kritikai kiadás 1796–98 közöttre teszi, most már tudjuk, hogy ez is előbbi, 1795-ös fogalmazás.

8.

A' Rab és a' Madár.

(*Kuffstein' várában, 1795.*)

Te, tzifra kis madár!
Miért hagyád-el már
Elmét-ketsegetető,
'S a' búban elmerültt szívet
Veszélyes andalgásiból
Édesdeden serkentető,
Érzékeny éneked'? –
Vagy-is -- mivel köszönnem én neked,
Hogy bus magánosságomban meglátogatsz?
'S hogy (a' mit embertől szívem hijába vár!)
Vígasztalást és kedvet adsz? –
Ékes-szavú, szép-tollú, drága kis madár!
Mivel köszönnem én meg ezt neked?

Fel-felrepűlsz rostélyos ablakomra;
Bízást előmbe állsz,
'S úgy kandikálsz
Majd bevasaltt szűk rejtekembe,
Majd elfogyó halvány ábrázatomra,
'S vígasztalásidért
Hálát mosolygó bánatos szemembe! ...
De nem sokára
Tólem megínt elválsz!
'S a' bűnnek [áthúzott szótag] e' felhőkig értt
Boldogtalan lakó-helyérőit
Szárnyadra kelvén, újjjolog leszállsz
A' vár' fokára,
Vagy még tovább ama'
Sebess folyónak partyainn
Büszkén, uralkodó bokros halomra;

'S onnan, -- szokott örvendezésed'
Kellős, verő-fényes helyéről, --
Onnan tekéngtetsz-fel homályos ablakomra. --
Ott hangzik újra kedves éneked,
A' fenyvesek' tollas polgárinak
Víg és az ártatlanság' elnyomójának
Szemet-tsaló kevély hivságinál
Százszorta boldogabb, szebb, 's méltóbb életéről!
Ott hangzik édes éneked
Az e' kerek föld' birtokánál,
A' széles e' Világ'
Minden javánál
Kívánatosb, áldott Szabadság'
Meg nem betsúlhető nagy érdeméről! -- --

Boldog kis állat! ártatlan, szabad
Lakossa e' magas hegyek' homályainak!
Víg hírdetője,
Szíves magasztalója
Nagy Alkotód' jóságának! . . .
Te szép, te kedves kis madár!
Édes enyhítője,
Egygyetlen egy vigasztalója
Elbágyadott lelkem' fájdalomnak!
Mivel, mivel köszönnyem én neked
Elmémet-ebresztő gyöngy éneked'?

De íme! már meg' itt hagyott . . .
Meg' vissza-tére
Az esti szellők' gyenge szárnyain
Előbbi múltató helyére,
Túl a' folyónak parttyain
Ama' bokros halomra; -- 's ott,
A' nyári díszekből kivetkező
Kis fáknak özvegy ágainn,
Ott áldgya, ott
Köszönti,
A' nyúgalomra költöző
Arany-hajú szelíd Napot!
Ott önti
Gyönyörködésre készítő mennyei
Kis torka, fodros énekit;

'S hangokra-olvadott vidám érzései
Messzére hajtának minden bút, bánatot. --
Tornyunkra felható édes lehelletit
Enyhülve szíjáj-bé sokat túrtt szíveink, --
'S dobogva hajlanak-le víg dombjának a'
Völgyből felénk koválygó lágy szellőjéhez!
És, felfohászokodván
Megilletődött lelkeink
A 'Szenvedők' [el (áthúzza)]
El nem feledkező Attyoknak székihez,
Keblünkbe hullanak-le könyveink! . . .

Elhallgatott. Fülelve néz mindenfelé,
'S kérdezni látszatik:
„Ha tetszik-e?
„'S kitől, miként hallgattatik? ” --

Zeng még tovább!
Zengj, oh kegyes
Kis énekes!
Enyhítsed árva szívemet!
Enyhítsed ah! 's fedteds-el velem
Titkon-gyötrő keservemet! -- --

És íme zeng! . . . De melly szokatlan,
Melly új erővel hangzik ezüst-szava? --
Mint éled ah! 's melly ellen-állhatatlan
Vígságnak indul minden a' zajos *Inn* körül!
Miként örül,
Miként süvített az ő
Hatalmas énekének
Hegy, völgy, mező!
Melly víg örömmre gerjedének,
'S miként felelgetnek mindenfelől neki
A' szirtos oldalú hegyek'
Láttatlanul enyelgő gyermeki! --

Téged', Szabadság! tégedet énekel!
Nints szíved, Ember! hogyha nem érdekel, --
Ha fel nem indíthatnak édes
Hangjai zengedező szavának, --
M megbájoló kedves szavának,
Melly által új
Életet ad az egész tanyának! --

Áldás reád,
Ő édes
Kis Énekes!
Áldás reád! --
Ne ártsanak neked soha
E' vad vidéknek éhes ölyvei!
Ah! el ne érjenek téged' soha
Gonosz királyodnak vérengző körmei!

A vers eddig ismert legrégebb kéziratát Kazinczy kapta Batsányitól a debreceni bálon, 1804 októberében. A mostani változat tehát szintén a legrégebb. Komoly variációs eltérésekkel. Címe és keletkezésének ideje eddig is ismeretes volt.

Dávidházi Péter

KRITIKATÖRTÉNET ÉS FILOLÓGIA

Szöveggyűjtemény *A magyar kritika évszázadaiból**I. Irodalomkritikai korszakok és kultúrtörténeti háttérük*

A következő fejtegetések alapjául vett kétkötetes szöveggyűjtemény,¹ mely korabeli cikkek, tanulmányok és könyvrészletek, valamint közéjük iktatott kritikátörténeti magyarázatok segítségével mutatja be a XIX. század magyar irodalomkritikáját, *A magyar kritika évszázadai* sorozatnak a kezdetektől a romantikáig ívelő részét folytatja, s a XX. század irodalombírálatáról tervezett két kötetet készíti elő. A múlt századi kritika törzséről adott hosszsmetszetének természetes jelleget kölcsönöz, hogy határait nem a század első és utolsó évének gépies átvétele szabja ki, s belső ízületei is az anyag sugalmazásához igazodnak. Terjedelmileg a két kötet első harmada, mely *A romantika korszakában* címet viseli, 1817-tel kezdődik és a szabadságharcig tart. Az első évszám régi kritikátörténeti konszenzust érezhet maga mögött;² a periódust szerkesztő és író Fenyő István indoklása szerint ebben az esztendőben „szakad el legnagyobb irodalomkritikai gondolkodóink egyike, Kölcsey Ferenc a romantika eszméi jegyében addigi mesterének, Kazinczy Ferencnek avuló klasszicista irányzatától”, ekkor jelennek meg kritikái Csokonairól és Berzsenyiről, ekkortól lehet szó a magyar irodalom „önálló, autonóm jellegéről, mai értelemben vett szépirodalomná válásáról”, s ekkortájt „alakult ki nálunk véglegesen az eleven, egészséges irodalmi fejlődés múlhatatlan velejárója – a kritika műfaja is”. (I. 7., 79.) A középső harmad, melynek kialakítója, Sőtér István, *A népies-nemzeti irányzat korszakában* címet adta, időben szűkebb, de kritikátörténetileg igen gazdag periódust foglal magába, a szabadságharc bukásától a kiegyezésig. Itt meggyőző a történelmi korforduló kritikátörténeti átvétele, mert a korszak normakészlete és normakezelése, úgy látjuk, lényegileg tér el mind a megelőző, mind a rákövetkező korétól. Erdélyi kritikusai munkássága átvél ugyan 1849-en, Gyulaié 1867-en, de az előbbi (akit Sőtér István egyik legjobb tanulmánya ebben a harmadban mutat be) a szabadságharc előtt a költészet túlzott eszményiségét kifogásolta, míg utána a kritikustársaitól is megrótt külsődleges anyagiságát („kelmeiségét”); az utóbbi, bár változatlanul konzervált normakészlettel fogadta a századvég irodalmát is, Németh G. Béla szerint ekkor már igazán értékest jobbára csak emlékbeszédeiben alkotott, hatalmi pozíciójába merevülten mindinkább leszakadt az eleven kritikáról, mígnem a századelőn mint „élő erekye” képviselte „a magát túlélt népnemzeti irányt”. (II. 66., 116.) A harmadik harmad, *A pozitívizmus korszakában* címmel és Németh G. Béla tolmácsolásában, 1867-tel kezdődik, amikor „egy fél évszázadra nyerte el a magyar politikai berendezkedés arculatát”, lezárulása pedig az 1890-es évtized, amikor működésében először álltak be komolyabb zavarok (II. 9–10.), s mely egyszersmind a kritikában beköszöntő új korszak trónkövetelő irányzatának, A Hét ifjú nemzedékének évtizede. Kritika és irodalomtudomány e három évtizede során a századközép egyéni szabadsággal és változatosan használt, de íratlan kritikus megegyezésben egyesített normanyalábjá sokszínű spektrumra bontakozott szét, egyszersmind azonban veszített fényerejéből; a korszakot méltán jellemzi bemutatója az *apályos, virágkort követő, pihenő, alvó és csiráztató* metaforákkal. (I. 454., II. 301.)

¹ *Irányok Romantika, népiesség, pozitívizmus.* Írta és összeállította FENYŐ István, NÉMETH G. Béla, SÓTÉR István. I–II. Bp. 1981. (*A magyar kritika évszázadai*, szerkeszti SÓTÉR István. 2. és 3. rész) 621. ill. 350.

² Vö. CSÁSZÁR Elemér, *A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig.* Bp. 1925. 56.

Elfogadván, hogy a művelődéstörténet értékrendszerek történeteként is vizsgálható,³ s tapasztalván, hogy egy kor irodalomkritikai ítéleteiből normáira, normáiból értékrendjére lehet következtetni, kritikátörténeti szöveggyűjteményünkől – kellő közvetítéssel – a művelődéstörténet is gádogadhat. A hosszmetset ezen túl közvetlenebb művelődéstörténeti leleteket is rejt a kritikák egy-egy vallomásszerű, tárgyak szempontjából látszólag mellékes kitérőjében, ahol az irodalomkritika háttéréről, legalábbis a kor hangulatviszonyain átszűrve, becses adalékokkal szolgál. Az élettempó nehezen követhető gyorsulását saját korunk kiváltságának, az értékszemlélet üzletiesedését és a köz-kultúra sekélyesedését a kiegyezés utáni kapitalizálódás velejárójának szokás tartani; múlt századi kritikásaink panaszait hallgatva mindez jóval korábban elkezdődhetett. Erdélyi János már 1845-ben a kifejtett kór diagnózisával lep meg: „Szerencsétlenségünk, hogy az újabb időkben teljesen megszaggatva élünk, mihez fölötte sokat adott a zszurnalisztikának rajtunk ütése, mielőtt még komolyabb és egészségesebb műveltséggel birt volna nemzetünk.” A gondolatok megemésztésére nem marad már idő, „apró szükséghez szokva, valami kicsinyes életet élünk, mint a gyermek, tesszük, vesszük a tárgyakat, kapkodunk mindenfelé, mint a későn kelő, (...) kapkodunk kicsinységeken, mint a vízbe haló, minden fűszálhoz”. Az idők mozgásirányát érző Erdélyit balsejtelmek gyötrik; a reformkor ígéretes lendületét félti e szétzilálódástól: „Nyomorú élet! alig jobb a tengésnél! Mert ha tengő nemzet felrázatik, legalább, mint egész, s nem mint lelki, testi töredék áll fel; míg e hazai kicsinységek által úgy elszóratik az elme, hogy össze nem szedhetni sok időre.” Úgy érzi, e kor a „kapkodás időszakának” bélyegét süti arcukra, s belőle „semmi nagy időre szóló nem kerekedhetik”; ebben a szétforgácsolódásban „téved el politikai reformunk, s általa vergődésbe vesz jobb erőnk, s ifjúsági tűzünk szalmalángba”. (I. 351–352.) Gyulai Pál, 1855-ben, bámulja Aranyt, akinek szerény vidéki hajlékában „elég ereje van mind a pénzvágy, mind a hiúság kísértéseinek ellenállni, (...) míg mi itt a fővárosban adott ígéreteink vagy szükségjeink miatt néha könnyelműen játszunk a költészettel, s nyomva a körülmények súlyától, üldözve a szerkesztők és nyomdai szolgálktól, odadobjuk elisietett műveinket, hogy kedélyünket késő bánat keserűsége fogja el”. (I. 584.) 1860-ban Katona Józsefet állítja példaképül, aki anyagi viszonzást nem remélve költői és hazafíui „lelkessülésből” alkotott maradandót, ellentétben a kritikus jelenének anyagias felületességével: „Most, midőn hála istennek, kezdenek jobbra fordulni viszonyaink, fájdalom, mind ritkább kezd lenni az ilyenmű lelkesülés. A költői idealizmus prózai indusztrializmussá fajulgat. Azon jövedelem után kezdjük osztályozni az írókat, melyet művekből vesznek be, s minden pillanatnyi siker koszorút követel vagy aggat homlokára.” (I. 599–600.) 1860-ban Arany János kritikáiban is szóba kerül „átmeneti” korszakuk „politikai és társadalmi zilált jelleme vagy inkább jellemhiánya”, s az ebből levonható következtetések egy részét hajlandó elfogadni: „a társadalmi viszonyok gyökeres átváltozása, midőn a régi és új még harcol egymással, s a győzelem egyik félre sincs eldöntve, (...) tömérdek habozást, kétséget, nyugtalanságot idéz elő a kedélyekben, s a percenként változó remény és csüggettség, ez egy napról más napra élés, nyomasztóan hat a költészetre”. (I. 462.) Greguss Ágost 1870-ben arról panaszkodik, hogy van „forgalom, van üzlet, van szinte rohanó haladás a piacon; de az eszmék országában annál kisebb a sürgölődés. Ez úgynevezett gyakorlati világban, e kaimári mámorban a szellem pangásnak indul, s félni lehet, hogy a túltengő anyagiság zsirjába fullad.” (I. 543–544.) Asbóth János a kiegyezés utáni fiatal irodalomról jegyzi meg: „A sajtóvállalatok megszorodtával (...) bizonyos hatalom került a kezébe”, s főként érdekek alapján összeverődött csoportjai „megalakították a kölcsönös dicséretre és előmozdításra külön kisebb-nagyobb klikkjeiket.” Rákosi Jenőnek és Dóczi Lajosnak „az irodalmi pajtáskodás művészete” csinált hatásos „reklámat”. „Addig hirdették őket nevezetes költőknek, míg nemcsak a publikum, hanem a többi fiatal irodalom is elhitte, hogy azok.” (II. 45.) Arany László 1879-ben Ágai Adolf tetszetősséget erőltető tárcái mögé jellemző kor-képet vázol föl: „A gőz és villany mai korszaka, könnyű viláfgorgalmával, iparának ezernyi leleményével, a művészetek közhasználatát megkönnyítő intézményeivel, váratlanul gyorsan szakadt a fejünkre, s vitt véghez fővárosunkban egy társadalmi átalakulást. Gyorsan keletkezett egy sereg új igény, mely a fortélyos kényelem, finomított életmód, kikeresett élvezetek után áhítozik. (...) Megváltozott a közfelfogás aziránt, hogy mi a kelléke egy művelt embernek, s e kellékek megszerzése

³ Vö. MAKKAJ László, *Művelődéstörténet mint értékrendszerek története*. Történelmi Szemle 1974/3. sz. 429–436.

megkönnyítettett, mert a közfelfogás több oldalú csiszoltságot követel ugyan, mint egykor a régi szűkebb »művelt körökben« követeltek, de kevésbé válogatós az alaposág tekintetében.” (II. 42–43.) A különböző évtizedekből és egyéniségektől fennmaradt, más-más célra szánt s mégis egybehangzó tudósításoknak hinnünk kell, legalábbis a korabeli magas értelmiség hangulatára vonatkozóan: a XIX. századi magyar irodalomkritika művelői úgy érezték, hogy a minőség igényes normáit e gyorsuló, üzletiesedő és sekélyesedő kulturális közegben kell fenntartaniuk.

II. Hosszmetszeti részletek a filológia nagytója alatt. Az irodalom mint „respublika”

A hosszmetset filológiai, de (mint rendszeren:) nem csupán filológiai haszna, hogy segítségével egyes kritikátörténeti motívumok felbukkanási helyét pontosabban bemérhetjük; így a gyűjtemény anyaga a szakértőknek is szolgálhat meglepetésekkel. Fenyő István szerint, aki méltán számít a kérdéskör legbelső ismerőjének, azt a tanítást, hogy az irodalom respublika, az 1826–27-ben induló „Élet és Literatura lapjain írták le nálunk először.” (I. 132.) A sorozat előző részének lapozója viszont korábbi (s aligha első) előfordulásra bukkanhat, méghozzá olyasvalakinek a tollából, akitől legkevésbé várnánk az irodalomtörténetírásban ránk hagyományozódó, mindmáig erősen „mephistophelesi”⁴ jellemrajza alapján, mely az irodalmi köztársaságért küzdők barikádjával szemközt örökítette meg: Döbrentei Gáboréból. Az Erdélyi Múzeum 1818. évi IX. füzetében Döbrentei *A kritikáról* szóló cikkében fogalmazta meg elveit: „Egy minden talentom s ízlés nélkül levő író (...) büntetlen hinné magát nagylelkű írónak, ha senki sem mutatná meg a közönség előtt tévedéseit. (...) A tudósok republicájában ellenmondhatás nélkül csak azokat teszi elsőeknek az érdem istennéje, mely csak a legtisztább lelkeket választja fiainak, kik valósággal nagyok. Neki egy szeme van, szüntelen csak a való érdemet nézi – az emberek sokfelé tekintenek, míg ítéleteket kimondják.”⁵ Az Erdélyi Múzeumról e sorozat első részéből megtudjuk, hogy magasszintű és korszerű irodalmi tanulmányai jussán mérföldkő volt a magyar irodalmi gondolkodásban, mivel azonban legtöbb tanulmányát a Kazinczy ellenfelévé váló szerkesztő, Döbrentei Gábor írta, akit „a kazinczyánus elfogultságú magyar irodalomtörténetírás ellenszennel kezel”, csak újabban kezd méltó elismerést kapni, noha Döbrentei idézett cikkének követelményei például „visszhangozni fognak mind Berzsenyi *Antirecenziói*-ban és a kritikáról írt tanulmányaiban, mind Kölcsey és más kortársak megjegyzéseiben”.⁶ Ezt igazolni látszik szöveggyűjteményünknek egy régtől ismerős, de e hosszmetsetben váratlan jelentést kapó részlete, Bajza 1830-ban írt röpiratából Dessewffy József gróf ellen: „Megtanultam igen a társasági élet viszonyait tisztelni; tudom, hogy ott herceg és gróf, báró és nemes, polgár és paraszt van; mivel tartozom mindeniknek, egyenként és együtt, értem; de (...) ezen tartozás, ezen kötelek csak a polgári kör határáig nyúlnak, s ott, hol az írói respublika kezdődik, hol a tudományok országába léptünk, hol a társalkodási konvencióknak vége, ezek is megszakadtak. Itt nem érdem, nem születés, nem hivatal többé, egyedül okok, egyedül ész adnak elsőséget; s én ezeknek szoktam, ezeknek tudok térdet és fejet hajtani, nem semmi auctoritásnak, nem semmi grófi méltóságnak. Jaj akkor a magyar literatúrának, jaj az ész kultúrájának egész egyetemleg, ha felette mágnási kény diktatórkodik, ha az igazság őszinte szavát hatalomszó harsoghatja le! Ez volna a Döbrenteiak diadalma, ez a józan ész veszedelme!” (I. 181.) Nos, ha főntebbi Döbrentei-idezetünkre pillantunk, kételyünk támad csakugyan ez volna-e az ő „diadalma”, hiszen a maga szolidabb stílusában már ő is ezt kívánta; *szellemi* hierarchiát teremtő, mellékes tekintetektől megszabadult, csakis a valóságos (nem múltból öröklött) érdemet díjazó írói-tudósi respublikát. (Az írói és tudósi köztár-

⁴ TOLDY Ferenc, *Emlékezés Bajza József felett* (1861). In: Toldy Ferenc: *Irodalmi beszédei* I–II. Bp. 1888. II. 16.

⁵ *Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig.* Írta és összeállította TARNAY Andor és CSETRI Lajos. Bp. 1981. 468.

⁶ Csetri Lajos bevezetőjéből, uo. 447., 449. Vö. FENYŐ István, *Az Erdélyi Múzeum szerepe a reformkor eszmei előkészítésében* in *A magyar sajtó története I. 1705–1848.* Szerk. KÓKAY György. Írták FENYŐ István, KÓKAY György, KOSÁRY Domokos, T. ERDÉLYI Ilona, UGRIN Aranka. Bp. 1979. 255–279.

aságot egyikük sem választotta szét.) Bajza magával ragadó retorikája, eszméinek időszerűsége és vonzereje, valamint Döbrenteinek a személyes válaszadás előli kitérése egy csapásra feledtette (s feledtetni máig), hogy mind a filológiai, mind a logikai láncolatból hiányzik egy szem: arra, hogy Döbrentei Dessewffyvel *mint gróffal* akarta volna elhallgattatni Bajzát, vagy hogy maga Dessewffy mágnási rangját vetette volna be, meggyőző bizonyítékot, hacsak Bajza ékesszóló, de megalapozatlan feltételezését már önmagában annak nem vesszük, senki sem kerest.

Bár a kortársak közül láthatólag senki sem hitte, hogy Dessewffy szavától Bajza elnémul, sőt az első pillanattól szinte lélegzetvisszafojtva várták válaszát, s bár épp Bajza felülkerekedése és polémiajuk kimenetele tanúsította, hogy a mágnási szó elhallgattató mindenhatósága már nem volt a régi, mindez hiába volt: a kortársak a korabeli rendi társadalom optikájának valószínűsítő hatása alatt, az utókor a korabeli rendi társadalomról rekonstruált kép alapján, magától értetődőként fogadta el a Bajza beállításától sugallt látszatot, mely teljesen Döbrenteiek ellen szólt. Mint Toldy 1861-ben visszaemlékezett rá, Bajzának Dessewffy ellen írott válaszát olyan eszme vezérelte, „mely a kor hajlamaival találkozók: a születési tekintély teljes negatívója; innen annak óriási hatása és jelentéke”, jöllehet társadalompolitikai hatásával Toldy nem értett egyet, mert az „irtóztató” válasz „oly harcot kezdett meg, mely polgári téren sajnos folytatásra ada példát és ösztönt”.⁷ Akiknek egykor hajlamaival találkozott Bajza írása, azt hallották ki belőle, amit annyira vágytak hallani, s így eleve nem is vehették észre a benne lappangó inszINUÁCIÓT; a mi korunk viszont, mely – joggal – haladó hagyománnyá értékeli át azt a társadalompolitikai hatást, melyet Toldy „sajnos”-sal kommentált, ugyan miért fordított volna nagyobb gondot a *reakció* ügyének méltányos kivizsgálására? Az ördög védőügyvédjének mindig hálátlan, többnyire kompromittáló, némelykor szinte életveszélyes szerepéért, bármennyire szükséges volna a szellemi élet tisztántartásához, tolongást aligha várhatunk. Így azután soha senki nem tartotta fontosnak föltenni Arany János más kontextusban megfogalmazott, de itt is érvényes kérdését, mely pedig a mindenkor filológia márványba véshető intése lehetne: „Azért, hogy *valószínű* (. . .), következik-e, hogy *való* is egyszersmind?”⁸

A gyanút, hogy *nem következik*, nemcsak Bajza – levélben is terjesztett – föltevésének híhetősége altathatta el, hanem talán a Döbrenteivel szemben azóta felgyülemlt előítéletek is, melyek miatt pályáját egész a közelmúltig „a gyanakvás görcsöve alatt” nézték, mígnem eloszlátasukra akadt bátor vállalkozó.⁹ Így ma már hivatkozhatunk olyan véleményre, mely szerint a Kazinczynál „esztétikailag sokkal alaposabban és korszerűbben iskolázott” Döbrentei „nem volt olyan tiszta jellem, mint amilyennek Kazinczy 1816 végén látta, de olyan gazember sem volt, mint amilyennek utolsó éveiben találta”. Meggyőzőnek tűnik a higgadt mérlegelés: „ha értékei, melyeket egy évtizeddel korábban eltűzött, nem lettek volna, aligha játszhatott volna akkora szerepet a 20-as évek második felének szellemi életében és a Tudós Társaság megszervezésében. Bajza-féle »megsemmisítése« sem akadályozta meg azt, hogy az akadémia első főtítkára legyen egy fél évtizedig, s ne hasznatlan munkát végezzen ott is.”¹⁰ Az egyoldalú és végtelen előítélet könnyen összegeyzethetné a velejégig romlottnak tartott Döbrenteiben az írástudók respublikájának hangoztatott elismerését a grófi méltóság (amúgy is tizenkét évvel későbbi) tisztátalan igénybevételével. De ahogy

⁷TOLDY Ferenc, *i. m.*, 17. Bajza válaszáának „képzeltetlen sikerét” Toldy irodalomtörténetében szinte változatlan megfogalmazású mondatban foglalta össze, de itt, személytelenebb előadásmódra törekedve, kihagyta a „sajnos”-t. Vö. TOLDY Ferenc *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig rövid előadásban* I–II. Harmadik, javított kiadás. Pest, 1872–1873. II. 75.

⁸ARANY János, *Naiv eposzunk* in *Krk.* X. kötet, 270.

⁹Vö. CSETRI Lajos, *Kazinczy és Döbrentei*. It 1981/3. sz. 768., ill. 767–775.

¹⁰Uo., 770., 774. Vö. Fenyő István eltérő nézetével, mely Döbrentei pályafutását visszaféldésként értelmezi: az Erdélyi Muzéum idején is „rossz kritikus” volt ugyan, de „szerkesztői rátermettsége, felkészültsége” előfeltétele volt a folyóirat sikerének, s „ha nem is mélyen és alkotó módon”, de ő „érzett rá legkorábban” nemzedékéből a korszerű eszmékre; a *Conversations* lexikoni pör idejére azonban „reakcióssá silányult”. in *A magyar sajtó története I. 1705–1848.* 255–259., 423.

nincs jogunk kételkedni Bajza inszinuáló feltevésének *jóhiszeműségében*, ugyanúgy nincs jogunk fel-tételezni Döbrenteiről, hogy ennyire tudatosan vizet prédikált és bort ivott volna. Ez az álszent, sőt demagóg kétszínűség nem férne össze azzal sem, hogy jelleméről már néhány kortársa is kiegyen-súlyozottabb mérleget készített. Egyetlen példa: Kölcsey éppen a kérdéses időben, 1830 végén ír arról, hogy Döbrentei egyazon levélben tudatta vele a Magyar Tudós Társaságba történt beválasz-tását, s hogy a *Conversations Lexikon* Berzsenyi-cikkében recenzióját „sanyarúnak fogja deklarálni”. Kölcsey szerint ez a híradás egyszerre franciás és római: „Franciás, mivel a kedvetlennek tetszhető, örvendetes hírrel cukroztatik felül, római, mert egyenes, republikánus őszinteséggel teszen nyilatkoz-tatványt.”¹¹ A rossz hír megédésítésének bocsánatos bűnére, a keserűt édes ostyába csomagoló diplomatikus, bár egyben tapintatos ügyeskedésre Kölcsey elnéző iróniával vonja föl szemöldökét, a rosszat kertelés nélkül szemébe mondó *egyenes, republikánus (!) őszinteség* viszont egyértelműen kivívja elismerését.

A Bajzától sugallt értelmezésnek kedvezett az is, hogy Dessewffy alakja szintén mindmáig nem bontakozott ki az előítéletek ködéből. Pedig már Kazinczyval folytatott levelezésének első napvilágra jutó kötete (1860) alaposan meglepte az elfogulatlan olvasót; Csengery habozás nélkül vallja meg recenziójában, hogy Bajzával és Széchenyivel folytatott polémiái alapján téves kép alakult ki róla, levelezésének olvastán viszont „tisztetettel hajlunk meg a jeles férfiú előtt”, hiszen ha csupán „azt mondjuk felőle, hogy fölülemelkedett korán, nem sokat mondunk Dessewffy dicsére-tére”.¹² Toldy is, éppen Bajza-émlékbeszédében (1861), a Dessewffyról alkotott kép lassú korrek-ciójára célozva írja, hogy „minél inkább gyűlnek, halála óta, magas talentomai s polgári érdemeinek emlékei kezeink között, annál mélyebben kell fájlalnunk, hogy a védenz kéréseinek engedve, gúnyos intervenciójával az ifjú szertelen tűz ostromát tisztos fejére vonta”.¹³ Azóta a levelezés mindhárom kötete rendelkezésünkre áll, a rehabilitáció mégis hamvába holt, s Dessewffy egyesek szemében máig a haladás tekintélyelvű kerékkötője. Pedig nem az volt. Idézzük föl 1810. (!) augusztus 11-én írott leveléből az órá nagyon is jellemző állásfoglalást: „(. . .) azok akik a Literaturát művelik, egy közönséges társaságot formálnak, melynek legfőbb törvénye az egyenlőség, és amelyben se despo-tát, se rabot nem lehet elszenvedni. (. . .) A Literatura közönséges társaságában nem lehet más despo-tizmust megismeri annál, amely az elmének tehetségén és felsőségén fundálódik.” Tegyük hozzá 1819. október 11-én kelt levelének toldalékjából a hangsúlyosnak szánt, mára mégis elfeledett vagy agyonhallgatott zárósortokat: „A tudományok és szépmesterségek országa respublica, nem pedig mo-narchia, azért nevezik a franciák: la République des lettres. Én az uralkodási lelket azért nem szeretem literatúrámban, mert gátolja mind nyelvünk, mind elménk kifejtődését, és (. . .) sok jó fejeket elidege-nít az írástól, vagy legalább írásaik közrebozátatásoktól.” *Bajza gróffjától* nem várhatnánk ezt a hit-vallást, még kevésbé az egész levél fölháborodott eszme-futtatásának tiszta szellemi demokratizmusát. Az történt ugyanis, hogy Kulcsár István a hozzá eljuttatott költemények közül Kézynek Dessewffy szerint „szép verseit” nem közölte, Dessewffyét, önkényes igazításokkal, igen. „Ha újságíró lennék”, füstölög Dessewffy, „ilyen részrehajlást nem gyakorlanék soha is”. (Ma mégis arra hivat-kozva állítják szembe *Dessewffyvel* Bajzát, hogy az utóbbi szemében a folyóíratszerkesztő „az irodalom respublicájának egyik irányadó képviselője (. . .), aki előtt csakis a teljesítmény, az alkotás szellemi rangja számít, az előjogok nem”.¹⁴) A szerző megkérdése nélkül végzett belejavításokra Dessewffy így reagál: „azt pedig épen nem engedném meg magamnak, hogy a másóban tetszésem szerint legkisebb változást is tegyek”. Az öntelten tudálékos javító szándékból különböző hibák

¹¹ Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, 1830. december 14-én. in KÖLCSEY Ferenc, *Összes Művei*. Sajtó alá rendezte SZAUDER Józsefné és SZAUDER József. I–III. Szépirodalmi Könyv-kiadó. 1960. III. 375. (Természetesen Kölcsey beválasztásáról és recenziójáról van itt szó.)

¹² CSENGERY Antal, *Egy pár vonás gr. Dessewffy József és Kazinczy Ferenc jellemzéséhez* in CSENGERY Antal, *Jellemrajzok*. Bp. 1898. 135.

¹³ TOLDY Ferenc, *Emlékbeszéd Bajza József felett* (1861) in: *T. F. irodalmi beszédei* I–II. Bp. 1888. II. 17.

¹⁴ FENYŐ István, *A Kritikai Lapok harca az irodalom respublicájáért (1831–1836)* in *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. 424.

kerültek Dessewffy verseibe, aki a korabeli elfoglaltságokat és előítéleteket kipellengérező tanulságot von le: ha az ember nem végezheti el személyesen a korrektúrát, jobb ha nem publikál, „kiváltképen mikor gróf a szerző, mivel akkor majd mindég azt hitetik el magokkal az újságírók és mustrálgatók: hogy ő nsga tudatlan, hogy semmit sem olvasott magyarul, hogy egészen esmeretlenek előtte a nyelvbéli villongások, egyszóval, hogy ő nsga nem tanult egyebet, mint táncolni és lovagolni, s az írás mesterségéhez legkisebbet sem ért”.¹⁵ Dessewffy itt az előítélettől megrontott logika téveteg működését is leleplezi: ha gróf ír olyasmit, amiben a felületes szerkesztő (nyelvi, ritmikai stb.) hibát vél fölfedezni, nem is töpreng rajta, bizonyosan hiba-e, hanem annak veszi, mert gróf írta s így valószínűleg *szükségképpen* hibázott. A hiányzó oksági láncszemet itt ugyanaz az előítélet toldja be, amely Bajza első szavára készpénznek vette, s veszi ebben az ügyben máig, hogy gróf csak *mint* gróf akarhat eldönteni egy vitát, szava csakis „hatalomszó” lehet, hozzászólása kizárólag „mágnási kény”. Pedig Dessewffy vitriolos hangú vitairatának sem stílusa, sem fiktív beszédhelyzete nem támogatja az alacsonyabb rangút leparancsoló gróf mítoszát, hanem itt is, levélben is, szarkasztikusan is, komolyan is legföljebb a tapasztalt érett kor és az elbizakodottan heveskedő fiatalság olyan szembeállításával igyekszik hatni, mely még az önkritika alázatát sem nélkülözi. Példa erre Kazinczyhoz írott levele 1830. július 27-én, melyben így magyarázza indítékait: „nem lehetett tovább tűrni a gladiátorok minden mértéken túl ment illetlen packázásait – a szerénység becsét akartam velek megesmertetni, melyre az öregnek botlásai emlékezete után, a fiatalnak pedig bukások félelme miatt van szüksége”.¹⁶ Fenyő István olvasatát, mely szerint Dessewffynek „tekintélyvelen alapuló támadását Bajza (...) hajlíthatatlan bátorsággal verte vissza” (I. 172.), a (szöveggyűjteményünkéből kimaradt) támadás szövege nem igazolja; tekintélyvelen alapulónak legföljebb a ránk hagyományozott beállítás láttathatja velünk, mely a pört mindmáig a Bajza által konstruált olvasatban, általa sugallt értelmezésben akarná megörökíteni.

Bajza konstrukcióját ráadásul nem Dessewffy szövege váltotta ki: filológiaiilag bizonyíthatóan *előbb* készült el, mint hogy azt olvasta volna. Már 1830. június 19-én elkezdett és július 15-én befejezett, Toldyhoz írott levelének második felében, még csak hallván Dessewffy válaszólasí szándékáról, kész a feltételezéssel: „csak csillogni szeretne, s azt hiszi, hogy nekem grófi auctoritásával fog imponálhatni. Majd meglássuk, mit használ írói körben a grófi titulus”.¹⁷ Időközben, július 6-án Kazinczyhoz írott levelében, a hallomásból elképzelt választ ugyanebbe a preconcepcióba illeszti: „ha oly valamit követend el velem, ami grófi neveléssel öszve nem fér, köteles leszek-e én neki azt eltűrni, s csak azért leszek-e köteles, mivel ő *méltóságos gróf*?” Bár a jövő idejű ige („követend”) is világosan árulkodik arról, hogy ez csak előzetes feltételezés lehet, a feltevést hordozó kérdésből a levél folyamán tényleírás sugalló állítás lesz; s már itt, Dessewffy röpiratának olvasása előtt, főpróbát tart Bajza majdani cikkének lefegyverző retorikája, megérezvén a helyzet szimbolikus történelmi kiaknázhatóságát: „ők azt hiszik, hogy írói republikában grófi auktoritásokkal lehet valakit elnémtani. Meglássuk, üdveztend-e őket ezen hit. Még Magyarországbán senki sem keveredett gróffal tolcscatába, én leszek most reakényszerítve. Fegyvereimet úgy fogom használni, hogy *grófoknak* szolgáljon tanúságul, mint kell s mint illik szót váltani oly emberrel, ki bennünket nem bánta. Nemes vagy báró, gróf vagy herceg, írói világban egyféle jussal bír, első-

¹⁵ Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, 1810. augusztus 11-én. in *Kazinczy Ferenc levelezése*. I–XXI. Kiadta Váczy János. Bp. 1890–1911. VIII. 53.; Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, 1819. október 11-én in *Gróf Dessewffy József bizodalmas levelezése Kazinczy Ferenccel 1793–1831*. I–III. Kiadta KAZINCZY Gábor. Pest, 1860., 1861., 1864. II. 399–401. Vö. FERENCZY József, *Gróf Dessewffy József életrajza*. Bp. 1897. 72–73.

¹⁶ Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, 1830. július 27-én. in *Tollharcok. Irodalmi és színházi viták 1830–1847*. Összeállította SZALAI Anna. Bp. 1981. (A továbbiakban: *Tollharcok*) 97. Dessewffy indítékaira l. még: FERENCZY József, *Gróf Dessewffy József életrajza*. Bp. 1897. 73–74.

¹⁷ Bajza József Toldy Ferenchez, 1830. június 19-én, illetve július 15-én. (Az idézett rész a július 15-i folytatásból van.) in *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*. Sajtó alá rendezte OLTVÁNYI Ambrus. Bp. 1969. 506.

segeket itt nem születés vagy hivatal oszt, hanem ész: melynek én mindenkor kész voltam s kész leszek tédet hajtani.”¹⁸ Ebből az öngerjesztett folyamatból csap majd föl Bajza ellenirata, melyben a feltevésből kibújt állítás immár olyan magabiztos kioktatássá válik, hogy a benne lappangó inszINUÁCIÓT és annak indokolatlanságát gyanútlan szem észre sem veheti: „Nem ártana a grófnak még azt, bár későn is, megtanulni, hogy szavai egyedül azért, mert grófi szavak, még nem fognak hitelt nyerni, s az olvasó, ki látni kíván, szemét nem fogja behunyni a gróf parancsolatjára.”¹⁹ Amit e kitanítás implikál: ráfogás; Dessewffy nem hitte, hogy szavai *egyedül azért, mert grófi szavak*, hitelt nyernek, nem is kívánta ezt, s távol állott tőle annak rangra hivatkozó megparancsolása, hogy az olvasó hunyja be szemét az igazság előtt. A tekintélyelvűség nem volt kenyere; röpiratában is érzékenyen, sőt túlérzékenyen reagál arra, amit Fenyéry négy kérdésből álló vitaindítójában a tekintélyelv megnyilatkozásának vél: „F. ur is tehát főképp csak azt veszi tekintetbe, kitől származik valami? nem pedig mi származik”.²⁰

Foglaljuk össze: az irodalom respublikájának tanítását Magyarországon nem az 1826-ban megszülető Élet és Literatura lapjain írták le először, hanem kifejtette már (például) Döbrentei Gábor az Erdélyi Múzeumban (1818), valamint Dessewffy József Kazinczyhoz írott leveleiben (1810, 1819). Amikor Bajza a Conversations Lexikon perében az irodalom respublikájának hangsúlyozásával érvel ellenük, semmi olyat nem mond, amit ők már korábban ne vallottak s le nem írtak volna. Hasonló eredményre jutunk, mint a közelmúlt egyik elemzése, mely Kazinczynek és Kisfaludy Sándornak a neológia körüli párviadalát megvizsgálva kételkedni kezdett „az irodalomtörténetírás hagyományozódott képében”, megkockáztatva a föltevést, hogy „az ellenségeskedő felek közt a vitában talán még valódi, döntő, elvi megalapozottságú ellentétet sem fedezhetünk fel”. Az sem csak a XIX. század első évtizedének említett bajvívóira áll, hogy „ők ketten alighanem sokkal inkább hasonló dolgokat akartak, mint képzelték, vagy mint egy egyoldalú történelemfelfogás láttatni szerette volna”. A két problémakör abban is rokon, hogy míg a tisztánlátást ott az a hagyományos „megítélsmód” nehezítette meg, „mely Kazinczy szerepét kizárólagos értékmérőként és egyértelmű válaszóként állítja be, esztétikai és politikai értelemben egyaránt”,²¹ itt Bajza kapott mindmáig hasonló szerepet. Félreértés ne essék: Bajzának csakugyan elévülhetetlen érdeme, hogy minden korábrinál nagyobb hatóerővel fogalmazta meg és fogadtatta el az irodalom respublikájának gondolatát,²² de a pör eszmei ellentéteinek és minősítő szereposztásának megkonstruálásával máig érvényben maradt torzításokat és megtévesztő látszatokat idézett elő. A XIX. századi magyar irodalom- és művelődéstörténet, sőt történelem szempontjából is oly fontos Conversations Lexikon-pör tehát egy másfél évszázados optikai csalódás után immár felülvizsgálatra szorul. Mindebből kiviláglik; hogy az új szöveggyűjtemény kínálta kritikátörténeti hosszmetset a biztonságosabb filológiai tájékozódást és méltányosabb értékelést egyaránt elősegítheti; lehetőséget ad apró adatok helyesbítésére, melyek immár feszültebb viszonyba kerülnek az öröklött sémákkal, kételyt ébresztenek irántuk, s ellenőrzésük érdekében az *audiatur et altera pars* forrás-kutató szenvedélyét ébreszthetik föl a kései olvasók – reméljük, minél népesebb – táborában.

III.1. Reformkori tapasztalat; hatáskritikai beállítódás; helyi szempont

A hosszmetset másik haszna, hogy mintázatán végigkövethetjük egy-egy probléma megoldási kísérleteit, mígnem a korábról ismert egyes részletek az egészen belül új jelentést kapnak. Leginkább a XIX. századi magyar kritika egyik főmotívumára, a célzatos irodalomnak, az ún. irány-

¹⁸ Bajza József Kazinczy Ferenchez, 1830. július 6-án. in *Tollharcok* 91–92.

¹⁹ BAJZA József, *Észrevételek a Conversations-lexikoni pörhöz gr. Dessewffy József ellen in Tollharcok* 110.

²⁰ DESSEWFFY József, *Az országszerte ösméretes fiatal tudós Zajbaj Úrhoz, egy csupán józan eszű, ősz hajú, békét szerető tudatlan in Tollharcok* 76.

²¹ MARGÓCSY István, *Kazinczy és Kisfaludy Sándor* It 1981/3. sz. 753.

²² Vö. Tóth Dezső *Irodalmi kritikánk kezdeteinek néhány kérdése*, ill. *Bajza József* című tanulmányaival. in. TÓTH Dezső, *Élő hagyomány, élő irodalom*. Bp. 1977. 82., ill. 101–102.

költészetnek változó megítélésére érvényes ez, nemcsak az 1840-es években, ahol megszoktuk, hanem a gyűjtemény mindhárom harmadában. A múlt századi irodalombírálatnak ezt a dilemmáját nem önmagában, hanem a kritikai beállítódás típusainak tágabb összefüggésrendszerében tanácsos szemügyre venni. Ha a kritikában megkülönböztetjük a mű és az univerzum viszonyára összpontosító „mimetikus” vagy ábrázoláskritikai, a mű és a befogadó kapcsolatát vizsgáló „pragmatikus” vagy hatáskritikai, az alkotó és a mű összefüggését alapul vevő „expresszív” vagy kifejezéskritikai, s a tárgyszerűen önállóan tekintett mű belső felépítését kutató „objektív” vagy tárgykritikai beállítódás négy alaptípusát,²³ akkor a hosszmetzsetből jól kivehető a XIX. századi magyar irodalombírálat, sőt irodalomtörténetírás erősen, bár korántsem kizárólag hatáskritikai beállítódása. A nyelvújítás és reformkor szellemi mozgalmainak politikai hatását tapasztalva általánosítottodott elvvé, majd nemegyszer elfogadott, sőt számon kért követelménnyé irodalom és kritika társadalmi felelőssége, önkéntelen vagy tudatosan keresett szerepvállalása. Ebben a szellemi erőterben a mű és az olvasó pólusai közé, az olvasóra gyakorolt hatás vizsgálatára beállítva rendeződött el a kritika normáinak változó készlete, s ezt az erőteret tartotta fenn a szabadságharc bukása után az irodalomban lelki támaszt is kereső kritikai szemlélet, mely számára „a valódi költészet (. . .) az élet nagy meghasonlásaival” kibékítő „második isteni kijelentés” volt (Gyulai), s a művet elemezvén ezt a kérdést tette föl: „nyújtja-e (. . .) azon engesztelést, melyet a költészettől jogosan követelünk?” (Arany).²⁴ S az öröklődő, vagy módosulva újratermelő hatáskritikai beállítódásnak számos tünetét hordozza majd a századvég irányzatilag erősebben megosztott kritikus mezőnye is.

Nyelvújítás és társadalmi fejlődés oksági láncolatára utalt a Kazinczy-émlékbeszédét író Kölcsey, már 1832-ben, fölismervén, „miként nyert az egész nemzet szó által ideát, idea által tettet s tett által jóltevő, egyetemi változásokat; miként lettek százados előítéletek semmivé; miként enyésztek el egymás után száz meg száz lélekszorogató formák”. (I. 127.) Kemény Zsigmond a *Még egy szó a forradalom után* (1851) lapjain már nemcsak magyar példa alapján értelmezte a nyelvújítást láncreakciót indító „filológiai forradalom”-ként, mely új eszméket oltott a társadalomba, mígnem „annyi gyarapodást nyert a közszellem, annyi erélyt és éberséget az ítéletet, annyi vizsgálódási hajlamot az irodalom, hogy nem sok idő múlva az egész társadalom fogalmai, kívánatai és világnézetei gyökeres reform felé sietnek, és viszont kevés évek múlva a társadalom átalakulásának ügyfolyama az állami formák és jogszerkezet átalakulását mellőzhetetlenül előidézi”.²⁵ A Vörösmarty-életrajzát író Gyulai, a hatvanas évek közepén, e hézagmentes oksági láncolat miatt érezte szétválaszthatatlanul egy kornak Vörösmartyét Petőfivel és (a szabadságharc előtti) Aranyval; mi több, az összefüggést ő nem egyirányú okozatiságnak, hanem kölcsönhatásnak fogta föl: „A magyar költészet 1823–48ig a legszorosb kapcsolatban van a kor politikai küzdelmeivel, melyek közvetve és közvetlenül befolytak a nemzeti szellem fejlődésére. Kazinczy fejlődésbe indította a nemzetiségi eszmét s nyelvújításával felkeltette a reform vágyait. A politikai téren ugyanaz a harc ismétlődött, mely az irodalomban alig végződött be. (. . .) Egymásból táplálkoztak: az irodalmi küzdelmek politikaiakká váltak és viszont! (. . .) Ez irodalmi és politikai átalakulásnak megvoltak magokban a tényezői, de lényegileg egymást idézték elő.” (I. 602.)

A nyelvújítás és a reformkor tudatosította tehát azt a fölismerést, hogy az irodalom széles körű és mély hatás eszköze lehet, s részben ez a fölismerés alakíthatta ki a XIX. századi magyar kritikának az irodalom hatására figyelő, túlnyomóan „pragmatikus” szempontrendszerét, holott a nyugati irodalomkritika beállítódására ez Horatiustól a XVIII. századig nyomta rá a bélyegét, s a XIX.

²³ Vö. M. H. ABRAMS, *The Mirror and the Lamp: Romantic Theory and the Critical Tradition* New York, 1958. (Első kiadás: Oxford University Press, 1953.) 3–29. (A „pragmatikus” jelzőt mindvégig ebben az abramsi értelemben, kritikaelméleti terminusként fogom használni.)

²⁴ GYULAI Pál, *Szépirodalmi Szemle* (Budapesti Hirlap, 1855). Kötetben: GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok 1854–1861*. Bp. 1908. 138. (L. erről Sötér István kommentárját vizsgált szöveggyűjteményünkben, I. 560.) ARANY János, *Hebbel: Anya és gyermeke*. (1860) Szöveggyűjteményünkben: I. 466.

²⁵ KEMÉNY Zsigmond, *Még egy szó a forradalom után* (1851) in KEMÉNY Zsigmond, *Változatok a történelemre*. Szerk. TÓTH Gyula. Bp. 1982. 396–397., I. még 395–401.

század elejének romantikájára már az „expresszív” kritika nézőpontja lett inkább jellemző.²⁶ A reformkori irodalom politikai hatását tapasztaló kritika az egész XIX. század folyamán maga is sokrétű társadalmi szerepet vállalt. Németh G. Béla figyelmeztet arra, hogy az irodalomkritika a századvégi Beöthy Zsoltnál is „mint elődei közül annyival, a hiányzó magyar filozófia, történetfilozófia és társadalometika feladatát is igyekezett betölteni. S az esztétikai mellett, sőt előtt »nemzetnevelői« szerepet.” (II. 90.) A reformkorban kibontakozó magyar irodalomtörténetírásról Fenyő István jegyzi meg, hogy „létrejöttében nagymértékben közrejátszott a nemzeti lét veszélyeztetettsége”, s kezdettől „nemcsak tudományág, szakma, hanem elsőrendű tényezője a nemzeti tudatnak”. Ennek azonban „ára van: az esztétikum önállóságának korlátozódása, az irodalom társadalmi, még inkább nemzeti függésének túlságos eluralkodása”. (I. 161–162., 164.) Az irodalomtörténetírás – nemegyszer teherbírást meghaladó – társadalmi szerepvállalása és nemzeti elkötelezettsége olykor a tudományos vizsgálódás nyitottságát is (mindmáig) veszélyezteti.²⁷

A befogadó közegre figyelő és a befogadóra gyakorolt hatást vizsgáló nézőpontnak része lehet abban, hogy ez a kor az egyetemes normát helyi szemponttal kiegészítve alkalmazta. Az egyetemes norma szükségességét, szemben a merőben szubjektív önkény érvet sem kereső ítéletésével, még nem vonták kétségbe. Az ítélni akarónak tudnia kell, tartotta Kölcsey, „hogy nem arra van szükség, hogy ez vagy amaz íróban mi tetszett vagy nem tetszett nekie? hanem arra, hogy ez vagy amaz író (. . .) előadása megegyezik-e a jónak, szépnek, nagyoknak és valóban egyetemi principiumaival?” (I. 125.) De bármennyit hangoztatta is e század, főként első két harmadában, az egyetemes normák szigorú alkalmazásának szükségét, az ítélezést többnyire nemcsak azok alapján végezték. A „napkeleti eredetű” magyar „eredeti sajtásága” különbözik a nyugati nemzetekétől, fejtegette Fáy András 1829-ben; a német, francia és angol irodalom „héroszi” is másképp írtak volna, ha magyarnak születnek, hiszen az eredetiség mindig „nemzeti zamat”-tal jár. Fáy következtetése: „Mennyit nem ártnak tehát némely kritikusaikkal azzal, hogy dolgozásaikat idegen kritikák után ítélik meg! Nem minden kép illik ugyanazon egy ráma alá.” A külföld normáinak szemszögéből a magyar művek „eredetieknek nem vétethetvén, mint követések a szomszéd óriási példák mellett törpék maradnak”. (I. 41.) Fáy láthatólag az eredetiség nemzeti, sőt nemzetkarakterológiai vonásai miatt ragaszkodik a helyi norma figyelembevételéhez, s a máshonnan vett mérce méltánytalan értékcsökkentő torzítását szeretné kiküszöbölni. Erdélyinél némiképp hasonló gondolat történetesebb szemléletű változatával találkozunk: a helyi irodalomfejlődésben betöltött funkció ítéletmódosító szempontjához ragaszkodik. 1845-ben úgy gondolja, hogy ha átvesszük azok véleményét, akik Vörösmartyt a kortársi világ legnagyobb költői közé emelik, s azt hangoztatják hogy franciaként vagy angolként lába előtt heverne a világ, akkor „talán nem is igaz, amit állítunk”. Meglehet ugyanis, hogy azokban az irodalmakban Vörösmarty nem számíthatna olyan nagy költőnek, mint itthon: „A francia, angol irodalom egész más szempontból megítélendő, költőnk is más volna ott Voltaire és Shakespeare, Moliere és Byron után, míg nálunk úttörő, pályakészítő, s emeltyűje a délpont felé igyekvő nemzetiségnek, s az ezzel haladó műveltségnek, s mint ilyen (. . .) elsőségének bizonyos volta mindenki által elismertetik.” (I. 364.) Eötvös József 1847-ben, Petőfi fogadtatásán gondolkodva kárhozza, hogy az önállósuló irodalmat átvett normák szerint ítélik meg. Petőfi a közönségnél magyarsága miatt népszerű, a kritikusok túlnyomó részénél nem az, „mert kritikánk eddig minden művet egészen idegen szempontból és szabályok szerint ítélte meg, miben egyszerűen okát találjuk azon csekély hatásának, melyet kritikánk eddigi irodalmunkban gyakorolt”. A magyar irodalom, főként a líra, immár „több önállóságot” mutat, „nem csupán a nagy német folyónak mesterségesen átvezetett gyöngye ere többé, hanem nemzetségünk mélyéből látunk fakadni forrásokat”, azért elodázhatatlan a kritika nagykorúsítása: „vajon nem jött-e el ideje, hogy kritikánk is kissé önállóbb felfogásra emelkedjék, hogy átlássa, miként a Tieck- és Schlegelek teóriái irodalmunk valóban eredeti műveinek megbírálására nem egészen illenek?” Nagy magyar írók csak úgy támadhatnak, „ha a lehetőségig önállólag lépnek fel, s nem a külföld kritikai nézeteit, hanem

²⁶ M. H. ABRAMS, *i. m.*, 20–21.

²⁷ L. még erről Fenyő István gondolatait in: FENYŐ István, *Az irodalom reszpublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830.* Bp. 1976. 462–463.

nemzetünk sajtóságait tartják szemük előtt". Eötvös összefoglaló ítélete: „feladatunk magyar műveket alkotni, s a mód, mi szerint műbírálóink eljárnak, e célt nem segíti elő” (I. 317., 319.)

A szabadságharc után sem hiányoznak a helyi szempontok az egyetemes normák mellől. Amit ekkor *művészi célnak* neveztek, az esztétikai érték engedményeket nem ismerő számonkérése, fontosabb volt immár szerintük az ún. *irodalmi célnál*, tehát az irodalom bátorítására és ápolására törekvő, főként helyi szempont szerint ítélő kritikánál; a helyi szempontot mégsem csupán a fejlődéstörténeti szerep kutatására hangolt Erdélyi társította az egyetemeshez. Arany nem rejtette véka alá kritikai normáit (vö. pl. I. 475.); e normák teljesítése azonban csak hibátlanná tehetné az ő szemében a művet, remekművé nem; alkalmazásukkal szerinte nem lehet aggálytalanul megoldani az értékelést, s a remekművek is ugyanúgy csak viszonylagos, óvatosan kezelendő becsléshez szolgáltatathatnak alapot: „óvakodom mindenek fölött némely bíráló azon tulásába esni, hogy kiválogatva s mértékül magam elé tűzve a legnagyobb írók legsikerültebb munkáit, mindent a mi azokon alulesik, feltétlenül kárhoztassak, jól tudva, hogy (. . .) lehet oly mértéket állítani föl, melyhez szabva bizony Horác sem sokkal tetézi a mediocritást”.²⁸ A feltörekvő ifjú nemzedék mindent lefitymáló, egyoldalú és türelmetlen maximalizmusát érett nyugalommal hártotta el magától,²⁹ s ugyanígy rosszalta a kizárólagos és dogmatikus normaérvényesítés gépies eljárásait: „(. . .) előre kiteszik a rőföt egy tudós aesthetikai értekezésben; aztán hozzá szabják a költeményt, s ha nem találják összeillőnek, kész a mocsok; ha pászolni vélik, akkor minden egyéb hiány dacára, emelik az égbe”.³⁰ A többszempontú értékelés híve a határozatlannak éppen nem mondható Gyulai is; Vörösmarty műveiben „tetemes fogyatkozásokat” fedez föl, ha ezeket „gyakran szépségek takarják” is, ám „ha szemügyre vesszük, mi volt előtte a magyar költészet, mivé lőn általa és utána, érezni fogjuk, hogy Vörösmarty sokkal nagyobb, mint aminőnek tisztán csak esztétikai szempont mutatja”. (I. 601.) A szűkebb érvényességű szempont kiegészítő használata, legyen az nemzeti, fejlődéstörténeti vagy a fogékony normaérvényesítés óvatosságából adódó, jellemző a kor legjobb kritikusaira.

III.2. A hatáskritika utóvédharca az „irányköltészet” vitáiban

Ha hosszmetzetünket a négyféle kritikátípus viszonylagos térhódításaira figyelve tekintjük át, első harmadában szemünkbe tűnik, hogy a romantikára jellemzőként várt túlnyomóan „expresszív”: kifejezéskritikai beállítódás mellett, mely a spontaneitás, őszinteség, mesterkéletlenség és személyes eredetiség normáival dolgozik, legalább annyit találkozzunk a hatást kutató: „pragmatikus” megközelítés kritériumaival (tanítás, nemesítés, lelkesítés, kibékítés, gyönyörködtetés), s nem kevészer a „mimetikus”: ábrázoláskritikai szemléletmód mércéivel (valósághoz való hűség, jellemzetesség) és az „objektív”: tárgykritikai módszer követelményeivel (koherencia, belső egység és arányosság, ökonómia). Az irányzatos irodalomról folyó több évtizedes vita is mind a négyféle normakészletet mozgósította, de hosszútávon leginkább a hatáskritikai beállítódásnak kedvezett; az irányköltészet védői és ellenfelei számára egyaránt megnehezítette a „pragmatikus” szempontoktól való teljes függetlenedést.

Az „expresszív” beállítódáshoz ebben a két kötetben Kölcsey jut legközelebb, aki Csokonai-bírálatában (1817) érzés és hangnem keresetlenül organikus egységének, együtt fogantatásának, s a mesterkéletlen eredetiségnek romantikus normáival ítél, amikor a magyar költőt Bürgerrel hasonlítja össze: „Csokonai általában fogva hidegebb, mint a német példány, s mindenütt látszik, hogy az érzésnek tónusa tanuló, nem pedig együtt születve van.” (I. 84.) Másik híres kritikájában Berzsenyit azzal különbözteti meg Horatiustól és Virágtól, hogy „sohasem a tárgytól veszen lelkesedést, hanem önmagától, önmagából ömlik ki minden szó, minden gondolat. Az ő legjobb darabjai közt nincsen egy is, mely reflexiónak következése volna, minden csupa érzés, minden csupa fantázia, ifjui erő, ifjui lángolás”. Kölcsey ugyan nem azt mondja, hogy *azért* a legjobbak azok a

²⁸ ARANY János, *Költemények* in Krk. XI. 188.

²⁹ Uo., 187.

³⁰ Arany János *Tompa Mihályhoz*, 1854. június 23-án. in Krk. XVI. 449.

darabok, mert magából a költőből „ömlik” a gondolat és érzés, de az, hogy éppen a legjobbnak ítélt darabokat látja ilyeneknek, mégis az expresszív igényű kritika értékrendjére enged következtetni. Ez azonban nem zárja ki, hogy Berzsenyi korlátait részben ne ugyanebből a tulajdonságból magyarázza: „a gondolatokban s érzésben szegénynek látszatik, azazhogy ő némely gondolatokat, némely érzelmeket a lehetséges hévvel önt ugyan ki, de ezen gondolatok, ezen érzelmekek szűk körben forognak”. Talán épp a közvetlen személyesség változatokban való szűkölködését látva lép túl némileg a romantikus kritika „expresszív” beállítódásán, amikor mintha tárgyak és hangnemek megfeleltetésének klasszicista normáját is ki akarná elégíteni: „a poétának nem arra kell törekednie, hogy különböző tárgyakat egyforma mód alá rekesszen, sőt inkább, hogy minden tárgynak saját hangot adhasson, s így stílusának, gondolatainak, érzelmeinek többoldalúságot szerezzen”. (I. 94., 96.) A „pragmatikus” szempont megtalálható ugyan Kölcseynél is, de már a sérthetetlen esztétikai önelvűség miatt sem kaphatott nála főszerepet. Ahogy megkülönbözteti a művészetet kizárólagos tárgyát a befogadóra gyakorolt különféle hatásoktól, az csírájában magában foglalja már az irányköltészet majdani ellenzőinek egyik érvét, a nem esztétikai célok hatócsökkentővé tett irodalom elutasítását: „Minden művésznek, kétségkívül tehát a költőnek is, egyedül való tárgya a szép; ezt kell neki a maga ezerféle alakjaiban keresnie, akar bámulatra hozni, akar megrázni, akar meglágyítani, akar nevetetni készülni bennünket.” De bármennyire „egyetemi” és nem „relativum” az igazi művészi szépség, s „talpkövének” bármennyire „a természet változhatatlanságában mélyen kell fekédni”, azért Kölcsey a komikum szépségének hatócsökkentőjéről, hatásának feltételeiről is értekezik, a „fennálló konvencióknak” korabeli, nemzeti és helyi változatairól; s bár „a behatás veszteségéből a művészi szépség fogyatkozását bebizonyítani nem lehet”, mégis kutatja a hatás megmentésének módjait. (I. 117., 120–122.) Kölcsey többféle kritikai beállítódás nézőpontjaiból igyekezett megfelelni a mű kihívásának; ezen belül az esztétikum osztatlan elsőlegességét valló művészetfelfogása s az expresszív szemléletű kritika értékrendjére utaló normái a pragmatikus szempontot másodlagos szerepre korlátozták.

Az esztétikum önelvű függetlenségét hirdető művészetfelfogástól az irányzatos irodalom elvetéséig vezető utat példázhatja Toldy Ferenc pályafutása. 1826–27-es Vörösmarty-értekezésében a német romantikus poétika tételeire, közelebről Friedrich Schlegelre alapozva már esztétikai meggyőződése folytán lehetetlenné teszi a pragmatikus normák felülkerekedését: „ami valamely szükségnek kielégítésére szolgál, nem tartozik a szép művek országába”, mint azt „a beteg lelkű Tinódinak énekei” példázzák számára. (I. 153.) 1864–65-ben megjelent irodalomtörténetében tárgyilagos hangneme is csak nehezen leplezi idegenkedését az 1840 utáni magyar irodalomtól, mely mindinkább „felvette magába az élet gyakorlati irányait” s a „céltartosság” jegyében „szállt le az általános emberi és nemzeti érdekek magasságairól a társadalmi kérdések terére; azok körül forgott oktattva a regényben, izgatva a drámában, buzdítva, lelkesítve a lírában”. Szerencsére, teszi még hozzá, a fordításban bezönlő francia és német regények, novellák és drámák közül a „keresztyénység- és államellenes, libertin és nőemancipáló” műveket „a nemzet erkölcsi komoly és politikai ép érzéke, részben a cenzúra is, még most távoltartották”. (I. 166–167.) Jellemző, hogy Toldy térbeli metaforájában nemcsak az általános emberi, hanem a nemzeti érdekek is magasán helyezkednek el, a társadalmi kérdések viszont lent, hová az irodalom *leszáll*, s e semlegesen leírónak is beillő ige visszamenőleg pejoratív felhangokat kap a „még most” távol tartott, de már fenyegető véglet egyértelműen elítélő bemutatásától, melyben a nőemancipáció egy (legalsó) szintre kerül a libertinizmussal, s mindkettő együttvé a vallás és állam felforgatásával. Toldy tehát, aki kezdetben esztétikai alapelvekből ellenezte a művészet eszközként való felhasználását, később politikai konzervativizmusa miatt is szembekerül a társadalmi irányzatosság műveivel, s immár nem általában a hatás, hanem a *nemkívánatos* hatás eszközeiként bírálja őket. S noha *A falu jegyzője* olyan „irányregény”, melyben „tisztelitet vív ki a nemes szív azon mély ironiája, mely erkölcsbírói szigorával a művet átlengi”, mégis „a központostási rendszer bajnokának kiáltó szava a megerendszer reformja mellett” szerinte tendenciózus torzított eredményezett, melyet az irodalomtörténet szanifikaálóan nemcsak a mimetikus elv megsértése okából, hanem politikai vetülete miatt is nehezményez: „bántó képét kapjuk a megyei visszaéléseknek, melyek, ha minden egyes vonásai okmányilag bebizonyítható valóság valának is, (...) így együtt torzképek a valónak, s annál igazságatlanabb, mert míg a fő érdek a

társaság alsó rétegeinek jut, hol a bűn a szenvedő erény glóriájában mutatattik fel, a kiválóbb osztály mind végig a nevelésnek, s minden gyarlóság, sőt gazságnak képviselőjévé tétetik”.³¹

Bajza számára nem volt ellenszenves a *művészet mint eszköz* gondolata. A színpadon azért kell szerinte nemzetiségre és eredetiségre törekedni, mert a színháznak nemcsak gyönyörködtetnie és szórakoztatnia kell, hanem magasabb célokat: „nyelvet, nemzetiséget” szolgálnia, s e „felsőbb” célokra, 1838-ban, a magyar szerzők műveinek gondos színrevitele „a legalkalmasabb eszköz”. (I. 206.) 1842-ben fontosnak tartotta a színmű hatását és Henszlmann-nal vitázva fejtegette, hogy „a hatás nem árt semmit a dráma belbecsének, a belbecsnek ellenben egy nagy fogyatkozása a hatás-hiány”. (I. 270.)³² Valószínűleg e pragmatikus megfontolások módosítják nála a mimetikus elv érvényesítésének módját is: a valósághoz való hűséget összeegyezteti az eszményítéssel. Mindezek a normái szerepet kapnak abban, ahogy a francia drámákat védi: „Szeretem őket, mert életet ábrázolnak oly hiven és valóan, hogy a hallgató ismert személyeket és történeteket vél látni és hallani, anélkül mégis, hogy az előnkbe rajzolt kép és személy megszűnnék eszményi lenni. Szeretem továbbá jó irányukért, vagy inkább józanész javallt tanaiért. Ezen művek többnyire erkölcsi irányúak, és nem ellenkeznek a morál tanításaival.” E drámák eszközeiről írva a *mű mint eszköz* analógiájától sem riad vissza: „Eszközeik ugyan néha erősebbek és gyógyszereik nem ritkán drasztikusak, de (...) minden nincs mindenkinek készítve. Más tanító és javító eszközök kellene az érettkorú embernek, más a serdülőnek, más ismét a gyermeknek.” (I. 271.)

Az *irányköltészet*ről, a tendenciózus irodalomról kirobbanó tulajdonképpeni vita, Eötvös 1845-ben megjelent regénye, *A falu jegyzője* körül, ebben az összefüggésben úgy is értelmezhető, mint a pragmatikus kritika bizonyos (nem állandó) értékkritériumainak latra vetése. A Budapesti Híradó névtelen kritikája 1845 nyarán elutasítja a pártnak toborzó, pártpolitikai hatásra törekvő irányzatosságot az irodalomban: „nem lehet, hogy a költészet megtartsa szüzességét, ha politikai párt szolgálójává áll be”. (I. 299.) A szüzesség elvesztése itt persze a megbecstelenítés, azaz: értékcsökkenés metaforája akar lenni, szemben a pártérdek fölött álló szűz (teljesértékű) irodalommal. A szolgálóány metaforája mellé Pulszky Ferenc 1847-ben az igavonó, az apró és fegyverhordozó metaforáit társítja: „mint a régi időkben sok író a költészetet a morál szolgálójává akarta lealacsonyítani, s a színpadot utilitár nézetekkel együtt csak erkölcsjavító intézetnek tekintette; ugy jelen korunkban is gyakran (...) a költészetet a politika jármába fogattott, s a képzelem a hideg ész apródjának tekintetett, kitől ez uj fegyvert kölcsönöz az ellenvélemények megtámadására”. Pulszky az önmagáért létező irodalom eszménye nevében tartja lealacsonyítóának a szolgai státust, s tekinti a legtöbb műfajban³³ lehetetlennek költészet és politikai célzat összeegyeztetését, ill. ez utóbbi elsőlegességét: „a költészet önmagában végcél, s valahányszor eszközként használatik, nemes természete ellenszegül e szolgáságnak, nem engedvén, hogy a kitűzött cél elééréssék; s a hatás (...) vagy nem lesz többé költői, vagy nem politikai”. Pulszky elismeri s nem kifogásolja a költészet esztétikai hatásának közvetett társadalomformáló erejét, a közvetlen társadalmi hatás célul fogadását azonban végzetesnek tartja a költészetre: „valahányszor a költészeti hatáson kívül, melynek befolyását azonban a kor bel s kül életére tagadni nem akarjuk, más hatást is akarunk a költészet által előidézni, akkor ólomnehezékek megakasztjuk a képzelem röptét, s föllengését lehetetlenné tesszük. Az irányköltészet nem költészet többé.” (I. 303–304.)

Henszlmann Imre már korábban, a negyvenes évek elején a puszta mimetikus vagy mérőben pragmatikus normák teljhatalmának ártalmas következményeit bírálja a szerves műegész eszménye nevében, s így egyfajta tárgykritikai megközelítés útjára lép. A természet utánzását, magasabb

³¹ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig rövid előadásban* I–II. Harmadik, javított kiadás. Pest, 1872–1873. II. 186–187.

³² Szöveggyűjteményünk anyagára szorítkozva itt csak utalhatunk arra, hogy Bajza nem egészen ugyanazt érti a *színi hatás* fogalmán, mint Henszlmann. L. vitájukról Széles Klára: *Henszlmann Imre–Bajza József vitája* It, 1976. 37–62.

³³ A Magyar Szépirodalmi Szemlélt elemző T. Erdélyi Ilona vette észre, amire az egykori vita résztvevői nem figyeltek föl, hogy Pulszky a satírával pl. kivételt tett; a bajok feltárására és hatás előidézésére ezt a műfajt alkalmasnak találta. in *A magyar sajtó története I. 1705–1848.* 649–650.

művészi cél szolgálatában és a maga helyén, nem ellenzi, csak öncélú eltűzését, amikor például a festészetben a lemásolt részletek dacára „az egésznek hatása elvész”, s az egyest „historiai hűséggel” részletező, „orvosi vagy más tudománynak” dolgozó művész „művészete magas álláspontjáról leszállván, ahelyett, hogy maga teremtené, a természetet majmává lesz”. (I. 277., l. még 276.) Míg 1841-ben a mimetikus, 1842-ben a pragmatikus normák hatalomátvételét rosszallja. Az Athenaeum kritikussai dicsérik a semmitmondó és „megcukrozott felszínen mutatkozó francia drámákat”, ám „a tervnek létszeres (organicus) kényszerűsége s a jellemek szükséges fejlődése (...) előtűnik majdnem egészen elenyészik”. Ezek a kritikusok „örökké csak a hatásról csevegtek, és (...) véleményüket még a közönség műveletlenebb része szeszélyeinek is alárendelték, és a kritikából egy aljas rimát csináltak”. (Változott a metafora is: nem a pártérdekek szolgálatába szegődött költészet lesz szűzességét elvesztett cseléd, hanem a műveletlen közönséget kiszolgáló kritika jelenik meg mint – megvetendő – prostitúált.) A mű belső felépítésére figyelő tárgyas kritika szerkezeti normáihoz képest a szerkezeti pragmatikus indíttatású kritériumait Henszlmann olcsónak és elégtelennek érzi: a folyóirat kritikussai „ügyes” szerkezetet igényeltek, „a kíváncsiság megfeszítését” tartották a jó szerkezet mércéjének, s „nem a cselekvények szükséges egymásbaszövődését, a következményeknek előzmények általi föltételezését”, míg nem az újabb francia drámaírók nyomán divatba jött „a tiltott hatások utáni vadászat és a terveknek silánysága, miszerint ez szükségképpen nem fejlődik ki az egyediségekből, hanem az nem egyéb, mint mindenünnen összehordott, az egészre semmi befolyással nem bíró történetek tömege”. (I. 264., 260.) Ilyen gondolati előzmények után száll sorompóba Henszlmann az irányköltészet vitában, előbb az Irodalmi Őrben (1846), majd a Magyar Szépirodalmi Szemlében (1847). Az előbbiben azt fejtegeti, hogy a költészet, akárcsak az élet, „magamagának célja”, s politikai célzatnak csak az esztétikai hatáson keresztül szabad érvényesülnie, az utóbbiban egyetemes normaként mondja ki, hogy az „iránynak föl kell olvadnia az egész műnek életműi kényszerűségében”. Mindez logikusan következik kritikai gondolkodásának fejlődéséből s a mű öntörvényű belső szervezésének követelményéből („életműi” = organikus), amelyet már az évtized elején képviselt. A romantikus esztétika szervezésgézményét továbbvivő tárgykritikai beállítódás bírálja itt a „pragmatikus” kritika értékrendjét, melyben minden a tanító, mozgósító vagy gyönyörködtető *hatásnak* rendelődik alá.

Maga Eötvös viszont már egy évtizeddel korábban (1837) elkötelezte magát a hatáskritika értékrendje mellett: „Minden poézis a népből ered, s csak ameddig (...) hat rá s oktatva vagy gyönyörködtetve belső életébe befoly, addig felel meg magas hivatásának (...). A bárdtól, ki műveletlen hangzásatával a brit sziget durva népségeit tettekre hevíté, Shakespeare-ig, ki e föld első nemzete erkölcsiségére hatott, a költő legnagyobb érdeme az, hogy szava tetté vált” (I. 232.). Victor Hugo drámatörténeti pillanatát Eötvös így magyarázza: a dráma ekkor „nem változott még azzá, mi már egyszer a régiék között vala, s minek lennie kell: az emberi társaság hasznos eszközévé”. Hugo azon fáradozott, hogy a dráma ismét megkapja azt az életfunkcióját, amelyet szerinte a görögökénél betöltött, ehhez azonban egykori hatásának eszközeit kellett visszaadnia neki. A drámaíró számára a legfontosabb az a „morális meggyőződés”, hogy „az igazság terjesztése, a népnek oktatása s jobbítása” a célja, ám hogy ezt megvalósítsa és „a népre hathasson, szükség, hogy mulassa is” és előadásmódját közönségéhez szabja. Hatékony és alkalmazkodás belső dialektikájának Eötvös tudatában van, de nem retten vissza tőle, s nem folyamodik a szokásos megbélyegző metaforákhoz: „Ki a népre hatni akar, annak néha hódolni kell; mert az ő hatalma is, mint minden egyéb hatalom, nem ment a szolgaság egy nemétől, melyen mintegy alapul, s mely nélkül fenn nem állhat.” Hugo egész költői pályája „kétségbeesett küzdés (...) érdeket gerjeszteni”, hatást elérni; darabjaiban Eötvös is talál kivételt, de azáltal, hogy igyekezett „a drámát népszerűvé tenni s iránta közérdeket gerjeszteni”, helyes elvet élesztett föl és jót tett a művészetnek: „a művészetet azon félreutól, melyen századokig járt, az egyetlen igaz ösvényre visszavezetvén, teóriája által annyit használt, mint annak alkalmazásában – s bármely rossz legyen is az – valaha árthatott volna”. A hatásra törekvő műnek mindenekelőtt érthetőnek kell lennie; ha a szerző az érthetőség korlátain „tulhág, csak magának énekel, s talán a jövődönék. Önkorának használni szebb s biztosabb, s ezen iparkodjék a művész.” Eötvösnél a hasznos szolgálat nem lealacsonyítja, hanem fölmagasztálja a művészetet; irodalomfelfogásának nézőpontja, normái, értekezői metaforakészlete egyaránt ezt a meggyőződését fejezik ki. Az ő „pragmatikus” kritikai értékrendjében a mű becsét először a hatás helyességének ellenőrzésével és eszközei célszerűségének mérlegelésével lehet megállapítani: „A

drámában minden cselekvény (...) eszköz s (...) jó, ha célhoz vezető – azaz ha a költő alapon-dolatját helyesen kifejezi, úgy, hogy a hallgatókra erősen hasson; de a cél, a fődolog, maga azon erkölcsstani gondolat, ez az, mi köszönetre vagy átokra teszi érdemessé a költőt, ez, ami sok hibákat mentetget.” (I. 234–236.) Ezek a gondolatok logikusan vezetnek *A falu jegyzője* művészetértelmezésének ugyancsak pragmatikus beállítódásához, mely szerint a „költészet kedves játékká aljasul, ha a kor nagy érdekeitől különválva nem a létező hibák orvoslása, nem az érzelmek nemesítése után törekszik” (1845); majd kapcsolódnak a *Magyarország 1514-ben* előszavából ismert, mimetikus elvű kiegészítéshez, mely a történelmi regényt „általános művészi és erkölcsi feladatokon kívül” történelmi hűségére buzdítja (1847).

Erdélyi János *Vörösmarty minden munkáiról* írott 1845-ös bírálatában más szempontból foglal állást az irányzatosság dilemmájában. A költők „egyszersmind igazságok kijelentői”, de ez nem azt jelenti, „mintha tán a nagy költők ez vagy amaz politikai eszme után mentek volna; mert, ha így, akkor végők, és előáll bizonyos fajú költészet, mit az újabb kor irányköltészetnek (Tendenzpoesie) bémált, s legnagyobb divatban van a franciáknál, hol a különböző politikai elveket segítik a rokonelvű lapok tárcáiban”, hanem azt, „hogy a nagy szellemek *egészben* gondolkozván a világról és természetről, generikusabb igazságokat ejtenek, (...) melyeknek a speciális esetekre is lehet alkalmazása”. Byron felekezeti, Goethe politikai elkötelezettségét, Shakespeare művészi céljai szerint váltogatott pártszellemét Erdélyi közös okra vezeti vissza: „az igazi költő gondolatmenete *magasabb*, mint hogy a napi eszmék el nem férnének alatta, és egészebb, mint egyes ötletek, töredék eszmeparányok halmaza s ideetlen összessége”. (I. 354–355.) Az irányköltészetet tehát Erdélyi nem valamely adott irány helytelensége miatt nem ért egyet, hanem *bármely* irány eredendő szűkössége miatt; már itt megmoccan átfogóbb igazságok iránti vágya, mely később Hegel „térítő-jévé” fogja tenni. Az értékelés normái ebben a cikkben főként a költemények felépítésére figyelő tárgyias megközelítés fegyvertárából kerülnek ki (I. 355–359.); később előfordul, hogy Erdélyi egymás után több kritikátípus nézőpontjából vizsgálja meg ugyanazt a művet.

Arany János Hebbel-bírálatát, benne különösen az irányköltészet taglalását, ugyancsak e hosszomszvet kontextusában tanulságos újraolvasni. Hebbel művének tartalmi kivonatolása után így ír: „Mindez igen szomorú, de elég hü képe a mai társadalomnak. Csupán az a kérdés, vajon abban áll-e a költészet feladata, hogy oly szenvedéseket tárjon fel, melyekre balszama nincsen, hogy a szigorú valóságba taszítson, mely elől éppen hozzá akarnának menekülni.” Ha csak ezt a két mondatot ismernénk, úgy látszana, hogy Arany a pragmatikus szempontot emeli a mimetikus fölé, a megoldással vagy legalábbis fedettető megnyugtató szolgáló művészetet pártolja az olvasóra nem ilyen hatást gyakorló, esetleg e hatással nem is törődő hű valóságábrázolással szemben. A kiszakított idézés azonban nem szolgáltatna igazságot Aranyak, aki nem önmagát megválaszoló szónoki kérdésnek szánta ezt, hanem finom gondolati manőverezés részének, melynek során egy konszenzus által kodifikált normát próbált meg alkalmassá tágítani arra, hogy immár a maga problémaérzékenysége számára is elfogadható legyen. Mint rendszeren, ezúttal is szinte észrevétlen fokozatossággal, lépésről lépésre finomítja és korszerűsíti a közös tétel előfeltevéseit, s mire megerősítené érvényét, már kritikailag tovább is fejlesztette. A közmegegyezést ismerő és a kérdéscsőltetés látszólagos irányából is nemleges választ váró olvasó feltevéseit az érzékenyen megosztott válasz részben megerősíti, részben megcáfolja: „Talán a regény, mely a próza és költészet határán ingadoz, s ennek különösen ama faja, mely az *irányról* neveztetik, vagy az, mely humorban engeszteli ki a világ diszsonanciáit – szabadabb forma-jogait használva, dobhat föl megoldatlan társadalmi kérdéseket, ámbár itt is áll az, hogy a regény nem *mivel*, hanem *dacára*, hogy ilyenekkel foglalkozik, lehet jó költemény. Ellenben az eposz sokkal inkább költői faj, mintsem, hogy akármintő iránynak hordozója lehessen, mely nem a költészet.” (I. 465.) (Közbevetőleg: Arany másutt az „irányköltészetet” a „népbologitát eszméjével” összekapcsolódó és „korszerűtlenné” vált *divatnak* tartja. L. I. 411.) Hebbel eposza ugyan igyekezett „homéri derűtséget” árasztó „engesztelő megoldást” adni, sőt már korábban sejteti „az örvendetes kimenetel” biztos eljövételét, csakhogy a győtrő társadalmi problémák megjelenítése után ez a kiengesztelés nem meggyőző: „A nyomor (...) egy mákszemnyivel sem kevesbült azáltal, hogy a *gondviselés*, egy jószívü kalmár képében, minő csak a valóság határain kívül terem, egy nyomorultat boldoggá tön.” Hebbel eposza, „a valót szebbíteni akaró eszményítés dacára” egészében nem nyújtja „azon engesztelést, melyet a költészettől jogosan követelünk”, mert „az általa megbolygatott társadalmi kérdés (...) megoldatlan marad”. (I. 465–466.)

A szöveggyűjteményből sajnos kimaradt folytatásban Arany leszűri, hogy Hebbel „mélyebben ártotta magát a pauperismus ügyébe”, mintsem hogy csak háttérként akarta volna igénybe venni, *irányművet* hozott létre, mely elretentő példája lehet annak, hogy „mivé lesz az eposz, ha napi kérdések uszályhordozójává alázza magát”.³⁴ (Az *uszályhordozó*val Arany is gyarapítja a vita elitélő metaforatárát.) A társadalmi bajok kielégítő megoldást nem kínáló ábrázolását tehát nem minden műfajnál tartja Arany esztétikai érzéke művésziileg végzetesnek, de az eposznál igen; másfelől a szociális szempontból hiteltelen megoldást, tetszelegjen bár a gondviselés képében, társadalmi igazságérzete utasítja el. Sőt, a valóság határain túlról, a gondviselés által beküldött jószívű kalmár érezhetően sérti Arany *esztétikai* érzékét is: túlságosan esetleges és kívülről bevitt mozzanat ez az ő szemében. Nemcsak a megújított eposzban alkalmazott deus ex machina korszerűtlenné válásának felismerésére mutathat ez, hanem eredhet Arany mindenkori ellenszenvéből a mű szerveztetébe kívülről bevitt didaxissal szemben. Szöveggyűjteményünkben is idézhetünk tőle értékítéleteket, melyben a tárgyias megközelítés műegészre és belső szervezetre figyelő normáit fölébe helyezi a pragmatikus beállítódás – mégoly épületes – hatáskövetelményének. (Pl. I. 419.) Több bírálatában, így a Szász Gerő-kritikában is, a tárgyias, mimetikus, pragmatikus és expresszív normák szintézisét valósítja meg (vö. pl. I. 483.), ritkán látható fogékonysággal a tárgykritikai problémák iránt.

A művészetbeli „célzatosnak” (I. 526.) problémaköre Kemény Zsigmond gondolatvilágában a tragikum és igazságszolgáltatás befogadáslélektani vizsgálatokor, 1864-ben kerül bonckés alá. A romantikus dráma költői igazságszolgáltatásának társadalmi egyenlőtlenségében olyan irányzatosságot lát, mely a gyanútlanabb néző szemében a gondviselésre vet rossz fényt. (Ez az aggály Arany Hebbel-bírálatában kimondatlan marad, de érezhető.) A romantikusok „a politikába és a szociális kérdésekbe mélyebben vegyültek, eldobták a magas kothurnust, tragikai hatás helyett melodramait kerestek, (...) midőn a romantika főleg a politikai és társadalmi eszmékre akart hatni, s az irányregények mellé, s részint azokból falkánként színműveket termelt, a népies és népszerű érdekek előmozdítása végett”. Ennek a „nem nehéz és jutalmazó” vállalkozásnak a csábítása árasztotta el a színpadot népszínművekkel, melyek „a poézis varázsát szélesebb körben tevék élvezhetővé”, azonban „mind a tragédia, mind a szorosabb értelemben vett vigjáték iránti fogékonyságot kiirtották a közönség kebléből, a művészet muzsáját a célzatosnak szolgáléányává szegődítették”. (I. 524–527.) Az utóbbi megbélyegző metaforát az irányköltészet negyvenes évekbeli ellenfeleitől hallhattuk már; az álláspont szívs tövábbéléséről tanúskodik.

A kiegészés utáni évtizedekben is módunk van végigkísérni az irányzatos irodalomról való gondolkodás fejleményeit. Asbóth János, akit Kemény Zsigmond bocsátott szárnyra, Beöthy Zsolt elbeszéléskötetéről írt kritikai elemzésében mintha folytatná, amit Kemény a francia romantikus drámát taglalva a tragikum kisszerűsödéséről és a társadalmi irányzatosság esztétikai következményeiről kifejtett. Beöthyt a kisváros és falu alsó rétegeinek nyomora foglalkoztatja, de nem tud jelentős művészetet teremteni: anyagválasztása, eszmeköre és feldolgozási módja egyaránt „kicsinyes” és „korlátolt”. Asbóth elismeri, hogy a proletariátus nyomora valóban a kor lényegbevágó témája, Beöthy kezén azonban a küzdelem szánandó kínoztatással sorvad, „a szocializmus problémáinak és küzdelmeinek nagyságából Beöthyben semmi sincs”. Borzalmas küzdelem vagy romboló és bűnös szenvedély „felemelhet, mert van benne erő”, ellenben a „puszta kínzás és szenvedés az egészséges szivre csak kinos benyomást tehet”, mint amikor Beöthy gyakorta „gyermekeket kínoztat, akikben erő sincs az ellenállásra”. Beöthynél a halál sem „megrázó tragikumig emelkedő emóció hordozója”, hanem jelentőség nélkül, „csak úgy mellékesen” bekövetkező puszta „fizikai jelenség, bomlási rothadási processzus”, melynek részletező leírása „egyenesen undorító”. (II. 51–55.) A társadalombíráló irányzatosság e nem túl jelentős írójával szemben Asbóth olyan esztétikai érveket vonultat fel, melyek maguk is a „pragmatikus” beállítódás normakészletét veszik igénybe.

Péterfy Jenő, Eötvös-tanulmányában (1889), az egykori irányköltészet vitát érdekes kommentárral látja el. Idézi Eötvös gondolatmenetét, mely szembeállította a formai tökélyre törő művészi magatartást „a létező hibák orvoslása” és „az érzelmek nemesítése” után törekvővel, s többre

³⁴ *Krk.* XI. 37.

tartotta, ha az utóbbi kedvéért az előbbin esik csorba, mint ha a kor nagy problémái iránt közönyt tanúsítva a „költészet kedves játékká aljasul”. Péterfy szerint már ebben „az antitézisben is van némi igazságtalanság”, hiszen formai tökély és nemesítő tanítás, a „szép mű s a »szép« emberi tett” nem zárják ki egymást; Eötvös saját célkitűzéseire azonban jellemző ez az ellentét: „Ő mindig többet nyújtott, mint pusztá regényt; mindig eszméknek csinált propagandát, s a nemzet közvéleményére törekedett hatni, akár röpiraton dolgozott, akár regényt írt.” Péterfy finom különbségtétele szerint Eötvös regényeit csak annyiban lehet irányregénynek nevezni, amennyiben „témájok ugyanaz, melynek megoldásán az egész nemzet is dolgozott”, de annyiban nem, hogy „filozófiai nézeteknek, vagy az iskola gondolatainak a költészetbe való csempészéséről” volna szó. Ezt különösen igaznak érzi Eötvös „zseniális” könyvére, *A falu jegyzőjére*. Jellembrázolási tisztaságának nem ártott, hogy a „művész mögött (...) az irány embere állt”, kivéve a jegyző alakját, aki „dróton mozog, az író nemes érzelmeinek, demokratikus irányának fogasa”. A regényben Péterfy más művészi fogyatékoságokat is lát, köztük szerkezetit is, ezeket azonban nem az irányzatosságból vezeti le mint szükségszerű következményt. Mi több, némiképp e hibák mentéséül fűzi hozzá, hogy a regény társadalom- és művelődéstörténetileg korfordító közdelemnek volt fontos szereplője, s ezért „egyéni ízlésünknel magasabb szempontból kell tekintenünk”. (II. 165–174.) Péterfy tehát nem ragaszkodik az immanens esztétikai szempont kizárólagosságához, nem ítéli művészileg végzetesnek a regény társadalmi szerepvállalását, vagy ahogy Csengerytől idézi: élet és irodalom egymáshoz közelítését (II. 167.), sőt olyan nosztalgiát érez a polgárosodás széles lendületű mozgalma és emelkedett érzelmű szolgáltatalkalma iránt, hogy egyenesen irigyli a kort, mely a pusztán művészeti szempontot valami még magasabbnak rendelhette alá.

Ez nagy szó, hiszen a nyolcvanas évek vége az Európára tekintő magyar kritikai tudatban kevésbé lehetett az irányzatos művészet kedvező fogadtatásának kora. Ennek érzékeltetéséhez kezünkre játszik, hogy Péterfy Eötvös-tanulmánya mellé illeszthetjük a szöveggyűjteményből Reviczky mindössze egy évvel korábbi (1888) elemzését a *Háború és békéről*. Tolsztoj elbeszélő módszereit taglalva Reviczky megfigyeli, hogy a „naturalisták minden eszköze, összes fogásai feltalálhatók” e regényben, ám az orosz író „sohase kelt undort”, mert a legborzalmasabb jeleneteket is „a tárgyilagosság egy egészen sajátos és új nemével” adja elő, mely „a világot és az embert leírja úgy, ahogy van”, s jóllehet ezt nem „az egyéni vélemény nyilvánításától tartózkodó ama fölénytel tesz, melynek műneve *impassibilité*, s mesterei Stendhal, Flaubert és a Goncourt-ék; nem is az angol mesterek nagyon is szubjektív ironiájával, hanem teljes naivsággal és komolysággal”. Reviczky az erkölcsi célzatosság regényalakítási lehetőségeivel veti össze Natasa alakját és sorsát, s érezhetően Tolsztoj elismeréseként állapítja meg, hogy „minden más szerzőtől vagy jobb, vagy rosszabb Natasát kaptunk volna, erkölcsi lényének megfelelő végsorsal”. Ez az író tartózkodik a jellem célzatos egyneműsítésétől, az ő Natasája „ment minden írói intenciótól”; az író „utánozhatatlan tárgyilagossággal magát a természetet adja”. Tolsztoj a regény nemeslelkű nőalakjainak, a csúnyácska Mária hercegnőnek és a pártában maradó Szonjának „minden célzatosság nélkül rajzolta” sorsát, s nem érvényesített írói igazságszolgáltatást. Ugyanakkor Reviczky kifogásolja Tolsztoj orosz elfogultságát, „száraz, lapos és homályos” patriotizmusát; sajnálja, hogy a háború forrataga elrejti „a művön áthúzódó szép etikai eszmét: az emberek megtisztuló folyamatának rajzát”. Reviczky számára, aki pár lappal korábban az erkölcsi célzatosság hiányáért dicsérte jellembrázolás és sorsalakítás tárgyilagosságát, most a megtisztulás stációiként értelmezett földi élet eszméje az a „magyarzó kulcs”, mely Natasa, s még inkább Andrej és Pierre életútját érthetővé és jelentőségteljessé teszi, s ez társul a munka, szenvedés és szegénység jótékony, belső békét és szeretetet adó hatásának gondolatával. Mindez „az evangéliumok költészete” és sokszor „elementáris erejű”, gyakorta azonban „a művészet rovására megy”, az orosz író ugyanis „nem törődik a művészettel, mihelyt egy etikai kérdés foglalkoztatja”. Reviczky összefoglaló értékítéletét is ez a művészet rovására érvényesített etikai elkötelezettség szállítja le: „Ha annyi művészet volna benne, amennyi profétai ihletet sugároz: ő volna az újkor legnagyobb költője”, ennek híján azonban Turgenyevhez képest „a még mindig igen díszes második helyre” teszi e „nagy erkölcsű” író. (II. 139–149.) Ha a regény bemutatásába vegyült is némi önellentmondás, hiszen a célzatosság hiányáért dicsérte ugyanazt a művet, melyet később a célzatosság okozta művészi fogyatékoságokért szállított lejjebb, Reviczky normahasználata többnyire következetes: a politikai és erkölcsi célzatosságot egyaránt hibának, vagy legalábbis művészi fogyatékoságok lehetséges okának tartja.

Ha ezek után áttekintjük a célzatos irodalomról, s azon keresztül a hatáskritikai szemlélet értékrendjéről folyó vitát reformkori kezdetektől a századvégig, első pillantásra úgy látszik, már-már osztályozhatatlanul különböző indítékokból fogalmazódtak meg a végkövetkeztetésükben akár azonos válaszok is. Itt az eredményhez vezető út van olyan fontos, mint maga az eredmény. Hiába értett egyet például a jelentős kritikások nagyobb része irányköltészet és eszközzé tett irodalom válfajainak elítélésében: Toldy a szükségletet kielégítő művet zárta ki eleve az esztétikum tartományából; Pulszky az önmaga végcéljának tekintett költészet járomba fogását ellenezte költészet és elsődleges politikai hatás összeférhetetlensége miatt; Henszlmann csak a mű szervezetéből kiváló s esztétikai hatásától különszakadó irányzatosságot vetette el; Erdélyi a mű egyetemesen átfogó eszmeiségét féltette az irányzatosság beszűkítő hatásától; Arany az irányt az eposz műfajától érezte különösen idegennek és „engesztelést” igényelve is visszautasította a hiteltelen feloldást; Kemény a költői igazságszolgáltatás gyanússá válását és a tiszta műfajok iránti fogékonyság kiölését írta rovására; Asbóth a tragikum felemelő küzdelmét érezte veszélyeztetve a kizsákmányolásban bemutatott gyötretés, illetve a fizikai pusztulásfolyamat naturalista ábrázolásától; Reviczkyt a művészi alakítás gondjának háttérbe szorulása miatt aggasztotta az író politikai és erkölcsi célzatossága. A kritikai beállítódás négy alaptípusára emlékezve e bonyolult képletet egyszerűbb alakra lehet hozni. A fősorolt válaszok közt vannak olyanok, amelyek a romantikus poétika szerves műegészét igénylő normájával s a „tárgyas” kritikai beállítódás jegyében ellenzik az irányzatosságot; mások az irányzatosságnak az olvasóra gyakorolt hatása helyett másféle, kívánatosabbnak tartott hatást várnak el az irodalomtól, tehát az irányzatosságot a „pragmatikus” szemléleten belül maradvá kifogásolják; van olyan is, mely a „mimetikus” szemlélethez közeledve félti az ábrázolás viszonylagos élethűségét és művészi színvonalát; s akad, amely többféle kritikai beállítódás normakészletével próbál összetettebb választ adni. Másfelől a részleges vagy teljes hatáskritikai beállítódás nagyon különböző állásfoglalásokhoz vezethet: a mű társadalom- és erkölcsjavító hatását szorgalmazó Eötvös az irányköltészet teljes vállalásáig jut el; a „kiengesztelő” hatást számon kérő Arany bizonyos műfajokban elképzelhetőnek tartja, hogy egy mű, irányzatossága *dacára*, remekmű legyen; a századvég felé pedig a hatásra figyelő bíráló az impresszionista kritika szubjektív élményrögzítéséhez közeledik. Az évszázad, melyen a dialógus áthúzódik, időközben megváltoztatta a viszonyítási háttérrel is: a német romantikus poétika tételeire vagy Victor Hugo drámáira figyelő kései kritikákig. De bármennyire megváltozott a háttér, s bármilyen sokféle indítékból és szemlélet jegyében vitatták is a hatóeszközzé tett irodalom fény- és (főként:) árnyoldalait, a vita (önnön szükségességét jelző) makacs meg-megújulása arra utal, hogy a XIX. századi magyar kritika, a nyugatival ellentétben, még nem szakadt ki a hatáskritika vonzásköréből.

IV. A hosszmetesz apróbb sérülései és további használhatósága

A készülő sorozatnak ezt a kétkötetes részét sikerült úgy megszerkeszteni, hogy méretei és belső arányai révén a szakember már elég sokat s az érdeklődő átlagolvasó még ne bénítón sokat mérithessen belőle. A szerkesztéssel és bemutatással szemben épp ezért kevés kifogásunk lehet. Talán el lehetett volna kerülni, hogy Berzsenyi *Észrevételek Kölcsey Ferenc recenziójára* című válaszcikke a sorozat előző részében kapjon helyet, míg amire válaszol, Kölcsey Berzsenyi-kritikája, a jelen kiadványban (I. 91–98.). A romantika korát feldolgozó Fenyő István nem csekély szerkesztői érdeme, hogy a korabeli kritika nagy- és kismestereinek széles tablóját juttatta szóhoz. Toldynak Eugen Wessely nyomán írott tanulmánya *A szerbus népköltésről*, 1827-ből, jó okkal kapott helyet, legfőjebb kihagyandó, illetve megtartott részleteit válogattuk volna másképpen. Toldy joggal érezhette, hogy mielőtt a „nőénekekről” szólna, „hasznos lesz a szerbus nők karakteréről némelyeket elmondani” (I. 75.), mi azonban két és fél oldalt kapunk a szerb lányok-asszonyok társadalmi helyzetéről és otthoni szokásairól, s csak egy tízorosrós bekezdést magukról a „nőénekekről” – egy irodalomkritikai antológiában. (I. 75–78.) A színes, de itt lényegtelen néprajzi kitérő kihagyása révén Kölcsey *Nemzeti hagyományokjárt* csonkítatlanul lehetett volna közölni. A „népies-nemzeti” korszakot bemutató Sötér István jóval kevesebb kritikustól hoz szemelvényt, a nagyokra összpontosít (kivált Arany, Erdélyi és Gyulai kap jókora teret). Ezért

hajlandó fájdalmasan nagy árat fizetni: Kemény és Salamon mindössze két-két, Greguss és Zilahy egy-egy részlettel képviselteti magát, Csengery, Vajda, Szász Károly és társaik nyomtalanul tűnnek el a nagyok mögött. Habozunk gyorsan pálcát törni e megoldás fölött, hiszen ebben a korszakban a nagy kritikusok (Keményt még feltétlenül hozzájuk számítanánk) valóban elhomályosítják a kisebbeket, s a rendelkezésre álló terjedelem több mint egyharmadát kapó Arany János olyan összefoglalója és kiteljesítője a kor kritikai gondolatvilágának, hogy méltó módon képviselheti azt. Mégis, az arányokat valamelyest kiegyensúlyozottabbnak szeretjük volna látni. A pozitívizmus korát gondozó Németh G. Bélának sikerült eltalálni e kényes egyensúlyt, és a belső arányokat is mintaszerűen alakította ki. Bármennyire elmélyült azonban a tragikum-vitát összefoglaló, régóta érlelt tanulmánya (II. 87–110.), sajnáljuk, hogy nem a vita szemelvényes anyaga előtt, hanem azok helyett áll; Beöthy Zsolt és Rákosi Jenő könyveiből izelítőt, Péterfy három tragikum-tanulmányából pedig, melyek „esztétikai tekintetben legtöbb figyelmet” érdemelnek (II. 102.), legalább egyet teljes egészében elbírt volna ez a kötet.

Egy későbbi második kiadás reményében kigyűjtöttük a két kötet értelemzavaró sajtóhibáit. Az első kötet 264. oldalán „előttünk majdnem egészen elenyészik” helyett „előttük majdnem egészen elenyészik” kellene; a 318. oldalon „magyar irodalmunk új életre ébredett” helyett „mikor irodalmunk új életre ébredett”; a 462. oldalon „mér harcol” helyett „még harcol”; a 465. oldalon „ama faj” helyett „ama faj”, „ilyenek foglalkozik” helyett „ilyenekkel foglalkozik”; a 471. oldalon „még most látszanak” helyett „még most is látszanak”; a 495. oldalon „mutatnám fel” helyett „mutatám fel”. A 497. oldalon egy vessző egyetlen szónyi eltérése Arany mondanivalóját visszajára fordítja. Ezt olvassuk: „Ki mondja azt, hogy *ó dai* költésnek, mely pedig a legmagasabb szárnyalatu, nem *árt* a reflexió (. . .)?”, holott a szónoki kérdés így hangzott: „Ki mondja azt, hogy *ó dai* költésnek, mely pedig a legmagasabb szárnyalatu nem, *árt* a reflexió (. . .)?” Ugyancsak Arany az 511. oldalon Baróti Szabó Dávid „szórákózási szabadságát” firtatja, noha eredetileg „szórákási szabadságát”: inverziót mérlegelte. Az 526. oldalon „a polgári helyzetek aránylatai” után vessző hiányzik. Az 557. oldal Gyulai-idezetében „szinezte ki a népélet” helyett „szinezte ki a népéletet” kellene; az 583. oldalon, ugyancsak Gyulaitól, „drágán semmiségeken” helyett „drága semmiségeken”, a 601. oldalon a Vörösmarty-életrajzból vett szemelvényben „hatása képezi legfőbb dicsősége” helyett „hatása képezi legfőbb dicsőségét”.³⁵ A 603. oldalon, ugyancsak a Vörösmarty-életrajzban, „a báj nagy része a csók (. . .) árnyalati gazdagságától (. . .) függ”, pedig Gyulai erotikától mentes eredetijében „a szó (. . .) árnyalati gazdagságától”. A II. kötet 106. oldalán a Macbeth-idezet ritmustersőn pontatlan, holott a Péterfy-kiadásban még nem volt az.³⁶ Arany *Emlékül* című versének (1864. szeptember 24.) utolsó három sorában így utalt önmagára: „Ember ő is, törpe, gyenge; / S tán becsét is, ha csalódnál, / Alább tennéd . . . a valónál.” (Krk. I. 308.) Az „Ismerni akarónak” (Bethlen Miklósnénak) válaszul írott vers utolsó két sorát idézi Reviczky Gyula *Arany mint humorista* című esszéjében (Fővárosi Lapok, 1874), de már *Összes műveinek* 1944-es kiadásában kínos sajtóhibával: talán a figyelmetlen (vagy, horribile dictu: aránytalán?) szedő jóvoltából ugyanis ez a változat nem attól fél, hogy az „ismerni akaró” a törpe ember „becsét”, hanem attól, hogy „pecsét” tenné alább a valónál. Kötetünk, mely *Reviczky Gyula Műveinek* 1969-es kiadása alapján közli az esszét, sajnos még mindig így veszi át. (II. 126.) A 162. oldalon egy bekezdés első mondata Péterfy Dante-tanulmányáról azt állítja, hogy „egy ilyen elszánás pillanatában fogamzott”, de nem tudni, *milyen* elszánásról van szó, mert az előző bekezdés végére szánt mondat arról, hogy barátai igyekeztek „rávenni, szánja el magát végre a vágyott nagyobb munkára”, itt kimaradt.³⁷ A 163. oldalon „pillanati elbágyadása” helyett „pillanatnyi elbágyadása” kellene. Péterfy eredetileg helyesen idézte Arany Szász Gerő-bírálatából „a nyelv puha, erélytelen kötése” elleni kifogást; kötetünk sajtóhibája a poétikai megrovást erkölcsivel helyettesíti: „puha, erélytelen”

³⁵ GYULAI Pál, *Vörösmarty életrajza*. Harmadik kiadás. Bp. 1890. 153.

³⁶ Vö. PÉTERFY Jenő, *Válogatott művei*. Sajtó alá rendezte NÉMETH G. Béla. Bp. 1962. 443.

³⁷ Vö. NÉMETH G. Béla, *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában*. Bp. 1981. 318.

kötést tesz szóvá. (II. 206.) A 276. oldalon Beöthy 1896-os művéről, *A magyar irodalom kistükréről* van szó, egy szövegkiesés folytán mégis azt olvassuk, hogy „a mélyen reakciós célzatú társadalmi egységnek szolgálatában áll korábban *A tragikum* is”; ez helyesen: „(. . .) szolgálatában áll, mint állt korábban *A tragikum* is”.³⁸

E – könnyen kijavítható – pontatlanságok ellenére *A magyar kritika évszázadai* sorozat most vizsgált XIX. századi hosszszetszete értékes szolgálatot tehet. Segíthet orvosolni azt az áldatlan állapotot, amelyet a sorozat előszavában Sőtér István tett szóvá: „irodalmi gondolkodásunk legfontosabb szövegei olyannyira feledésbe merültek, mintha soha papírra sem vetették volna őket”.³⁹ E szövegek fölelevenítésével ma is élő problémák tanulságos előzményeit kapcsolhatjuk be újra gondolkodásunkba. Az irodalom eszköznek tekintése, amelyről a múlt század irányköltészeti vitájában is annyi szó esett, ma sem ismeretlen jelenség. Nemrég egy irodalomszociológiai elemzés állapította meg, hogy a magyar iskolák nevelési célja „az irodalom tanításától a társadalom szempontjából hasznosnak ítélt erkölcsi, politikai és egyéb értékek elfogadtatását várja” és így olyan „*eszköz-szempon-tú* (instrumentalista) befogadást hív létre”, mely „az irodalmat társadalmi *eszmény-tárként* kezeli”. Az utóbbi három évtized változó irodalompolitikai stratégiáinak egyik folytonosságot kölcsönző vonása éppen az volt, hogy „a hivatalos értékelés az *eszköz-szempon-tú* befogadást részesítette (. . .) előnyben”.⁴⁰ A szöveggyűjteményben feltárt anyagból kibontakoznak az „*eszköz-szempon-tú*” (és egyéb) beállítódásfajták altípusai és érvkészletei, előfeltevései és implikációi, vonzatai és ellenpólusai, úgyszólván egész kritikai előtörténetük és irodalomelméleti természetrajzuk. Ezért is hasznos kalauz ez a sorozat, mely máris becses anyagot tett hozzáférhetővé és formált sokatmondó alakzattá, s nemcsak a múlt irodalomkritikájáról, sőt kultúrájáról rajzolt történeti képünket teszi pontosabbá és teljesebbé, hanem a jelen irodalomkritikai gondolkodása számára is ihletadó forráskiadvány.

³⁸ Vö. uo. 381.

³⁹ *Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig*. Írta és összeállította TARNAI Andor és CSETRI Lajos. Bp. 181. 6.

⁴⁰ VERES András, *Irodalom, politika, társadalmi igények*. Literatura 1979. 25–27.

ADY ENDRE LEVELEI

Szerkesztette, a szöveget gondozta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Belia György. 1–3. köt. 1. 1895–1908. 2. 1909–1913. 3. 1914–1918. Bp. 1983. 517, 661, 555 l. (Ady Endre Művei.)

Három vaskos kötet Ady-levelézés, sőt Ady Endre levelei három kötetben. Öröm a kutatónak és Ady minden kedvelőjének. Az első és máig egyetlen Ady levelezéskötet 1956-ban, közel harminc évvel ezelőtt jelent meg egy kötetben ugyancsak Belia György szerkesztésében. Azóta az Ady-kutatás nagyot fejlődött. Befejeződött a publicisztika kritikai kiadása, és a Magyar Remekírók sorozatban megjelent egy immár megbízható összes versek és novellák kötet. A kritikai kiadás céljára a levelezést is folyamatosan gyűjtötte Varga József és Vitályos László, és a gyűjtés eddigi eredményét Láng József jóvoltából az Ady-kutatók gépiratban meg is kapták. Így megkapta Belia is, aki természetesen fel is használta a gyűjteményt, és csak fájdalmasan korai halálának tulajdonítható, hogy ennek a ténynek regisztrálásáról a bizonyára már betegen leadott utószóban megfeledezett.

A háromkötetes levelezés szerkesztési koncepciójával lenne némi vitám – most már sajnos csak a kiadóval, melynek intenciói bizonyára megszabták a szerkesztő munkáját. Vajon érdemes volt-e az Ady Endre Művei sorozatban ilyen nagy terjedelmet biztosítani Ady leveleknek, hiszen ez a sorozat a nagyközönségnek szól. Nem lett volna-e helyesebb olyan arányban válogatni a levelezést, mint ahogyan ugyanebben a sorozatban a tizenegy kötet publicisztikát három kötetbe sűrítettük bele? Ady levelei közt nagyon sok az olyan szintelen, pénzkérő, üdvözlő, versküldő vagy ún. ügyintéző levél, mely csak az Ady-kutatókat érdekelheti. Még Lédának, Csinszknának és főképpen a kis rajongó nőknek írt és tőlük kapott levelekből is elég lett volna fukarabb válogatás, mert ezek modorossága ilyen mennyiségben inkább taszító mintsem vonzó.

Szigorúbban kellett volna a kiadónak tartania magát a válogatásnak az utószóban megfogalmazott helyes szempontjához, és valóban

„elsősorban a tartalmilag jelentőseket” kellett volna nyilvánosság elé bocsátani. E tekintetben azonban nemcsak a fölösleges leveleket opponálom, hanem súlyos hiányokat is említenem kell. Nem szerepel a válogatásban Ady négy rendkívül fontos levele Jászi Oszkárhoz, mely az OSzK-ban található (Varga József közölte az ItK 1974. évi 6. számában). Hiányzik Ady távirata Károlyi Mihályhoz, melyet Bölöni nyomán már többen is közöltek. Nem szerepel a Világban megjelent távirat sem az Országos Polgári Radikális Párt 1918-as kongresszusához. Az Adynak írt levelek közül pedig hiányolom Babits leveleit. Ezek a levelek lényegesen fontosabbak az Ady-kép szempontjából, mint a szabókhöz, ügyvédekhez, titkárnőkhöz stb. írt levelek.

Nem szerencsés az sem, hogy az Adynak írt levelek a jegyzetbe kerültek, s így nehézkes egy-egy válasza vagy előzményre rábukkanunk, mert a szerkesztő abbeli igyekezetétől, hogy minél többet zsúfoljon bele az Adynak írt levelekből, sokszor zavarossá válik a jegyzet. Sokkal olvasmányosabb lett volna a kötet, ha levél és válasz időrendben egymást követték volna a főszövegben.

Nem következetes a levelek lelőhelyének közlése sem. Hol kéziratári lelőhelyre, hol pedig megjelenésre hivatkozik a szerkesztő. De ennél nagyobb kár, hogy a más forrásokból vett leveleket nem vetette össze a létező és hozzáférhető eredetiekkel, amivel sok szöveghibát megtakaríthatott volna. Nem közli a jegyzet azt sem, hogy levélről, lapról vagy táviratról van-e szó.

Feltétlenül szükséges lett volna a levelezést nyomdába adás előtt szaklektorral elolvasatni. Úgy bizonyára sok hiba, tévedés elkerülhető lett volna.

Mindez nem érinti azt a tényt, hogy Belia György óriási munkát végzett, és az alábbi

hiányosságok mindössze a filológiai akribia és a használat megkönnyítése kedvéért kívánkoznak papírra.

Az a tény, hogy az eredeti leveleken kívül többféle forrást használt, olyan zavarokat is előidézt, hogy egy-egy levelet kétszer is közölt, négy esetben azonos szöveggel de különböző dátummal. Így az 534. sz. és az 1007. sz., továbbá a 449. sz. és a 607. sz. levél, a 74. sz. és a 218. sz. valamint az 1041. és 1291. sz. levél szövege azonos. A 487. sz. és a 735. sz. levél ugyanaz azonos, csak hogy a 487. sz. valamivel rövidebb. A duplázások nyitja az, hogy ezek a levelek más-más dátummal szerepelnek a különböző forrásokban. (Az első kettő a Vitályosgyűjteményben és a Fenyő Följegyzések... c. kötetben, a két utolsó pedig Belia korábbi válogatásában és a Vitályosgyűjteményben.) Így bosszulja meg magát a sok jelentéktelen szövegű levél: osztódással szaporodik.

A jegyzetek sokszor (többször) maximalisták, bőbeszédűek, olyasmit is magyaráznak, ami nem igényel magyarázatot, mert vagy benne van a szövegben a magyarázat, mint pl. a 103., a 252., a 457., a 618. és a 678. sz. levelekben, vagy mert átlagos műveltségű ember számára jegyzet nélkül is érthető, vagy a levél szempontjából fölösleges a jegyzet. Ilyenek pl. „Ulm: német város München és Stuttgart közt; a München–Párizs vasútvonal mellett.” (259.); „a szerkesztősi szolga: János” (327.); fölösleges a Singer és Wolfner szerződés szövegének közlése (478.); „Endre napja nov. 30-án, Katalin napja nov. 25-én van.” (478.); „A Magyar Király szobaasszonyát Honkának hívták” (1040.); „Noki: Boncza Berta kutyája (foxi); Perczel Armandtól kapta ajándékba” (1155.). Az 1257. sz. levél esetében, mely egyébként jegyzet nélkül is világos, a jegyzet félreorientál. Steinfeldnek írja Ady: „Tudasd címedet Láng doktornal.” Jegyzet: „Láng Menyhért címéről van szó.”

Maximalizmusnak tekinthető az a rengeteg ismétlés is, amelyet a jegyzetekben találunk. Kár tucatszám ismételn, hogy „Dodó. Diósi Ödön”; „direktor: Vészi József”; „Jolán: Biró Lajosné, Vészi Jolán” stb. stb.

A bőbeszédű jegyzetek mellett nem ritka a szükséztelenség vagy a jegyzetek hiánya sem. Ennek legkirívóbb példája az, hogy az idegen szavakat, kifejezéseket nem jegyzeteli, pedig egy széles olvasóközönségnek szánt kiadványban ez nemcsak illik, de kötelező is. Ilyenekre gondolk mint „a híres momentané” (199.): „invita

Minerva” (632.); „fausse couche” (700. sz. jegyzetben közölt Léda levélben); „chria” (900.); „glebae adstictus” (1056. sz. jegyzetben közölt Emőd levél); „c'est à prendre ou à laisser” (1336. sz. jegyzetben Hatvány levele). Viszont ebben sem következetes, mert pl. az 1328. sz. levél „bagnó” szavát jegyzeteli.

Hiányos jegyzeteket is találunk szép számmal. Néhány példa: Kik a 170. sz. levélben említett Senkiék? Feltehetően Fehérék, akikkel Ady ekkor rosszban volt. A 290. sz. jegyzetben Kéri Pálról annyit el lehetett volna mondani, hogy Az Est munkatársa volt, és Kemény Simont sem ártott volna jegyzetelni a mai olvasónak. A 243. sz. levelezőlapra nem jegyzeteli „én a tulipánt nem szeretem”. Pedig itt nem a virágról van szó, hanem a sovinszta tulipán mozgalomra utal. Az 542. sz. jegyzetben nem magyarázza, hogy miért érezte sértőnek Ady Ignótus Pester Lloyd-beli tárcáját. A 611. sz. levélben előfordult Lóránt Dezsőt nem jegyzeteli, holott Lóránt gyakori szereplője az Ady-publicisztikának. A 843. sz. jegyzetben Kozma Andor levélben köszöni a költői megemlékezést. Hiányzik a jegyzet, hogy ez a Margitára utal. Az 1287. sz., Vargha Gyulához írt levélhez is jegyzet kíváncsnak arról, hogy Ady Vargha Gyulának Rákossal együttes fellépését nehezményezi egy Gyóni Gézaról tartott irodalmi esten.

Rossz olvasatból vagy fel nem ismert sajtóhibából eredően is furcsa jegyzeteket olvashatunk (ezek többsége is a hiányos forráskritikára vezethető vissza). A 168. sz. levélben: „Biró néni vigasztalásom...” – jegyzet: „Biró néni talán Biró Lajos anyja, Blau Lajosné.” Pedig csak az előző levelet kell elolvasni („Biró társasága nyújt valami kárpótlást”), hogy lássuk, a néni sajtóhiba vagy rossz olvasat némi helyett. Az 577. sz. levélben átveszi az én ItK-beli közlésem egy sajtóhibáját: *keserves – kedves* helyett. A 386. sz. levél jegyzetében közölt Kabos Ede levélben olvasható: „Ady Lórin ur nagyot üthet a lován” – helyesen: „Ady Lórin ur nagyon ülhet a borán”. (Töredelmesen megvallom, hogy ezt a mondatot én is rosszul idéztem fenti ItK-beli közlésemben, de tizennyolc év távlatából nem emlékszem, mi volt a közös rossz forrásunk.) Rossz olvasat a következő is: az 1030. sz. levélben: „Kell mert kell – mondaná Zsófia.” Jegyzet: „Zsófia: Dénes Zsófia.” A 960. sz. levélből viszont kiderül, hogy Zsófia elírás vagy félreolvasás Zsiga helyett. Ebben írja: „igy van, mert így van, mint Móríc Zsiga mondaná”. Rosszul olvasták (talán még a távirád-

ban) a következő táviratrészetlet: „... talán telefonálj. Zsukánk csókol.” A logikus olvasat: „... talán telefonálj Zsukának. Csókol...” Az 1097. sz. levél jegyzetében közli Török Károly egy levelét. Ebben olvasható a következő mondat: „Hisz a Te ismeretséged ezekkel a malettur népségekkel...” – nem félreolvasás ez *malfeiteur* helyett? Az 1329. sz. levélben olvashatjuk: „Köszönöm a cigarettákat, jól fogytak” – minden bizonnyal rossz olvasat vagy sajtóhiba *jól fogytak* helyett, de az értelmes sajtóhibák a legveszedelmesebbek. Talán csak sajtóhiba az 1218. sz. levélben a következő mondat: „De legálább mindennap egyszer akartam irni Önnek, s egyszer gondoltam Szigoruságodra” – *ezerszer gondoltam* helyett. (Természetesen a nyilvánvaló sajtóhibákat nem sorolom fel külön.)

Elég sok téves jegyzetet is találtam. Így pl. a 457. sz. jegyzetben ezt olvashatjuk: „Moscovitz Geyza felesége Brüll Erzsébet, Brüll Adél unokatestvére volt.” Helyesen: M. G. felesége Hatvany Deutsch Hermína, Hatvany Lajos nagynénje volt. Ugyanebben a jegyzetben idézi Hatvanyt: „Nagybátyám, zempléni Moscovitz Geyza...” de ez nem akadályozza abban, hogy a 931. sz. levélben ugyanezt a Moscovitz Geyzát így jegyeztesse: „Hatvany Lajos unokabátyja”. A 718. jegyzetben tévedés, hogy Gábor Andor álneve Fidibusz volt. Ez Gábor Andor vicclapjának volt a címe. Ady és Horváth János tréfás megszólítást használ időnként leveleiben. Ha azonban Ady Horváth Jánost „kedves Zoltán” vagy „Zoltikám”-nak szólítja, akkor nem Beöthy Zsoltra gondol, ahogy a jegyzet magyarázza, hanem minden bizonnyal Ferenczy Zoltánra. Az 1010. sz. levélben olvashatjuk, hogy „Hajdu Lili pszichológusnő”. Tévedés, pszichiáter orvos volt. Az 1068. sz. jegyzethez: az Országos Polgári Radikális Párt pesti alakulógyűlésére nem a *Fénylik a tenger*, hanem a *Levél a Végekről* c. verset küldte. Az 1163. sz. Csinszka levélben olvassuk: „Nagymama kérése Károlyt illetőleg durván visszautasított a Cár őkegyelmétől a cabinetirodán keresztül.” Jegyzet: „Török Károly katonai fölmentését kérték, azt utasította el a kabinetiroda; a cár talán arra utalás, hogy az orosz betörés miatt szükség van minden

férfira.” Szerintem Boncza Miklós utasította vissza a közbenjárását Török Károly katonai fölmentése ügyében vagy Ruffyékön vagy élettársán, Eibenschütz Kamillán keresztül. Az 1207. sz. levélben a „disznózni” nem disznótorozást jelent, hanem egy kártyajátékot, amint az ugyanebben a jegyzetben a nagymama egy későbbi leveléből is kiderül: „Csak jöjjön, édes Bandi, ha nincs is már élő disznónk, kártya útján ugyé, mindég magára vállalja a disznóságot.” Fel kellene oldani azt az ellentmondást is, mely a 489. és 615. sz. jegyzetben van. Az előbbiben Telekes Béla az *Ich und die Bücher* fordítója, utóbbiban egy Hatvany levél szerint Füst Milán. Az előbbi a helyes, de Hatvany talán Füst Milánt is tervbe vette mint fordítót.

Helyenként a levélíró tévedését nem igazítja ki a jegyzet. A 272. sz. jegyzetben Kabos Ede levelében azt írja, hogy „... hétévi szolgálatot követel, mint Jákobtól Rebeka”. Jákobtól Lában követelt hév évi szolgálatot, Rebeka Jákob anyja volt. Ha ezt Kabos Ede eltéveszti, hogyan tudná a mai olvasó?

Néhány adatnál jelzi, hogy nem sikerült kideríteni. Ezek közül néhányat módomban van kiegészíteni. A 286. sz. levélben „Ollendorfék” egy nyelvtanítási módszerre utal, amire az idézett példamondatból is következtetni lehet: „Ő egy rossz asszony, de szomszédunknak jó fia van, mert Ollendorfék nagyon helyesen mondják.” (Gondolom, a helyes olvasat nem *mert*, hanem *mint*.) Az 555. sz. levél jegyzetében Lukács Hugó hiányzó halálozási dátuma 1939. Párizsban öngyilkosságot követett el. (Sajnos ezt az adatot az Életrajzi Lexikon sem ismeri.) Az 1150. sz. levélben említett Feuerstein Avigdor Ady héber fordítója, Avigdor Haméiri. L. Világ-irodalmi Lexikon.

Mindent összevéve csak ismételhetem, hogy hálásak lehetünk Belának az Ady-leveléért. Munkájának szinte szükségszerű fogyatékoságai nem homályosíthatják el az úttörés érdemét, és reméljük, hogy ez a három kötet nagymértékben megkönnyíti majd egy hibátlan kritikai kiadás megjelenését.

Vezér Erzsébet

BENKŐ LORÁND: KAZINCZY FERENC ÉS KORA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNY TÖRTÉNETÉBEN

Bp. 1982. Akadémiai K. 821. (Nyelvtudományi Értekezések 113.)

Benkő Loránd a magyar felvilágosodás nyelvi mozgalmainak kutatója, monográfiájával (A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp. 1960.) megalapozta a XVIII. század magyar nyelvszemléletére vonatkozó tudásunkat. Lényegében a nyelvújítás előzményeiről kaptunk megbízható, nyelvészeti szempontú eligazítót. Azóta a nem régi értelemben vett „nyelvészeti” elemzés részben a Benkő Lorándtól eltérő eredményekre jutott, elsősorban Csetri Lajos nyelvészeti-filozófiai vizsgálódásaira gondolunk (pl. az Irodalom és felvilágosodás c. kötetben közölt tanulmányára, a sátoraljaújhelyi Kazinczy-ülésszakon elhangzott előadására). Ugyanis irodalomtörténeti részről egyre sürgetőbbé vált az igény, hogy a Kazinczy által szorgalmazott szókincsfejlesztés, grammatikai egyneműsítés „mögé” lássunk, azaz azokat az izlésnek, az esztétikának és a nyelvfilozófiának körébe vágó indítékokat és impulzusokat is megismerjük, amelyek az irodalmi nyelv magasabb szintre emeléséért, a sokszínűségért folytatott küzdelemben az irodalmon és a nyelven túl ható jelentőséghez jutottak. Sajnálatos módon, sem a sátoraljaújhelyi Kazinczy-ülésszakon, sem Benkő Loránd ismertető művében semmi nyoma nincs annak, hogy nyelvészeink válaszolni igyekezzenek a kihívásra, amely részben az irodalomtörténet, részben a történetírás (mindenekelőtt Kosáry Domokos vitatható és vitatásra érdemes tanulmányai) felől érkezik. Benkő Loránd könyve összefoglalása és nem továbbgondolása a Kazinczy és a nyelvészet, illetve a Kazinczy Ferenc és kora nyelvészeti mozgalmi témakörben eddig írt, eddig kikutatott, közzétett – természetesen nem csupán nyelvészeti jelentőségű – munkáldokának, a Simai Ödöntől, Thienemann Tivadartól Szauder József, Ruzsiczky Évaig ívelő tanulmánymonográfia sorozatoknak. S mert inkább összefoglalás, mint továbbgondolás, így Benkő módszer a leírás, kevésbé az elemzés. S még a könyv második tanulmányában is (Sághy Ferenc szerepe a felvilágosodás korának nyelvi mozgalmában) inkább az anyagfeltárás, mint az adatok hierarchizálása, inkább a tényközlés, mint az értékelés érdemel elismerést, hiszen az olyasfajta „konklúzió”, az irodalomtörténet és a nyelvészet művelőitől elhanyagolt Sághy túlérté-

kelése (Verseghy-könyve Benkő szerint „kivételes lényeglátással (?) megírt életmű-értékelés”) nemigen használ az egyébként valóban feltámasztásra méltó Sághy iránt érzett rokonszenv felkeltésének. A két tanulmány (Kazinczyról, illetve Sághyról) elsősorban arra példa, hogy immár lehetetlen kizárólag a nyelvészet felől szemlélni a nyelvújítást, vagy akár Kazinczy, sőt Sághy „nyelvfejlesztési” törekvéseit; divatos szóval élve, „interdiszciplináris” jellegű kutatásra van szükség, figyelemmel kísérve a történetírást, a művelődéstörténetírást, az irodalomtörténetírást stb. eredményeit. Mert Kazinczy alaphelyzetét pl. mindennél jobban szemlélteti *A Nyelvrontók* c. epigrammájában kifejezett álláspontja, valamint az azt magyarázó szándék. *A Nyelvrontók* érvelésében képzőművészeti példát hoz, Palladioét, s e példa fogantatásában bizonyára volt szerepe a német klasszikának, nevezetesen Goethe képzőművészeti érdeklődésének, palladianizmusának. Ehhez tegyük hozzá, hogy Kazinczy „Xenaii”-nak gyűjteményét Wieland Adelung-ellenes értekezésével (ezt később lefordította) és Schillernek az ember esztétikai neveléséről írott tanulmányával (ezt nem fordította le később sem) akarta „illusztrálni” (vö.: Kazlev XIII, 373.). Csak valamennyi tényező szem előtt tartása után rekonstruálhatjuk Kazinczy nézeteit, tehát képzőművészeti, nyelvészeti, kapcsolattörténeti, irodalomtörténeti szempontokat egyként érvényesítve. Mindebből következik, hogy nem érezzük teljesen megnyugtatónak Benkő korszakminősítéseit. A könyv címébe kivetítve Kazinczy Ferencről és koráról beszél (ebben követője Váczy Jánosnak), és ez, ha Kazinczy Ferenc vizsgálódásunk tárgya, nyilván indokolható. Másutt már kifejezetten Kazinczy koráról szól (6.), amely tágabb értelemben a „magyar nyelv művelés hőkora”, de éppen ilyen súllyal kerül elő a „felvilágosodás kora” megjelölés. Elfogadjuk azt, hogy Kazinczy-korról nem lehet olyan értelemben beszélni, mint Korff tette a Goethe-Zeitról, bár a német irodalomban is olykor a művészi periódusként emlegetik Goethe nagy évtizedeit. A felvilágosodás kora ellen is sok minden szól, pl. H. Dieckmann egyik ellenzője ennek a korszakmegjelölésnek. Akárhogy nevezzük is, egy könyvön belül (még akkor is, ha jellegében két különböző tanul-

mányt tartalmaz a kötet) határozottabb állásfoglalás feltétlenül indokolt lenne. A *Kazinczy Ferenc és kora* hagyományt folytat, jelzi, hogy Kazinczyt lehetett szeretni, tisztelni, gyűlölni, lehetett követni, elveit elvetni, szakítani vele, csak éppen közömbös sem maradhatott senki tevékeny évtizedeiben vele. S ne felejtjük: Kazinczy Ferenc és kora jelenti Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey és Vörösmarty, továbbá Révai, Verseghy, Gyarmathi Sámuel évtizedeit is. A felvilágosodás kora éppenséggel nem alkalmas Kazinczy teljes életművének átfogására, nem mint-ha megtagadta volna valaha is a felvilágosodást. Csak éppen az 1760-as évektől az 1780-as évekig terjedő periódus éppen így idetartozik. Ekkor viszont még Kazinczy nem tevékenykedett aktívan az irodalmi és nyelvészeti mezőn. Ha leegyszerűsítjük a magyar nyelvi mozgalmakat a Kazinczy törekvéseihez fűződő viszonyra, hamis képet kapunk. Mint ahogy hamis képet kapunk akkor is, ha a „nyelvi mozgalmat” egyneműsítjük. S most nem ortológusokra és neológusokra, ipszilonistákra és jottistákra gondolunk, hanem a magyar államnyelvért vívott küzdelem résztvevőire. A nyelvkérdés mögött „tulajdonképpen” (ez Benkő szava) a „nemzeti önállóság eszméje, a magyarság saját nemzeti létéhez való jogának követelése húzódott meg”. (12.) Ez a dolog velejét tekintve igaz, mégis leegyszerűsítésnek hat. Hiszen ebben az összefüggésben, adott helyzetben (mondjuk 1780–1830 között) hány-szor változott a „nemzeti önállóság eszméje”? Mit értett rajta Kazinczy vagy Koppi Károly 1790-ben, mit a jakobinusok kátéja, mit a XIX. század első évtizede országgyűlésének ellenzéke (Dessewffy József vagy Vay József), és megint mit értett rajta a provokációra, ti. a tübingai pályázatra Prónay László ösztönzésére válaszoló, polémiát vállaló Kazinczy? S mit jelent a XVIII. század nyolcvanas éveiben, vagy 1794–95-ben, majd 1825 után a „saját nemzeti lét” gondolata? Mindenféleképpen összefügg a nyelvkérdéssel. De a magyar államnyelvért nem küzdő Berzeviczy társadalmilag, gazdaságilag radikálisabb „nemzeti” programot adott, mint a magyar államnyelvet mindvégig igenlő, magát tudatosan nacionalistának valló Kazinczy, aki azonban azt is vallotta, hogy a nacionalizmust a kozmopolitizmussal kell megnevesíteni. Általában: Kazinczy 1790-es nyilatkozatai a nyelvkérdésben, valamint a tübingai pályáirát, továbbá a Berzeviczyvel folytatott vita néhány mozzanata – Benkő előadásában – mintha majdnem logikátlan kitérőként szerepelnének, szerinte Ka-

zinczy szemléletére nem ez volt „elsősorban jellemző”, hanem a „nemes patriotizmus”. (13.) De ne nézzük a nyilatkozatokat önmagukban, hanem helyezzük vissza kontextusukba, legott kitetszik azok taktikai jellege vagy egy nézetrendszer egészében elfoglalt helye. S azt se feledjük: Kazinczy mindenekelőtt író volt, akinek a nyelv finomítása, újítása, jobbítása nem öncél, és nem valamely – bármily nemes – politikai törekvés elősegítésére eszköz, hanem tevékenységi forma, „nyersanyag” – ezen keresztül pedig a viselkedésnek, az érintkezésnek az eszköze. Kazinczy Bácsmegegyeyének első kiadását az író társasága olyképpen forgatta, hogy abból illemt, szólásokat, „kommunikációt” tanult, s ennek megvolt a jelentősége az akkori Magyarországon. Másfelől ugyancsak leegyszerűsítésnek érezzük az alábbi fejtegetést: „Az anyanyelve iránt Kazinczyban mélyen beivódott rajongás lehetett az egyik forrása a régi magyar irodalmi nyelvi előzmények feltűnő gyakorisággal előforduló emlegetésének és általános megbecsülésének. De támogatta őt ebben fejlett történeti érzéke is...” stb. (14.) Vajon Csokonai-ba nem ivódott bele mélyen az anyanyelve iránti rajongás? És Bessenyeibe? Vagy akár Verseghybe? Ami a „történeti érzék” kevéssé egyértelmű kifejezést illeti, az Árpádiászt írni szándékozó Csokonai, vagy a történetíróként is jeles Virág Benedek szerepléseivel kapcsolatban is elmondható. Nem kellene-e Kazinczy nyelvszemléletét, beleértve „történeti érzék”-ét is egyfelől általában a felvilágosodás történetiszemléletéhez, másfelől a leginkább göttingai ókortörténeti iskola tanításaihoz közelíteni? Továbbá; nem kellene-e nagyobb hangsúllyal emlegetni az ókori klasszikusok (Cicero, Quintilianus és mások) értelmezését, Kazinczy Wielandot követő Horatius-kommentárját, a genera dicendi Kazinczy által módosított formáját? Még tovább haladva gondolatmenetünkben: a grammatikusokkal szemben tanúsított helyenként óvatosságot, helyenként ellenséges magatartását nem kellene-e kapcsolatba hozni azzal az általános ellenszenvvel, amelyet a teoretikus spekuláció iránt érzett (vö. Kant és Homér c. epigrammáját), és amely Goethe idegenkedésével rokon, amelyet a newtoni típusú analízissel szemben többször kifejezésre juttatott? Ami pedig az írói szabadságot, írói nyelvteremtést illeti: mennyi ebben Kazinczy része? A költői szabadság az antikok óta ismert formula, Boileau is engedett szabadságot a költőnek; de Kazinczy Herder, Kant, Goethe és Schiller kortársa, ismerte életművü-

ket, vagy életművük jelentős szeletét. Ebbe a vonzáskörbe sorolható az *ízlés* jelentősége Kazinczy nézetrendszerében. Jellemző gesztusai: lefordítja Bessenyei német nyelvű, voltaire-i ihletésű novelláját, hogy aztán a fogságból szabadulva kurtán-furcsán intézze el Bessenyei voltaire-i „románká”-ját (a Tariménes utazása általa megismert részleteit). Az út a franciás ízléstől, a francia klasszicizmus *gout*-fogalmától a Winckelmann hirdette *guter Geschmack*-ig tart, amely a „görög égbolt” alatt fejlődött ki. Ennek nyelvi „vetülete” a fordításokban és e fordítókosk át-dolgozásaiban kísérhető nyomon (pl. a goethei Stellában–Esztellében), s ennek teoretikus megalapozása főleg kijelentések, gondolatföredékek formájában az egyes levelekben fedezhető föl. Benkő Loránd szorgalmasan regisztrálja e kijelentések többségét, Kazinczy állásfoglalásait az egyes nyelvi jelenségekkel kapcsolatban, anélkül, hogy ezt tágabb perspektívából, pl. a nyelvfilozófia nemzetközi összefüggései alapján összegezné.

A másik dolgozatban, a Sággy Ferencről szólóban a túlértékelés veszélye fenyeget. Való igaz, hogy Sággy lehetőségeihez képest sokat igyekezett tenni a magyar irodalomért, de érdekes lett volna fölmérni, hogy az Egyetemi Nyomda könyvtermésében pontosan hány százalék a magyar könyv részesedése a Sággy-időszakban, azon belül pedig mennyi a szépirodalomé. Verseghy Sággyék barátja volt, az Egyetemi Nyomda munkatársa, de Gróf Kaczaifalvi László c. regénye a Patzkó-nyomdánál jelent meg, a Kolomposi Szarvas Gergely Hartleben-Eggenberger kiadásában, a Báro Külneki Gilméta Eggenbergernél, a Vak Béla, a magyarok királya szintén Eggenbergernél, ugyancsak Eggenberger volt a kiadója a Neufferfasste Ungarische Sprachlehre-nek, valamint A tiszta magyarságnak. Verseghy alappozícióját másképpen látjuk, mint Benkő. Szerinte: „Mint ismeretes (?), Verseghy Ferenc a felvilágosodás eszméivel, a nemzeti felbuzdulással, a francia forradalommal, a jakobinus tanokkal való rokonszenvezése, illetőleg azonosulása miatt (. . .) még a kilencvenes évek elején szembekerült a katolikus egyházzal.” (61.) Kicsit sok ez így egyszerre. Nem látjuk bizonyítottnak Verseghy „rokonszenvezését” a francia forradalommal és a jakobinusokkal. A Marseillaise-fordítás körülményei azt igazolják, hogy Hajnóczy Józsefhez közel állt. Elképzelhető azonban, hogy lefogatása előtt valóban írt röpiratot (?), tanulmányt (?) a jakobinus diktúra ellen. Bizonyított rokonszenvezése a felvi-

lágosodással, annak radikálisabb vonulatával, és feltehetőleg a francia forradalomnak számos jelzőjével. Későbbi nyilvánvaló evolucionizmusa más alapképletre vezethető vissza. Nemesi-nemzeti felbuzdulás: Benkő itt valószínűleg az 1790/91-es országgyűlésre gondol. De *a magyar hazának anyai szövegátja* éppen nem az átlag rendi-nemzeti mentalitást fejezi ki, mintegy nemesi polgárosodást sürget, hiszen azt igényli, hogy a nemesek kereskedők, iparosok is legyenek. Másik ezzel kapcsolatos költeménye a magyar nyelv ügyéért felszólalókat írja föl dicsőség-táblára. A nemesi-nemzeti felbuzdulás: gyűjtőfogalom. Verseghy helye jól meghatározható. Ezt hiányolom ezúttal. S csak mellékesen: Császár Elemér Verseghy-monográfiája sok jó adat mellett sokkal több téveset, félvezetőt tartalmaz. Már Szauder József felhívta arra a figyelmet, hogy óvatosan hivatkozzunk rá. (A romantika útján. Bp., 1961. 51.)

Sággy, az Egyetemi Nyomda és Virág Benedek kérdése. Benkő azt sugallja, hogy az Egyetemi Nyomda magyar költőkkel szemben Mécénás lett volna. Erre nincsen adatunk. Az, hogy Virág Benedek szinte minden munkája itt jelent volna meg – tévedés. Ellenpéldáink: Euridice, 1814. Trattner; Jegyzetek a magyar beszédnek részeire, Buda 1810. Landerer; Magyar Lant, 1825. Landerer; Poétai munkák 1–2. k. 1822, Trattner; Thalia, 1813. Trattner. Az is igaz viszont, hogy az Egyetemi Nyomdánál is több kötete jelent meg. Pusztán az ellen szólunk, hogy az Egyetemi Nyomda szerepe elhalványítsa a többi, szintén (vagy valóban) áldozatot vállaló nyomdáét a magyar irodalom fejlődésében.

Néhány apróság. Benkő Loránd helyesen idézi a következőket Kazinczytól: „A Correctio, Schillernek ismert epigrammája szerint, a legkisebb és legfőbb érdeme az Írónak. Ne unjuk el munkáinkat a szennyfölt tisztogatni.” Ezt a magunk részéről nem úgy értjük, hogy Kazinczy figyelmesen javította műveinek korrektúralevonatait, hanem – kell-e ezt Szauder után bizonygatni? – a correctio-t mint alkotóelvet fogjuk föl, azaz a már megjelent-megjelenendő műveknek nem egyszerűen javítását vagy nyomdahibáktól tisztogatását, hanem szüntelen tökéletesítését, átdolgozását. Buczy Emil neve hol Puczynak (39.), hol Bucsynak (75.) van leírva. A Csetri Lajostól és Fenyő Istvántól már jórészt méltón tárgyalt esztétikus-gondolkodó megérdemelte volna a sajtóhiba nélküli említést. A szerb költőt akkoriban magyarosan Musiczky

Luciánnak írták, szívesebben láttuk volna, ha Benkő Lukijan Mušickiként emlegeti szövegében. A 18. és 43. lapon egyként Kiss Jánosként tünteti föl a szerző Kazinczy költő-lelkész-levelezőtársát, pedig csak Kis János volt, az Aurora (66.) is csak Aurora; az Erdélyi Múzeum (72.) pedig Erdélyi Múzeum.

A leírtakból kitetszik, hogy jó néhány – lényegesnek tetsző – ponton vitatjuk Benkő Loránd álláspontját, illetve keveselljük azt, amit általában Kazinczy nyelvszemléletéről írt. Néhány – ugyancsak lényegesnek tetsző ponton – azonosulni tudunk véleményével (pl. abban a kérdésben, hogy Kazinczy kritikus önismeretével, nyelvszemléletével messze került az akkori

rendi-nemesi világtól; hogy ez mennyire volt „nacionalista”, ez vitakérdés lehet). Benkő Loránd könyvét hasznosnak tartjuk, nézeteivel szembesülni lehet, s e szembesülés hozzásegíthet Kazinczy Ferenc jobb megismeréséhez. Hogy azután is Kazinczy-korról vagy Kazinczy és kora címszóról beszélünk, abban nem vagyunk bizonyosak. Mindenesetre Benkő Loránd adatokban gazdag könyve sok jó idézettel összefoglalta, amit Kazinczy nyelvszemléletéről eddig írtak, továbbá sikerült megrajzolni Sággy Ferenc (idealizált) arcképét. Munkájára sokszor fogunk – vitatkozva és egyetértve – hivatkozni.

Fried István

EREDMÉNYEK ÉS PROBLÉMÁK A SZÍNHÁZTÖRTÉNETÍRÁSBAN

(Csillag Ilona: Ódry Árpád, Bp. 1982. Gondolat K. 263 l., Gerold László: Dráma és színjátszás Szabadkán a XIX. században. Újvidék 1982. 384 l., Molnár Gál Péter: A Latabárok, Bp. é. n. Népművelési Propaganda Iroda 477 l., Földes Anna: Jászai Mari és a magyar színház, Bp. 1983. Magvető K. 475 l.)

Négy könyv a magyar színháztörténet köréből, az elmúlt két év termése. Közülük egy tudományos értékű és igényű (Gerold Lászlóé), a másik három a hagyományosan „ismeretterjesztőnek” nevezett, ma már körülírhatatlanul kitágult kategóriából való. Mégis: e másfél évszázadot átfogó négy kötet együttese – terjedelmében, arányaiban, eredményeiben és problémáiban – reálisan példázza a tudományág jelenlegi helyzetét.

A magyar színháztörténetnek hiányzik a középnemzedéke. Közöttünk vannak, dolgoznak a „nagy öregek”, élükön a korelnök Pukánszky-né Kádár Jolánnal, de fél kezünkön meg tudjuk számlálni a 40–50 éves színháztörténészeket. A jelenség okainak elemzése túlzotat egy recenzió keretein, annyit azonban ezúttal is megállapíthatunk, hogy az idősebb generációhoz tartozó Csillag Ilona és a fiatal színháztörténész, Gerold László között kritikusok igyekeznek pótolni a hiányzó középnemzedéket. Így nemcsak a színháztörténészek emberöltőnyi különbségét rögzíthetjük szemléletben, módszerben, hanem láthatjuk azt a kétarcúságot is, amely a színikritikus-szerzők sajátja: színházismeretük és naprakész érzékenységük részben kárpótolhat a tudományos munka mesterségbeli hiányosságaiért és gyarlóságaiért.

Csillag Ilona Ódry-portréja jól illik a Gondolat Könyvkiadó népszerű (és népszerűsítő) Szemtől szemben-sorozatába. A színészi személyiségre épített kismonográfia kulcsmondata szerint: „A színészi alkotás materiája a színész egyénisége; más-más lélek burkában és szavaival, de ebből merít, amikor szerepeit formálja.” (24.) Ez a megfogalmazás még csak a sorozat alapelveit történő igazodásnak tűnik, stílári különbségnek a bevett definícióhoz képest, amely a színészet esztétikájának egynemű közegét a színész testében, annak testi és szellemi lehetőségeiben látja. Ez a látszólag csekély terminológiai elmozdulás, az idézett „egyéniesség = lélek” a színészi alkotás titkainak mítoszához vezet, amelynek kódében „édes mindegy” a családtörténet pontosítása (12–3.), előtérbe kerül a szépség és a férfiasság adottságainak privatizáló elemzése (28–31.), háttérbe szorul, mellékessé válik a rendezés és a színpadi keret a színész lelki teljesítménye mögött. A képmelléklet is ebbe a tudatosan választott irányba mutat: „számtalan civil és színpadi kép” birtokában 28:16 az arány az előbbi javára, nem számolva a rádiós fotókat.

A személyiségportré kétségkívül szolgál eredményekkel is: a kortársi személyesség határozott előny például a szerepelemzések sorában és a

szerreptanulás rekonstrukciójában (78–88.), a színészpédagógiai elmélet és gyakorlat vizsgálatakor (196–221.). Mindezt szerencsésen egészíti ki a függelék összeállítása erős forrásjegyzékkel, Ódry írásainak, főbb szerepeinek és rendezéseinek listájával. Érdekes és újszerű a rádiószínész és rendező Ódryról szóló fejezet – ezért is hiányolhatjuk a függelékből (nemzeti hangtár híján) a különböző közgyűjteményekben, illetve magánkézben őrzött lemezek és hangfelvételek katalógusát.

Hiányérzetünk mindazonáltal erős: miután a szerző lemondott a színházművészet komplexitásának érzékeltetéséről, a kedvvel és felkészültséggel megírt portré mögé nem vázolta fel azt a társadalmi nyilvánosságot sem, amelynek prominens színházi alakja volt Ódry Árpád. Ahol erre kísérlet történt, például a nemzedék tudatát meghatározó Trianon-sokk esetében (13.), ott dogmatikus, „rövidre záró” megfogalmazásokkal kell beérnünk.

Minthogy a színikritikus-szerzők, Földes Anna és Molnár Gál Péter is színészi személyiségképet rajzoltak Jászai Mariról, illetve a Latabár-család tíz tagjáról, a három kötet együttesében döntő fontosságú a színészi játéktípus történeti szemléletű, objektív, tudományos igényű megközelítésének és leírásának problémája – olyan korszakokban, amelyekben a technikai rögzítés vagy teljesen hiányzott vagy csak részleges volt: az 1926-ban meghalt Jászai Marival nem készült hangfelvétel, Ódryt elkezdte a film stb. A probléma azonban nem írható kizárólag a hiányos forrásbázis rovására, ami ellen a kritikus-szerzők – igen érthető módon – a színikritika forrásértékének felnagyításával és túlhajtásával védekeznek. Erős és kidolgozott ágazati esztétika híján, valamennyi művészettudomány között talán a színháztörténetben élnek legtovább a dogmatikus művészet-szemlélet szakkifejezései, a stílustörténet évtizedes bizonytalanságai. A színészi játék értékei sokszor mindmáig a realizmus parttalan fogalmával igazolhatók, Kelemen Lászlótól Latabár Kálmánig (utal erre Földes Anna: 380.), holott nyilvánvaló, hogy a színpadon, ahol a művész az időlegesen tárgyiasuló műalkotásban, a színházi előadásban egy soktényezős színjáték-egész egyik, bár kétségkívül domináns elemeként saját testi valójában ábrázol embert, a realizmus ezakt meghatározása alapos elméleti körülírást igényel, és a stílusminősítés nem rakható ki az előadás más elemeinek (drámaszöveg, szcenika, zene) saját ágazati esztétikáján alapuló összégé-

ből. A probléma összetettségét és magyar sajtósságait a színpadi stílustörténet XIX. századi fővonulatán szemléltetjük.

A magyar színpadi romantika kialakulását és gyakorlatát jól ismerjük, bizonyos produkcióit tágabb határok között akár rekonstruálni is tudjuk. Az 1850-es években ez a stílus a passzív ellenállás értékőrző tendenciáinak játékszíni lehetősége, a Színészeti Tanoda megnyitása (1865) után pedig az egyetlen folytatható, tanítható stílus, amelynek még éltek és alkottak első nemzedékbeli vezéregyéniségei: Egressy Gábor 1866-ig, Szigligeti Ede 1878-ig. Nem jelentett hozzájuk képest változást a vidékről, a vándorszínészetből érkezett gárda sem – közöttük a Paulay-házaspár és Jászai Mari –, hiszen az országot járó társulatok ugyanezen korstílus provinciálisabb változatát képviselték, ideértve a hagyományőrzéséről nevezetes kolozsvári Nemzeti Színházat is. Mindez tudatos vállalás eredménye: Jászai Mari hitvallása a magyar színészet feladatairól (idézi: Földes 381.) szó szerint rimel vissza Vörösmarty Mihály és kortársai reformkori ars poeticájára. Az így megőrzött és konzervált „nagy stílus” (a korabeli sajtó szóhasználatát idézve, utalással a Comédie Française hagyományaira) történeti okok miatt elsősorban a kiemelkedő színészegyéniségekre és a szép színpadi beszédre épített – tulajdonképpen mindmáig meghatározva a magyar színjátszás karakterét. Ennek nem mond ellene a színpadi látvány két forradalma: a naturalista részlet-hűségű meiningenizmusé, majd a századfordulótól nálunk is teret hódító jelzett és stílizált színpadi téré. Jászai Mari nemcsak a régi kulisszaszínpad naiv háttérfüggőnyei előtt, hanem a későbbi, a szcenikai korstílust követő keretben is a maga stílusát játszotta. Földes Annának teljesen igaza van tehát (319.), amikor a természetességet korfogalomként értelmezi.

Igen érthető, hogy a kritikus-szerzők, akik napi munkájuk révén nagyon sokat tudnak az élő színházról, a mai színészet közvetlen előmenyeit keresik a színháztörténet tényeiben: Földes Anna nemcsak a szerepköri és személyiségelődök (Laborfalvi Róza és Egressy Gábor) sorsát látja folytatódni Jászai Mariban, hanem előre pillant Latinovits Zoltánig (387–92.), s még inkább jellemzi ez a vonás Molnár Gál színházszemléletét. Így azonban – mint arra a korstílus gondjával utalunk – értelmezés nélkül maradnak a terminusok, az elemzést gyakran az egykorú források idézetmontázsa helyettesíti (ami megnöveli a terjedelmet és torzítja az ará-

nyokat), a cáfolni igyekezett legendák helyébe pedig újak támadnak. Mert elismerésre méltó, hogy a hiányzó alap kutatásokat igyekeznek menet közben pótolni (mind Földes, mind Molnár Gál végzett anyakönyvi, könyvtári, kézirat-tári kutatásokat), de kellő módszertani felkészültség, átgondoltság és forráskritika híján az általuk felfedezett, önmagukban mégoly érdekes vagy fontos dokumentumok nem illeszkednek az eddigi ismeretek rendszerébe, hanem a felfedezés örömetől hajtott szerzők tollán egyoldalú következtetések levonására adnak lehetőséget. Molnár Gál például tisztázza Latabár Endre pontos születési adatait (vándorszínészekről szólva ez a legnehezebb célkutatások egyike), hogy utána rögtön a korabeli színházlátogatási szokásokat semmibevevő hipotézist állítson fel (10.) az ötéves gyermek első, meghatározó erejű kiskunhalasi színházi élményéről.

A jelenkori magyar színháztudomány legjobb törekvéseit a negyedik könyv, Gerold László munkája összegezi. A szabadkai színészetéről írott munkája egyszerű, stenciles kiadvány, amely könyvesbolti forgalomba nem is került. (A Magyar Színházi Intézet könyvtárában olvasható.) Alcíme szerint bölcsészdoktori értekezés, amely azonban a jogszámvai és a hazai minősítési gyakorlatot egybevetve, kandidátusi disszertációnak felel meg. A színház-történészek fiatal nemzedékéhez tartozó Gerold mindazokra a szakmai kérdésekre, amelyekre a hiányzó közép-nemzedék kapcsán fogalmazhattunk meg, megnyugtató választ tud adni. Míg az ismeretterjesztő művek szerzői csak részben hasznosították a tudományág legújabb eredményeit és előszeretettel merítettek túlhaladott, de olvasmányos feldolgozásokból, addig Gerold naprakészen ismeri a magyar színház-történet ténybeli és módszertani vívmányait, vitáit.

Már témaválasztása is figyelmet érdemel: az elmúlt évtizedekben több album vagy kötet jelent meg a tekintélyes színjátszó hagyományokkal rendelkező magyar városok (Debrecen, Miskolc, Székesfehérvár) kőszínházi évfordulói alkalmából. Bennük a vándorszínészeti hagyomány többnyire előzményfejezetté zsugorodott. E kötetek tudományos értéke csekély: nagyrészt nem önálló kutatásokon, hanem a századforduló pozitívista helytörténeti korszakának adatbázisán alapultak, mellékleteik pedig általában a pontos műsorkatalógus kívánalmait sem elégtették ki. Jelenleg a színház-történeti városmonográfiák új hulláma van készülöben, már a korszerű tudományosság igényével, új alapkuta-

tásokra támaszkodva (Szeged, Mohács, Pécs, Esztergom).

Gerold műve e sorozat élére kívánkozik: ehhez hasonló anyaggazdaságú és színvonalú regionális színház-történetek kellene ahhoz, hogy a történeti Magyarország ma elérhető teljes forrásbázisán kirajzolódjon az országosan teljes és helyi színekkel árnyalt összkép.

Szabadka választása színház-történeti modellnek igen szerencsés: a szabad királyi város rangját viselő település jól példázza a városfejlődés alacsony fokának problémáit. Gerold 1816 és 1918 között, egy évszázadon keresztül vizsgálta a színház működésének elvi kérdéseit, lehetőségeit és gyakorlatát – mindezt téve a magyar színház-történetben párhát ritkító komplexitással. Az így létrejött szociológiai metszet teljes és élő. Mozgásában szemlélteti a gazdasági viszonyokat, a potenciális közönség összetételét, a társadalmi nyilvánosság helyi formáit – tehát mindazokat a meghatározó tényezőket, amelyek között élnie és alkotnia kellett a magyar színház-történetnek. Gerold eredményeit aligha lehet túlbecsülnünk: a kerületi rendszer kialakulásáról, az osztott társulatok működéséről, a színügyi egyletek tevékenységéről, azaz a színház-szervezet, a pártolás, a társulati élet formáiról sem országos, sem regionális elemzésekkel nem rendelkezőnk.

A felkutatható források viszonylagos teljességének birtokában (és a pótolhatatlan hiányok bevallása után) Gerold elsőrendű feldolgozást készített. Eszköztára gazdag: ha kellett, szótörténeti fejtegetéssel vizsgálta írásos forrásának egyetlen szavát, hogy megállapítson egy helyi változatot az országszerte kedvelt tündérbohózat előadásán (220.); máskor forrásainak mintaszerű összegezésével és szembesítésével állapítja meg a játszóhely méretét és a nézőtér befogadóképességét, tehát a színpadi műalkotás és a közönségtörténet két nélkülözhetetlen technikai adatát (129–33.) stb. Ugyanakkor nem válik adatainak rabjává; szempontja mindvégig az országos és a helyi, tehát az általános és az egyedi összefüggése. E téren különösen tanulságos két fejezete: a színház társadalmi funkcióinak módosulása Szabadkán (37–49.) és a népszínmű metamorfózisáról szóló (319–41.), amelyben a sokat emlegetett, de tudományosan mindmáig feldolgozatlan színjátéktípust legigazibb, mezővárosi közegében elemzi.

Gerold dolgozata – valószínűleg terjedelmi okokból és a minősítési eljárás határideje miatt – nem befejezett. Feladatait a szerző maga is

világosan látja (342.), amikor felveti egy-egy előadás rekonstrukciójának lehetőségét, több színjátéktípus szabadkai színpadi életének vizsgálatát, a helyi szerzők drámatermésének elemzését s végül a nemzeti klasszikusok (Katona, Madách) recepciójának kutatását. Elképzeléseivel maradéktalanul egyetérthetünk. Hozzáteve, hogy a mostani dolgozat elsősorban technikai jellegű gyarlóságai (például a főszöveg és a jegyzet-

apparátus olykori „szétcsúszása”) könnyen javíthatók és hogy a mostani változat is több annál, aminek a szerző szerényen nevezi: nem pusztán „alapozása” ez egy megírandó, több kötetes szabadkai színház történeti monográfiának, hanem máris jelentős eredményeket felvonultató teljesítménye a magyar színház történetnek.

Kerényi Ferenc

POSZLER GYÖRGY: KÉTSÉGEKTŐL A LEHETŐSÉGEKIG

Irodalomelméleti kísérletek. Bp. 1983. Gondolat K. 373 l.

Poszler György negyedik könyve a szerzőnek a hetvenes évek második felében írott irodalomelméleti tanulmányait tartalmazza. Az eredetileg az „Irodalomtörténet” és a „Magyar Filozófiai Szemle” hasábjain publikált két-két dolgozat mellett a kötetben megtaláljuk *A műfajelmélet filozófiája – a filozófia műfajelmélete (a költői műfajok Hegel és a fiatal Lukács esztétikájában)* című doktori értekezésének az ifjú Lukács esztétikáját elemző, először itt megjelenő fejezetét is.

Az öt írás – tematikáját tekintve – a tisztán rendszerelméleti, az esztétikai- illetve poétikai rendszeralkotási problémák analizisétől az elemzésmódszertani kérdések vizsgálatáig terjed. Legyen szó Horváth Jánosról, irodalomtudományi kézikönyvekről, vagy az epika elméleti jellemzőiről, a könyv elsősorban az irodalomelméleti rendszerépítés lehetőségeit mérlegeli. Mindenekelőtt azokat a hiányosságokat, ellentmondásokat tárja fel, amelyek az egyes tanulmányokban vizsgált poétikákban fellelhetők. A fókuszban álló kérdések: az egyedi mű és a rendszer kényes egyensúlya (ennek a rendszer oldaláról történő megbontása), az elméleti kategóriák történeti érvényessége, az elméletalkotás különböző absztrakciós szintjeinek egymáshoz való viszonya (így többek között esztétika és poétika kapcsolata), az induktív versus deduktív rendszerteremtés, műelemzés és teória kapcsolata, a kidolgozott kategóriák érvényességi körének dilemmája. Mindebből látható, hogy a kötet olyan kérdéseket és területeket vizsgál, amelyek minden elméletalkotás kulcsproblémáit jelentik. Az öt esszé – az őket összefűző közös kérdésfeltevések mellett – tematikus csoportokba is sorolható. Míg az első (az irodalomtudományi kézikönyveket elemző)

és a negyedik (az irodalomnak a művészetek között betöltött helyét kijelölő) dolgozat közvetlenül és tisztán rendszerelméleti, addig a két közrefogott tanulmányban Poszler György a huszadik századi magyar irodalomtudomány két, igen eltérő alkatú, de legnagyobb jelentőségű és hatású mesterének, Horváth Jánosnak és Lukács Györgynek a munkásságát elemzi; a záróesszé pedig egy – az előzőkhez képest – részterületet ölel fel: epikatörténeti és elemzésmódszertani problémákat taglal.

A kötet középpontjában Lukács György esztétikai-műfajelméleti kategóriarendszere áll. Nemcsak szerkezetileg és terjedelmileg – az ezzel foglalkozó tanulmány révén –, hanem tartalmilag is. Ugyanis a könyv fogalmi hálójára döntően Lukács kései esztétikájából ered. Ez a fogalmi keret nemcsak a közvetlenül az esztétikum sajátosságára hivatkozó részekben mutatkozik meg, hanem azokban a gondolatmenetekben, elméleti kísérletekben is, amelyek nem utalnak erre a kategóriarendszerre. A lukácsi esztétika ugyanakkor *csak* forrás, szükséges, de nem elégséges forrás, amelyet a szerző kritikával kezel, s amellyel kapcsolatban kijelöli a továbbépítés, a módosítás irányait is. Ez a kritikai attitűd a könyvben elemzett valamennyi esztétikai, poétikai, műfajelméleti rendszerrel, nézettel szemben érvényesül – csak az válik elfogadottá, amiről a rekonstruált gondolatmenet alapján megnyugtatóan bebizonyosodik, hogy alkalmas az irodalom adekvát, hiteles és árnyalt magyarázatára. A szerzőnek – az előszóban meg is fogalmazott – intenciója ebben a gyűjteményben ugyanis az, hogy – részben a vizsgált elméletek negatív tapasztalatain okulva – a rendszeralkotás, az irodalomról való szisztematikus gondolkodás *lehetőségeit* kutassa oly módon, hogy egy előzetes,

negatív meghatározást ad egy tervezett irodalomelméleti szintézis kimunkálásához. Ez a szintézis a kötetben (és nemcsak annak első, címadó tanulmányában) az irodalomról való teoretizálással, a koherens és érvényes elméleti tudással kapcsolatos kétségek megfogalmazásától egy *megalkotandó* – nem utolsósorban a lukácsi esztétika eredményeit tovább fejlesztő – irodalomelmélet kontúrjainak megrajzolásáig terjed.

Az első esszé (*Kétségektől a lehetőségekig. Negatív vázlat egy irodalomelméleti szintézishez*) azokat az irodalomtudományi kézikönyveket elemzi, amelyek a hetvenes évek elején voltak népszerűek, amelyekből akkor az irodalomtudomány korszerű ismereteit merítettük. A tanulmány „az oktatás számára létrehozható összefoglalás szempontjából” vizsgálja Markiewicz, Wehrli, Welles-Warren, Sartre, Löwenthal, Escarpit és Fox (az előző évtizedekben írott) munkáit, valamint azokat a magyar szakkönyveket, amelyek a hetvenes évek elején, részben az itt említett külföldi szerzők kötetének hatására, részben Az esztétikum sajátosságának inspirációjára (annak eredményeit továbbépítve vagy azzal vitatkozva) születtek: Forgács László, Sükösd Mihály, Szerdahelyi István és Tamás Attila tollából. Ez a tizenegy munka részben ürügy Poszler Györgynek arra, hogy rajtuk keresztül az irodalomelmélet művelésének esélyeiről vallott véleményét kifejtse. A műveket a költészet, az irodalom immanens logikájára fűzi fel, s egy deduktív gondolatmenetbe illeszti őket, amelyből egy pedagógiai intenciójú és egyúttal egy tudományos összegzés kiindulópontját is kijelölő rendszer fő pillérei rajzolódnak ki. Ez a rendszer a művészet – és az ezzel inherens viszonyban levő költészet – általános funkciójának meghatározásából (nem definíciójából) bomlik ki, majd az irodalmiság lényegi jegyeit, az irodalmi mű létmódját és érték-problémáit vázolja a gondolatmenet „kilép” a szociológiai dimenzióba, és végül a történetiség kérdéseit taglalja. Ez a „negatív vázlat” tulajdonképpen a kötet további írásaiban felvetett „lehetőségek” közül is számosat megelőlegez: ami itt még csak hipotézisként fogalmazódik meg, az a későbbiekben már állításként, kifejtett formában jelenik meg (első-sorban a két utolsó esszében).

A kötetben végigvonuló taníthatóság probléma talán legközvetlenebb módon a Horváth Jánosról szóló esszében van jelen. Nem abból az aspektusból, hogy az életművéből rekonstruálható irodalomtudományi rendszer milyen mértékben érvényesíthető ma az oktatásban, hanem abból a

szempontból, hogy mi az oka annak, hogy bár iskolát nem teremtett, mégis „a magyar órán őt tanították”. Ez az igen szellemes kérdésfeltevés a Horváth-jelenség lényegére tapint rá. Horváth János a pozitivizmus, a szellemtörténet, a marxizmus hatásától alig érintve, egy megelőző kor irodalomeszményét átmentve alkotta meg szintézisteremtésre törekvő életművét, amelynek alapfogalmai azonban – népszerűségük és közérthetőségük ellenére (vagy részben ezért is) – mélyen problematikusak. Az első – és az egész rendszeren továbbgyűrűző – ellentmondás abban van, hogy autonóm irodalomfogalmát történetietlen módon alkotja meg, figyelmen kívül hagyva, hogy „változó írók változó műveiből és e változó művek változó közönségéből nem tevődhet össze az irodalom változatlan fogalma”. Az önelvűség, a fejlődés, az ízlés, valamint a hagyomány, a népiesség és a (nemzeti) klasszicizmus kategóriái alkotják ennek az összegzésnek a fő pilléreit. Ezek rendszerbeli helyének és forrásainak elemzése során Poszler György meggyőzően igazolja, hogy a féligvitt gondolatmenetek miatt Horváth János felemás szisztémát hozott létre, ez pedig egy „integer-befejezett rendszer, amely nem engedi be a 20. századot” (. . .) „Horváth a múlt tendenciáit absztrahálja, a halott irodalomnak csinál jövőt.” Végső értékelése szerint a Horváth János-i életműből a *tartást* kell megőriznünk és továbbörökítenünk, munkásságának tartalmát azonban már életében túlhaladta az idő.

A könyv harmadát kitevő középső tanulmány címe: *A történetfilozófia műfajelmélete – a műfajelmélet történetfilozófiája. A költői műfajok a fiatal Lukács esztétikájában*. A feltevés, melyből a szerző kiindul, a Lukács-irodalomban már megfogalmazódott, ám az ebből adódó következtetések végigvitelében a legmesszebbre Poszler Györgynek sikerült eljutnia. Alaptézise az, hogy a lukácsi életműben 1918-ig uralkodó műfajelmélet csak köntös, amely a valódi kérdésfeltevéseket, a filozófiai, metafizikai problémafelvetést borítja. Ez a történetfilozófia példáit a műfajelméletből veszi, következtetéseit pedig ennek tényeire vonatkoztatja, ám éppen ebből következően, a kimunkált rendszer „a műfajelméleti tényeket óhatatlanul eltorzítja, az irodalomtörténeti fejlődésvonulatokat óhatatlanul elrajzolja”. A tétel bizonyításához egy igen bonyolult feladatot kell a szerzőnek elvégeznie: szét kell választania a Lukács-műben összemósuló filozófiai és műfajelméleti vonatkozásokat, és ezen túlmenően *rekonstruálnia* kell Lukács

akkori filozófiáját. A rekonstrukció árnyalt, kifinomult végigvitele során nemcsak arra derül fény, hogy milyen életérzésből, milyen világképéből ered ez a filozófia, hanem arra is, hogy az irodalom műfajainak rendszere és sajátosságaik mi módon következnek a történetfilozófia rendszeréből és sajátosságaiból. Az ebből a logikából származó egyik legfontosabb módszertani probléma az, hogy Lukács a műnemeket és a műfajokat (az eposzt, a regényt, a drámát stb.) egymásból vezeti le, mintha közöttük koherens logikai kapcsolat állna fenn. A másik kritikus pont pedig az, hogy a műfajokhoz rendelt jellemzők nem magukból a műalkotásokból (vagy ezeknek csak igen szűk köréből) adódnak, hanem a rendszernek a valóságra „húzott” logikájából. Ez nemcsak az elméleti sajátosságokra jellemző, hanem a történetekre is: így például a regényforma alapvonásait Lukács három remekmű alapján rajzolja meg. Ezek a Wilhelm Meister, az Érzelmek iskolája és a Don Quijote. A belőlük elvont általános regényelméleti jellemzőkből megteremti a regény filozófiai jellemzőit, majd ebből levezeti ennek három típusát, amit a kiindulópontként használt három példával illusztrál. S ez a három példa egyben a regényfejlődés három történeti etapját is jelenti. A Poszler György által elvégzett mikroelemzés kijelöli e költői műfajokhoz rendelt specifikumok érvényességi körét, azt, hogy – a szakirodalomban egyébként mélyen gyökeret vert – lukácsi műfajelméletből mi jelent látszatzmeggoldást, és mi tekinthető valódi megoldásnak.

A Melpomené, Kalliópé, Polüümnia és a többiek. *Az irodalom helye a művészetek között* című tanulmány a kötet legismertebb írása. Ez már nem kétségeket vagy kérdéseket fogalmaz meg, hanem lehetőségeket és állításokat. Az összehasonlító művészettudomány és az ágazati esztétika, valamint a szinkron és a diakron vizsgálat elhatárolása után a művészet és a művészeti ágak viszonyát elemelve Poszler György kiindulópontként két ellentétes álláspontot: Adorno és Lukács ide vonatkozó nézeteit szembeesíti. Itt állítja fókuszba az *inherencia* kategóriáját, amely Az esztétikum sajátosságának egyik központi – a rendszeralkotás szempontjából pedig talán legfontosabb – kategóriája. Mint a szerző megállapítja, ez a fogalom a műalkotás-műfaj-műnem-stb. kapcsolatok divergencia-konvergencia áldilemmájának feloldását is jelenti, s ugyanakkor maga után vonja az *indukció-dedukció módszertani egységét* illetve ennek módszertani következményeit. Az inherenciának

mint a művészetben belüli létszintek közötti immanens viszonyának a művészettudományokba történő bevonása kiküszöböli az eddigi rendszerezéseknek azt a fogyatékoságát, hogy a művészetek rendszerezésére egy azoktól idegen, filozófiai-logikai kategóriahálót, hierarchizált összefüggéssort alkalmazson, s az így keletkező diszkrépanciát a művészeti jelenségek rovására oldja fel. A dolgozatból igen tanulságos és gyümölcsöző az a kérdésfeltevés, amely az egyes irodalmi műnemeket különböző művészeti ágakkal rokonítja: az epikát a filmmel, a drámát a színházzal, a lírát a zenével.

A záróesszé (*Az elbeszélés metamorfózisa. Szempontok az epikai mű elemzésének kérdéséhez*) a hegeli-lukácsi elmélet epikus művek elemzésére történő felhasználhatóságának lehetőségét boncolja. Ez a munka hatol legközelebb az egyedi műalkotáshoz, de teoretikus jellegű lévén ez is a műfajok közegeiben vizsgálódik. Az írás a szerzőnek egy korábbi kötetével, A regény válaszfaltjai cíművel mutat szoros rokonságot – úgy tűnik, az ott elvégzett történeti elemzésekből leszűrt elméleti általánosítások, illetve a hegeli-lukácsi rendszernek a XIX. század második felében létrejött regény-változatokra való alkalmazhatóságából eredő következtetések fogalmazódnak meg itt. A konklúzió, a dolgozat summázata egyúttal az egész könyv summázata is, érdemes hosszabban idézni: „a hegeli-lukácsi filozófiai-esztétikai kiindulópont lehetséges kiindulópont, de nem elégséges kiindulópont. Tétélei orientatív kategóriák. A művek – ez esetben az epikai művek – egészére érvényesek az ilyen érvényességi kör esetén elkerülhetetlen, magas általánosítási szinten. Azaz közvetve érvényesek az egészre, közvetlenül az egyes művel szembeesíthetetlenek. (...) Ezért van szükség közvetítő kategóriákra, amelyek segítségével megközelíthető a műindividuum titka. (...) Vagyis az esztétikának szüksége van a poétikára, mert anélkül nem tud konkrétan érvényes lenni. A poétikának pedig szüksége van az esztétikára, mert anélkül nem tud általánosan érvényes lenni.”

Az írások műfaja az alcímben megjelölt „kísérlet”, *esszé*. Nem abban az értelemben, ahogy a fiatal Lukács kapcsán a fogalom előkerül mint a líraian teoretikus önarckép, mint a művészet ürügyén való önmagunkról beszélés műfaja, hanem abban az értelemben, ahogyan például Walter Benjammal kapcsolatban a kategória használatos. Ebben a kötetben az esszé azt a fajta teoretikus megközelítést jelenti, amely a *tárgy logikáját* követi, azt modellálja, és nem

egy attól idegen rendszert kényszerít rá a vizsgált tárgyterületre. Mindez az elemzőtől azt kívánja, hogy behelyezkedjen magába a tárgyba, ami a kötetben különösen a két mesterről szóló írásban, a Horváth János- és a Lukács György-esszéikben mutatkozik meg. Ugyanakkor a műfaj *mérlegelést*, a kifejtés helyett a kérdezést, a lehetőségek felvillantását jelenti. Poszler György kötetében emellett mindvégig jelen van az ön-reflexió, az elméletalkotás folyamatának szinkron nyomkövetése, továbbá a teoretikus megállapítások folytonos szembesítése a tényekkel, az irodalom és az irodalomelmélet különböző sajátosságaival. Elméletíróként is a történetiségre helyezi a hangsúlyt, mint mondja „a logikainak és a történetinek az egységében – formailag is – a történeti a túlsúlyos mozzanat”.

Külön említést érdemel még az a jelenség, amit a kötet *pedagógiájaként* jelölhetnék meg, s ami az írások logikájával és műfajával szoros kapcsolatban van. Ez pedig a taníthatóság, az oktatás számára való hasznosíthatóság szakadatlan figyelemmel kísérése, illetve figyelembevétel, ami semmilyen engedelményt nem tesz a tudományosság rovására, viszont érvényesíti az oktatás szempontját is. Ily módon Poszler György legújabb könyvét nemcsak a kutatók, az elméleti szakemberek, hanem a bölcész- és tanárképzésben résztvevő oktatók és hallgatók is *munkaeszközüknek* tekinthetik.

P. Müller Péter

BOTKA FERENC – VARGHA KÁLMÁN: A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET BIBLIOGRÁFIÁJA 1905–1945.

Személyi rész I. A–K. A szerkesztésben részt vett: Szerb Antalné. A kötet munkatársai: B. Hajtó Zsófia, Stauder Mária. Lektor: Béli Miklós. A sorozatot szerkesztik Vargha Kálmán és V. Windisch Éva. Bp. 1982. Akadémiai K. 959 I. (A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 6.)

A magyar tudománytörténet egyik legnagyobb bibliográfiai vállalkozása az MTA Irodalomtudományi Intézetében készülő magyar irodalomtörténeti bibliográfia nyolc kötetesre tervezett sorozata, melynek most a harmadik darabja látott napvilágot az Akadémiai Kiadó gondozásában. Az 1905–1945 közötti korszak személyi részének A-tól K-ig terjedő első fele valójában a bibliográfia XX. századi anyagának egynegyedét tartalmazza: A szerkesztők tervei szerint az első, a korszak egészét (1905–1970) átfogó általános részt, a sorozat tervezett 5. kötetét, három személyi kötet követi, a most megjelent 6., a betűrend második felét 1945-ig tartalmazó 7., valamint az 1945 után indult alkotók munkásságát feltáró 8. kötet. A méretek impozánsak (a 6. kötet egymaga csaknem 1000 oldalas), de egyúttal az alaposág és teljességre törekvés mellett egy szerkesztői szándéktól független arányeltolódást is érzékeltetnek, irodalomtudományunk egyoldalúságát sejtetik; az 1905-ig tartó korszakok feldolgozásai (ezen belül 1772-ig egy kötet, 1849-ig ismét egy kötet, melyek már megjelentek, 1849–1905 között két tervezett kötet kívánja bemutatni az e korszakokkal foglalkozó irodalomtudomány egészét) ugyanúgy négy kötetet töltenek meg, mint a XX. szá-

zadi irodalomé. Ez még akkor is aránytalan, ha tudjuk egyrészt, hogy a XX. századi irodalom terjedelmében és az elsőrangú alkotók pusztán számában és természetében messze túlszámamennyi korábbi koron, másrészt a XX. századi irodalmat a szépirodai megnyilvánulásokon kívüli publikációk (politikai esszéiztikus, polemikus írások, életrajzi, filológiai és bibliográfiai adatok) sokasága, és az ezek iránti, részben irodalom kívüli olvasói és értelmezői érdeklődés jellemzi. Ismétlem, nem a bibliográfia aránytalan, hisz az csak regisztrál – sőt épp a XX. századról megjelent kötetében erősen válogatva –, hanem maga a feltárt tudományos termés az. E bibliográfiának épp az az egyik legfőbb érdeme és haszna, hogy minden esszéiztikus panasznál világosabban megmutatja azokat a hézagokat, réseket, sőt üres foltokat, ahol irodalomtudományunknak még sokat kell tennie, mind a szövegkiadások, mind az értelmezések terén. Ezek a szövegkiadási és elméleti hiányosságok bőven jellemzik a XX. század első felének látszólag minden korábbi korszaknál alaposabban feltárt magyar irodalmát is.

A bibliográfia gyűjtőkre a korábban megjelent két kötethez hasonlóan rendkívül széles körű. Az átnézett periodikumok jegyzéke 530

címet tartalmaz, a periodikumok és emlékkönyvek rövidítésjegyzékének mintegy 400 címe pedig csak részben fedi az előzőt (az emlékkönyvek és néhány periodikum csak az utóbbiban szerepelnek), és így további kiadványok tucatjai sorolhatók a feldolgozott kiadványok körébe. E címek között jó néhány külföldi is található, ezért talán nem lett volna felesleges – ha már a vidéki kiadványok esetében ez elmaradt, mert jórészt valóban lényegtelen adalék – legalább a külföldi periodikumok megjelenési helyének a feltüntetésé.

A bibliográfiai rész tartalmi és formai tagolása jól áttekinthető és logikus. A személyi részben a betűrend látszólag egyszerűvé teszi a csoportosítást, a helyzet azonban – és ezt csak az tudja igazán, aki maga is szerkesztett már bibliográfiát – korántsem olyan egyszerű. Már annak eldöntése is nehéz szerkesztői feladat, melyik szerző kerüljön be egyáltalán a bibliográfiába, és ez nem csak értékelési szempontok következménye, hanem az értelmezése is. Meddig terjed az irodalom határa, Bartók Béla, Kodály Zoltán, Honti János vagy Kerényi Károly beletartozék-e egy irodalmi bibliográfiába? A szerkesztők, követe a hagyományt, az irodalmat szélesebb értelemben fogták fel, és a társművészetek és rokon tudományok legjelesebb képviselőinek irodalmi munkásságát bevonták a bibliográfia gyűjtőkörébe, véleményem szerint is helyesen. Másrészt a betűrend kialakítását értékelési munka is megelőzte, és csak a bizonyos művészi szintet elérő alkotók kerültek be a kötetbe. Jóllehet a szempont az érdemi szakirodalom és nem az érdemi szépirodalmi mű volt, a kettő általában elválaszthatatlan egymástól. Aki valami figyelemre méltót alkotott, arról ha nem is tanulmány, de legalább egy alaposabb recenzió készült, és akkor már helyet kaphatott a bibliográfiában is. Az elenyésző számú kivétel, aki teljesen visszhangtalanul hozott létre értékelhető művet, minden bibliográfia kockázata, de hát a rejtett értékek felfedezése nem a bibliográfia, hanem a filológia feladata. Hacsak nem fordítjuk meg a válogatás kritériumát, és nem az irodalomtudományból, hanem a megjelent művekből indulunk ki. A bibliográfia azonban nem tárja fel az első kiadásokat, csak a tudományos igényű szövegkiadásokat, amit a recenzens, belátva a korlátozás kényszerű szükségét, őszintén fájjal és hiányol. Az első kiadások, pusztán évszám-jelöléssel a róluk szóló recenziók okán szerepelnek, és nem a szövegek fejezetében. Véleményem szerint azonban az első kötetkiadás leg-

alább annyira hozzátartozik egy alkotó munkásságához, mint a kisebb szövegközlések regisztrálása. Akármennyire is tudjuk, hogy nem irodalmi, hanem irodalomtudományi bibliográfiát tartunk a kezünkben, meggyőződésem, hogy az első kiadás legtöbbször irodalomtudományi értékű. Felmerül az a kérdés is, hogy legalább a kiadók megnevezése nem bővíthette volna-e a címleírást, mert bár a kiadók nem mindig fontosak (egyébként sehol sem szerepelnek a bibliográfiában), de néhány esetben, leginkább az első kiadásoknál, talán igen. Ez a kifogás azonban végső soron csak formai jellegű, hisz végül is az első kiadások szerepelnek, csak épp nem a szövegek között, hanem az egyes művekről szóló szakirodalomban. És ez – bár elvi különbség – a használat nem hagyja kielégítetlenül, mert a bibliográfia autonóm elvét követve könnyen megtalálja az első kiadásokat is – sőt minden kiadást, amelyhez ismertetés kapcsolódik, az idegen nyelvűeket is.

Az egyes szerzői fejezetek három részre tagolódnak: Bibliográfiák, melyek a szerzőre vonatkozó bibliográfiákat sorolják fel. Szövegek, melyeknek három alfejezete a tudományos igényű, filológiai apparátussal ellátott vagy életműsorozatként kiadott kötetkiadásokat, a kisebb szövegközléseket, valamint a levelezéseket (önálló kötetben megjelent vagy periodikumokban, gyűjteményekben publikált leveleket) tartalmazza. Irodalom, mely szükség esetén további alfejezetekre bontva, a szerzőre vonatkozó általános kötetes, vagy nem önálló szakirodalmat, életrajzi, recepcióesztétikai, kiadástörténeti feldolgozásokat, végül az egyes művekre vonatkozó tanulmányokat, recenziókat regisztrálja. Ez az általános tagolódás az egyes alkotókhoz alkalmazkodva módosul, és a szerkesztők előszavukban azt is hangsúlyozzák, hogy nem kívánnak végleges tartalmi tagolást adni, csupán a kezdeti tájékozódás megkönnyítésére bontották fel egy bizonyos módon az egyes fejezeteket. Az érdemi tagolás munkája a bibliográfiát használó szaktudósok feladata, akiknek tájékozódását elősegíti a csoportosítás, de nem teszi feleslegessé a kívánt fejezet teljes ismeretét, sőt bibliográfiai tovább bővítését sem. A tagolással kapcsolatban egyetlen megjegyzés engedtessek meg: Nem érzem megnyugtatónak a nyilatkozatok, vallomások helyét az „Irodalom” alfejezetben, hisz ezek legalább annyira a szerző szövegei, mint a kisebb szövegközlések vagy a levelek. Ady Endre fejezetében ott is szerepelnek a kisebb szövegközlések alfejezeteként – véleményem szerint

logikusan —, ám az összes többi szerzőnél átkerültek a szakirodalomba.

Kiseb következetlenségeket találunk az önálló, egy szerzőre vonatkozó monografikus irodalomtudományi mű elhelyezését illetően is. A szerkesztők szándéka szerint ezek nem a szerzőnél, hanem a témának megfelelő fejezetben kapnak *csak* helyet (és itt a kifogás a *csak*-ot érinti). Horváth János Petőfije nem szerepel Horváth János életművénel, Illyés Gyula Petőfije viszont Illyésnél igen. Az az ellenvetés, hogy Horváth János műve kizárólag irodalomtudományi, Illyésé viszont legalább részben szépirodalmi is, nem helytálló, mert ez esetben alig ellenőrizhető ingoványos talajra tévedhetnének (pl. Féja Géza irodalomtörténete is átkerülhetne a megfelelő korszakba a szerző fejezetéből, ahol most szerepel, Komlós Aladár irodalomtörténete viszont nincs Komlósnál, csak a megfelelő szakban található meg). Az ellentmondás még pregnansabban kiütözik Illyés Gyula Petőfi- és Németh László Berzsenyi-esszéje között. Bár utóbbi szerzői fejezete még nem jelent meg, de az előszóban épp Németh László művének példájával jelzik a szerkesztők fentebb vázolt szándékukat, mely szerint ez az esszé Németh László fejezetében nem kapna helyet. További példák: Hatvany Lajos egyik Ady-könyve (Ady) csak Adynál, a másik (Ady a kortársak közt) Adynál és Hatvanyánál is szerepel, ráadásul a két helyen csak részben azonos recenziókkal. Két helyen szerepel Dénes Zsófia Élet helyett órák című Ady-könyve is, Adynál hét recenzióval, Dénes Zsófiánál hárommal, és csak kettő a közös. Véleményem szerint — legalább a legjelentősebb szerzők esetében — érdemes lett volna mind a szerzőhöz, mind a témaként szereplő alkotóhoz felvenni a műveket, megfelelő elv szerint csak az egyik helyen felsorolva azok ismeretéseit, nemcsak pusztán formai okokból. Hisz egy monográfia a monográfiát író szépíró életművének szerves része, abból aligha szakítható ki.

Még egy formai megjegyzés. Elfogadom, bár nem tetszik, hogy az egyes fejezetek nem betűrendben, hanem a megjelenés időrendjében tagozódnak, de az már végképp nem tetszik és értelmét sem látom, hogy az egy tételbe összefogott recenziók is évszám alapján sorakoznak egymás után, egy bekezdésen belül több betűrendet kezdve. Mivel itt formai kiemelésre (félkövér)

nincs mód, a recenziók óhatatlanul összekavarodnak. De ez apróság, mint ahogy a recenzens összes kifogása végső soron apróságokat érint, mert a bibliográfia egésze impozáns és pontos.

A magyar irodalomtörténet bibliográfiájának most megjelent kötete szaktudományában alapmű, és az irodalomtörténet művelői számára nemcsak hasznos, de rendkívül tanulságos is. Csupán fejületesen végiglapozva is rengeteg irodalomtörténeti tanulással szolgál. Ki hitte volna, hogy Ady legendás versesköteteiről sokkal kevesebb korabeli recenzió született (a korszaknyitó Új versekről mindössze 21, a többiről még kevesebb), mint sok más kisebb jelentőségű műről, például Csathó Kálmán egyes alkotásairól, Herczeg Ferencről nem is beszélve, akinek korabeli visszhangja első látásra is a legbővebbnek látszik (bár ez utóbbi nem meglepés, csak most bibliográfiailag is bizonyítottá vált). És milyen szomorú emellett látnunk József Attila mostoha korabeli fogadtatását. Ami az egyes alkotók feldolgozottságát illeti, messze Ady Endre vezet, önálló kötetnyi bibliográfiájával (több mint 70 oldalon). József Attila szakirodalma csaknem 40 oldal, a többi nagyok 20–30 oldalnyit kaptak (Babits, Herczeg Ferenc, Kosztolányi), és ezek a rideg számok önmagukban is elgondolkodtatók. Még a névmutató is rejteget tartalmi tanulást, kiolvasható belőle, kik voltak — legalábbis mennyiségileg — a korszak legtöbbet publikáló, tehát az irodalmi életet meghatározó alkotói, recenzensei. A legtöbb helyen Schöpflin Aladár szerepel, Bóka László, Kárpáti Aurél, Rónay György, Thurzó Gábor, Kosztolányi Dezső, Komlós Aladár előtt. Persze a névmutató majd csak a négy XX. századi kötet megjelenése után lesz teljes és hiteles tanulással szolgáló.

Végül nem pusztán az udvariasság miatt, hanem elismerve az elvégzett hatalmas munkát ezen a helyen is meg kell említenünk a bibliográfia létrehozóinak a nevét. A szerkesztő B. Ferenc és Vargha Kálmán (utóbbi az elvált sorozat szerkesztésének terhére is van V. Windisch Évával együtt), a szerkesztésben részt vett Szerb Antalné, munkatársak B. Hajtó Zsófia és Stauder Mária, lektor az azóta elhunyt Béládi Miklós. Köszönet illeti őket, és a bibliográfia valamennyi név szerint meg nem említett létrehozóját.

Lichtmann Tamás

József Attila Erdélyben. Bukarest 1980. Kriterion 149 l.

„Igazán fáj a szívem, hogy Bécszet és Párizst, bár újságot árulván, megjárhattam, de fajtám távolabbi rétjei felé út még nem adatik” – idézi Kántor Lajos József Attila 1930 júniusában Dsida Jenőnek írt levelét. Amely, tegyük hozzá, éppen a „fajtám távoli rétjeire” való költői utalásával a *Ki a faluba* hangján írt vallomás; amint-hogy a költő maga is utal levelében a röpiratra.

József Attila nem járt „fajtája” Trianon óta távolivá lett rétjein, sem a Felvidéken, sem pedig Erdélyben. A költő erdélyi hiányának értelmezésére vállalkozott Kántor Lajos, a jeles kolozsvári irodalomtörténész. Könyvének alcíme – *József Attila Erdélyben* – jobban fedi a tartalmat; Kántor ugyanis szisztematikusan feldolgozza József Attila *jelenlétét* az erdélyi sajtóban, 1926-tól – ez első adatának dátuma – a tragikus halálát követő nekrológokig. Jóleső érzéssel olvassom, hogy már az előszóban hivatkozik *József Attila és a Korunk* című tanulmányomra (MKSz 1977/2. sz.), melyben József Attila kapcsolatát vizsgáltam Gaál Gábor marxista folyóiratával. E tanulmány és romániai előzményei – Láng Gusztáv–Jancsik Pál és Sugár Erzsébet írásai – Kántor szerint „a Korunk-vonalat az erdélyi magyar sajtó egészéből kiszigetelve, a romániai magyar irodalom elkülönülő részeként látatják”. A romániai magyar sajtóban kísérlet történt e „kiszigetelés” felemás megszüntetésére; az Erdélyi Helikon, a Páztortúz, az Ellenzék és a Brassói Lapok József Attila-közleményeinek Korunk-ellenes támadásként való bemutatására is (Pataki Bálint, 1958 és Abafáy Gusztáv, 1960). Kántor Lajos könyve: kísérlet az ellentét feloldására, a marxista Korunk és a polgári sajtó József Attila-képének (és -kapcsolatának) párhuzamos interpretálására.

József Attila, mint Kántor Lajos bizonyítja, Iosif Áron, a „félíg székely, félíg román” szappanfűző fiaként került kapcsolatba az erdélyi folyóiratokkal. A Páztortúz és az Ellenzék egyaránt „székely származásúként” mutatja be a költőt; a közvetítő minden bizonnyal Kuncz Aladár volt, akihez a közös barát, Németh Andor révén jutottak el írásai. Hasonló szerepet tulajdoníthatunk Hatvány Lajosnak, Gaál Gábor, a későbbi jeles szerkesztő egyetlen József Attiláról szóló írása keletkezésénél (*Tiszta szívvel* – Új Kelet, 1926. nov. 2.).

Ki a faluba! –? állítja s egyszersmind kérdi Kántor a költő népies korszakának erdélyi visszhangját feltáró fejezet címében. Idézi Szentimrei Jenő recenzióját az Erdélyi Helikon 1929. októberi számából az *Új Magyar Földről* – a barthások röpiratáról – és a *Nincsen apám, se anyám* kötetről. József Attila – Szentimrei találó megfigyelése szerint – „Kézenfogva jár a természettel; egy vele, mint a földből fakadó fűszál. S formáiban valami új népdal születik, mely túl az elrontott, városivá mesterkedett népdalhangulatokon, őseire, a székely nótákra üt vissza.”

Mikó Imre, a Vetéshez és az Új Magyar Földhöz hasonló szellemiségű Erdélyi Fialatok egykori szerkesztője szerint „az erdélyi fiatalok [...] zsebükben Fábíán Dániel és József Attila röpiratával (*Ki a faluba!*) indultak útnak”. Jancsó Béla számára – ki a lap 1930. októberi számában ismertette a röpiratot – az azonosulás magától értetődő volt. Kántor Lajos idézi Haraszi Sándor bírálatát a röpiratról – *Magyar eszerek* –, mely a Sarló és Kalapács József Attilát megbélyegző állításának forrása lehetett, valamint Balogh Edgár 1937-es írását a második Bartha Miklós Társaságról (mindkét írás a Korunkban jelent meg), melyben módosítja – egy magánleveléből ismerős – értékelését a „szentimentális vacak”-ról.

Kántor Lajos könyvének legtöbb novumát *A Helikon vállalása* című fejezetében találom. Kuncz Aladár, az *Erdélyi Helikon* főszerkesztője 1929 decemberében közölte Babits – hosszas kéréltre érkezett – tanulmányát (*Európaiság és regionalizmus*) s ugyanakkor a *Fialat magyarok* című anketot, József Attila közismert nyilatkozatával. A nyilatkozat mellett a költő életrajza olvasható, melynek utolsó mondatát – „Megjelent egy versköte.” – Kántor szerint bizonyára a szerkesztő írta, hisz József Attila 1929-ben már a harmadiknál tartott. E „tévédést” magam is szóvá tettem a *Döntsd a tőkét* kötetről írván, holott épp e kötet borítóján – és más nyilatkozataiban is – csak a *Nincsem apám*-ot vallja magáénak a költő – ideiglenesen túllépve korábbi kötetein (a *Medvetáncba* viszont korai verseiből is válogat!).

Találó viszont az az észrevétele, hogy „a jelekből ítélve úgy tűnik, sem Kuncz Aladár

József Attilától, sem József Attila Kuncz Aladártól nem kéri számon Babitsot". A „Tárgyi kritikai tanulmány” és az *Egy költőre* megjelenése után, 1930 októberében közli József Attila két versét, a kötetben később *Bánat* címen olvasható *Arról, hogy belőlem, aki szarvas voltam, farkas lesz* című költeményt [a költő Babits-ellenessége idején írt vers címe, mintegy a Babitscal való viaskodás rejtett dokumentumaként emlékeztet a korai Babits „hosszú” címre – T. J.] és a teljesen átdolgozott – proletárverssé formált – *Esik-et*. Kuncz magatartását magyarázza, hogy bár Babitsra esküszik, de a népies hangvételt is vállalja!

Kuncz Aladár még a halála előtti hónapokban is – a budapesti klinikáról – megszerzezi; mindenesetre közli Dsida Jenő óvatos kritikáját a *Döntsd a tőkét* kötetről (1931 május). Kántor a Babits-mozzanatra utalásként idézi a recenzió nyitányát: „Az utolsó évek magyar verstermésében alig emlékszem vissza könyvre, mely ennyire lekötött volna: érdeklődő, mondhatnám lelkes tetszésemet és egyszerűsmdnd heves ellenkezésemet ilyen mértékben hívta volna ki.” Kántor elsőként figyelmeztet, hogy a Babits körüli vitában – „abban a bizonyos atmoszférában” – Dsida, ha rejtjelezve is, József Attila költészete mellett foglalt állást. Ezt nyomatékosítja Dsida 1934-ben Bóka Lászlóhoz írott levele, melyben Babitsot József Attila mögé helyezi és „lábához ülök, mint cselédke”.

A *Korunk fórumán* fejezethez csak néhány megjegyzést teszek. „A freudizmusal gyakran találkozott József Attila a Korunkban” – írja Kántor. Ez nagyon fontos adalék. Nem csupán a freudizmussal, de annak a marxizmussal való összeegyeztetésének, „betagolásának” kísérleteivel is találkozhatott – *Hegel, Marx, Freud* című tanulmánytöredéke előzményeivel. Tanulmányomban nem jeleztem, hogy 1932 decemberéig a Korunk nem közölt verset. Ekkor, állapítja meg Kántor, egyazon számban jelent meg Illyés Gyulától a *Hősökről beszélek* és József Attilától az *Invokáció*.

Vitám is van a szerzővel, aki többször is hivatkozik a már említett *József Attila és a Korunk* című írásomra. E munka alapján ismereti Remenyik Zsigmond *Li-Fu-szun gazda és cselédei* – későbbi címén *Költő és a valóság* című regényét, amely 1933 októbere és 1934 áprilisa között hét folytatásban jelent meg a Korunkban. Igazoltam, hogy Remenyik pamflet-szerű kulcsregényt írt József Attiláról. Kántor

felrója, hogy megállapításaimat nem szembe-sítem „a költő Korunkból való elmaradásának tényével, sem Remenyik későbbi lelkiismeret-furdalásával”.

Ami az utóbbit illeti, nem érzem jogosultnak: „A nekrológ – írtam –, mely már a címével is – *Költő és a valóság* – Remenyik József Attiláról írt regényére utal, tele van átokkal és büntudattal...” Továbbá: nem látok ok-okozati összefüggést Remenyik regénye és József Attila Korunkból való elmaradásának ténye között. A regény József Attilát legnyitabban karikírozó fejezete 1934 februárjában jelent meg. A Korunk július–augusztusi kettősszáma hat műfordítást között József Attilától (román költőktől). 1976-ban és ma is döntő jelentőségűnek látom a Korunk magyarországi terjesztésének betiltását, mely a legtöbb hazai munkatárs, köztük József Attila lemaradását eredményezte.

A kötet következő fejezete a Brassói Lapok és József Attila kapcsolatát vizsgálja. Az újság vasárnapi melléklete 1936. július 5. és 1937. szeptember 26. között a költő nyolc versét és egy műfordítását közölte, pontosabban újraközölte. A sort *A Dunánál* nyitja meg, mely Molnár Tibor interjújával egyidőben jelent meg. A kitűnő filológust megtéveszti a nyomtatott betűhöz való túlságos ragaszkodása, amikor kétségbe vonja, hogy a Budapest, 1936. július 4-i dátummal közölt és július 5-én már a Brassói Lapokban olvasható interjúval egyidőben Molnár Tibor küldte be József Attila költeményét is – Aradról. Megfelelnek a korabeli szerkesztői gyakorlatról: minél frissebb hír közölni; ez esetben a dátum az interjú és a költemény nyomdába adásának napját jelöli. (Vö. Molnár Tibor: *Hogyan került „A Dunánál”* a Brassói Lapokba. Magyar Nemzet, 1981. aug. 12.)

Kántor Lajos úgy véli, hogy *A Dunánál* „egyéb kapcsolat is őriz a Brassói Lapokkal és munkatársaival, pontosabban Tamási Áronnal”. A bizonyítást József Attila Tamási Áron novelláskötetéről – *Hajnali madár* – írott, befejezetlen tanulmányára való utalással kezdi, melyben a költő többek között Tamási elbeszéléseinek székyely tájnyelvi fordulatait kifogásolta. 1935 májusában viszont, az Új Szellemi Front-ot bírálva egyedül Tamási törekvéseit kísérte egyetértéssel („... Tamásit csupán a népiesség megkésétt igazsága tartja Zilahyék táborában s a székyely falu szeretete”). Tamási 1936 tavaszán cikksorozatát indított a Brassói Lapokban *Cselekvő erdélyi ifjúság* címmel, „amelyben

vállalja, szorgalmazza az együttműködést a szocialista mozgalommal". Kántor szerint „ha a szövegösszehasonlítást az időtényezővel összekapcsoljuk, József Attila cikke az »Új Szellemi Front«-ról bizonyítékként fogadható el Tamási Áronnak a költőre gyakorolt hatását illetően, éppen *A Dunánál* születését megelőző hónapokban”.

Nem tudom teljesen elfogadni Kántor feltevezését. József Attila 1935 májusában, bár Tamásiról írt a legmelegebben, éppen azt kérdezte íróársától, hogy „nem »népe«-e az ipari munkásság is? S az ipari munkások szelleme beleértődik-e a »népies szellem« fogalmába?” Ezt követte Tamási cikksorozata a Brassói

Lapokban, majd 1936 júniusában József Attila verse a Szép Szóban. Ez a sorrend nem igazolja „Tamási Áronnak a költőre gyakorolt hatását”, inkább közös indítékról, párhuzamról beszélhetünk.

Kifogásaim dacára örömmel üdvözlöm Kántor Lajos könyvét, amely számos új adattal, például a méltatlanul elfeledett Kováts József írásainak bemutatásával – és könyve szintetizáló szemléletével – gazdagította a József Attila-kutatást. A könyvet remek bibliográfia zárja József Attilának az erdélyi sajtóban közölt műveiről és a róla szóló irodalomról.

Tasi József

FRAGMENTA LATINA CODICUM IN BIBLIOTHECA UNIVERSITATIS BUDAPESTINENSIS

Recensuit Ladislaus Mezey. Bp. 1983. Akadémiai K. 288 l. + 50 fényképmelléklet. (Fragmenta Codicum in bibliotheca Hungariae I. 1.)

Mezey László már korábban is hasonlította munkáját a régészéhez, aki – tisztában lévén a földből előkerülő épületelem funkciójával – a töredék helyét az ismert szabályosságok szerint rekonstruálható egészben is ki tudja jelölni. (Deákság és Európa, 7.) Ugyanezzel a hasonlaltal érzékeltette a hosszú évek óta kutatott kódextöredékek szerepét „Fragmenta codicum. Egy új forrásterület feltárása (1974–1975)” c. kutatói beszámolójában (MTA I. OK 30, 1978, 65): egy-egy kőtestátlából kifejtett pergamenlap vagy akár darabka a múltunkra vonatkozó adat-szolgáltatás tekintetében olyan eligazító jelentőséggel bírhat, mint az építészettörténetben a falmaradványok. Sokan emlékszünk még a budapesti Egyetemi Könyvtár VIII. századi Beda Venerabilis-töredékének felfedezésére és a P. Lehmanntól korábban (az Orsz. Széchényi Könyvtár Jankovich-állományában) talált töredékekkel való rokonítására. (Mint a pesti Mátyás-rezidencia feliratos márványtagjainak találkozása a Franklin-ház lebombázása után...) Nem kevésbé izgalmas a Központi Szeminárium egyik régi kolligátumának bekötésére használt pergamen azonosítása sem a donatista Ticoniusnak eddig csak utalásokból ismert Apokalypsis-kommentárjával, ill. egy korai karoling Ticonius-kézirat töredékével. (Vö. MKszle 92, 1976, 15 skk.)

Érthető, hogy az egymást követő felfedezések Mezey Lászlót a könyvtárainkban elérhető

kódextöredékeknek most már rendszeres feltárására ösztönözték, és tiszteletre méltó az az erőfeszítés, amellyel az illetékeseket a hazai anyag lehető teljes feldolgozása tervének megnyerte. Nincs itt szükség a vállalkozás jelentőségének részletezésére, hiszen a kiragadott példák is mutatják, hogy nem kevesebbről, mint elpusztult középkori könyvtárainknak, a X. század végétől nyomon követhető európai (= latin) műveltségünk dokumentumainak mennyiségileg részleges, de különben – következeiseiben – teljes érvényű rekonstruálásáról van szó. Ne féljünk az összehasonlítástól: ha a Zsigmond-kori Buda szobortemetője joggal kápráztatott el bennünket gazdagságával és messzire vezető összefüggéseivel, akkor ezek a Mezey László jóvoltából életre kelő kódexlapok még korábbi és nem kevésbé becses vívmányoknak, Európához való tartozásunknak beszédes tanúi.

Kit ne lelkesítene például az Egyetemi Könyvtár 9. (a régebbi beszámolóban 76.) sz. pergamentáblájának tanúsága? Ezen a rongált folión (Tab. IX., jobban sikerült kivágata a Deákság 17. fényképmellékletén) az ún. Ps.-Dionysius Areopagita „De coelesti hierarchia”-jának 13. fejezetéből olvasható egy rész. Nagyszombatban egy őnyomtatvány-palterium kötésére használták fel, amely a jezsuita kollégium könyvtári katalógusában már mint „in membrana scripta” kötött könyv szerepel. (A possessor-leírásban az egyeztetés mintha

elcsúszott volna: „liber tradens in membrana scripta” – félreérthető, akárcsak pl. a 101. lapon az „unā tradita”-rubrika egyes számú folytatása: „fragmentum 1. m. 9”.) Mint annyi más kódexünket, ezt is az esztergomi érseki iskola könyvtárainak maradványaival együtt menekítették nyugatabbra a török elől. Iskolai rendeltetését bizonyítja a kódexlap beosztása, a magyarázatok számára fenntartott széles margó, rajta a megfelelő helyen glósszák, azok közt is a legérdekesebb, amely (a *Deliberatio*-ban szintén ezt az Areopagita-művet használó) Gellért püspök görög tudását is újabb érvel valószínűsíti: „Quod hic grecus habet apiropñn et polyprosopon, et interpres multificum et multiforme transtulit. Scholion multipedem et multorum vultuum significantius indicavit; et notandum, quid mu<1>tipedes et multivultus et operire quedam significet.” Ez annyit jelent, hogy a glóssza bejegyzője a hitvalló Maximos scholionjára hivatkozva kijavította Scotus Eriugena latin fordítását. Ha bizonyítható volna, hogy a lapszéli bejegyzés a XI. század közepére tehető főszöveg székesegyházi magyarázójától és nem annak scriptorától származik, akkor biztosabban állíthatnók, hogy „Gellért korának pannoniai klérikus kultúrájában... talán még a görög tudás is valamennyire otthonra talált” (Deákság 121).

Ezt a fontos dokumentumot felfedezője már előzőleg ismertette, először az OK-beszámolóban (78 sk.), majd a Deákságban (120 skk.). Tekintettel a felfedezés jelentőségére, örvendetesnek találjuk, hogy a korábbi olvasatok egy-két apró pontatlansága (apitopyn, operare) most eltűnt. Persze így is maradt néhány következetlenség (pl. a leírásban significant, a táblamelléklet feloldásában – helyesen – significet, viszont ugyanitt operare, velent). Itt említjük a tudós szerző természetesen folyó egyházi latinságának enyhe vulgarizmusait. Például: *Clare videtur fragmentum nostrum cum aliqua particula codicis membr. ... simul (= una cum) pro tegumine libri usum fuisse (sit venia verbo: „scheint gebraucht worden zu sein”).* Néha önkéntelenül olaszra siklik a stílusa (pl. következetesen „forse”). Nyilván szószakozottság eredménye a 101. lapon elucit („kiderült” értelemben, eluxit helyett) stb.

Mindezekért bőségesen kárpótolja az olvasót maga a XI. század végéről való 85. fragmentum, az ún. *Collectio Dionysio-Hadrianában* hagyományozott „karthagói kánonok” töredéke (Tab. XXVII). Ennek a 802. évtől birodalmi egyházi

törvénykönyvként használt gyűjteménynek magyarországi (esztergomi) jelenléte és iskolai rendeltetése meggyőzően szemlélteti Könyves Kálmán királyunknak II. Orbán pápától is tanúsított kánonjogi tudását (PL 151, 481).

Könyv- és művelődéstörténeti szempontból egyaránt fontos a 23–27. sz. töredékek együttes vizsgálata. Zacharias Chrysopolitanus (Zacharie de Besançon) *Monotesseron* c. teológiai kézikönyvének lapjai minden valószínűség szerint szintén az esztergomi érseki iskola anyagából sodródtak a biztonságosabb nyugati végekre, ahol (Nagyszombatban) kőtestábla lett belőlük. Az a bravúros nyomozómunka, ahogyan Mezey László (Fodor Adrienne közreműködésével) a kódex Magyarországra kerülésének körülményeit XII. századi francia (premontrei) kapcsolataink egészébe illesztette, majd szétzilálódását magyarázta, végül több helyről való összekeresgélését és a töredékek kodikológiai rekonstruálását ábrával is szemléltette, több, mint tanulságos: tiszteletre méltó teljesítmény.

Az eddigiekből sejthető gazdag változatosságot a munkálatok érdemes irányítója a már korábban ismertetett elvek szerint csoportosította: *Patristica – Universitaria – liturgica sine v. cum cantu.* A kötetet részletes mellékletek (rövidítésjegyzék, bibliográfia, név- és tárgymutató, possessorjegyzék, időrendi és írástörténeti eligazítás, proveniencia és használat szerinti összegezés, ünnepjegyzék, szentek névsora, az énekek kezdősora) egészítik ki, – valóban analitikus index! – majd a végén ötven, általában jó fényképmelléklet sorakozik.

Összegezésül emeljük ki a mű főbb eredményeit és tanulságait. Tekintettel az anyag feldolgozásának különleges nehézségeire, meglepően nagy az I. és II. csoport azonosított szerzőinek a száma. Ezen belül is meglepő a XII. század előtti (karoling és posztkaroling) töredékek tekintélyes részaránya: egyelőre öt karoling és húsz X–XI. századi kódexet máris nemzeti kultúránk első korszakának emlékei közt tarthatunk számon. XI. századi kultúránknak különleges dokumentuma pl. a IX. századi Ps.-Dionysios-töredék. Az örvendetes felfedezések közt említsünk néhány – nem közönséges! – „küriózumot”, mint pl. a XIII. század elejére tehető verses Szent István-antifónákat (214. frg.); a 113. sz. töredéken tanulmányozható templom-homlokzati tervrajzot (ne gondoljunk most a strasbourg-i székesegyház épségben megmaradt terv-dokumentációjára!); vagy a 297–298. sz. töredékeket, mint a

Zsigmond-kori többszólamú udvari zene emlékeit stb.

Kívánatos lenne, ha a továbbiak során az összetartozó (Ekt., Közp. Szem.) állományok töredékeinek feldolgozása kellőképpen egybehangoltatnék; a szükségesnek bizonyuló javítások és pótlások folyamatosan közöltesse; a dokumentum-értékű vagy pedagógiai szempontból különösen tanulságos töredékek fényképeken is ellenőrizhetőek legyenek; az „örzök könyvek” (libri tradentes) „együtt hagyományozott” (unā tradita) anyagát részletesebben kellene ismertetni; gondolhatnánk a tanulságosnak ígérkező glóssza-anyag külön feltárá-

sára és regisztrálására is. Végére hagytuk a legfontosabbat: az ilyen úttörő vállalkozás használhatósága a leírt és rendszerezett anyag pontosságán és az utalások megbízhatóságán áll vagy bukik. A kötet használói köszönettel tartoznak a vállalkozás létrehozójának. — A recenzió utolsó mondatát, amelyben Mezey László barátunknak kitartást és erőt kívántunk a nemzeti érdekű kutatás folytatáshoz, az 1984. ápr. 14-én közbejött tragikus vég miatt (vö. ItK. 1984, 264) a búcsú és hálás emlékezés záróformulájává kell módosítanunk: *ave atque vale!*

Borzák István

Csuka Zoltán

(1901–1984)

Hihetetlenül gazdag, hosszú az az *Életív*, amely az irodalomnak, az irodalompolitikának és főleg a kelet-közép-európai népek megértésének harcoss művelőjére jellemző. Tizennyolc éves volt, amikor a *Diák* című lap szerkesztőjeként fellépett (a lap-, a folyóiratszerkesztés egyébként is szenvedélye volt), és írógépe a magyar és a délszláv írók körében legendás hírű érldigeti *Napházban* még röviddel halála előtt is kopogott. Mint író, mint költő magáévá tette annak a nem könnyű kornak, amelyet átélnie adatott, minden világnézeti és esztétikai problémáját. 1920-ban a közismert politikai okok miatt kénytelen volt a magyar határon túlra, a jugoszláviai Vajdaságba emigrálni. Mint újságíró, mint költő és a szerb-horvát nyelv tökéletes elsajátítása után mint műfordító indult el a szomszéd népek, főleg a magyarok és délszlávok közeledésének, jobb megértésének útján. A jugoszláviai magyar irodalom érdekében Szenteleky Kornéllal karöltve ugyancsak az egymás mellett, szimbiózisban élő népek kézfogásának híve volt. Amikor 1933-ban visszaköltözött Magyarországra (Budapestre), gazdag munkásságát az itt bemutatott szellemben folytatta. Népszerű folyóirata volt a *Lát-határ*, amelyben a magyarok és a velük szomszédos népek viszonyát és a Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia területén élt magyar kisebbségek problémáját tárgyalta. Nem volt az említett kérdéseknek olyan szakembere, aki a munkatársa ne lett volna. A magyar–délszláv filológiai kapcsolatok ápolásának sajnálatosan rövid életű, de annál színvonalasabb és annál nagyobb jelentőségű folyóiratát, a *Jugoslavensko-Madarska Revija*-t is ő szerkesztette.

A magyar szlavisztika története szempontjából igen jelentős műve, a budapesti Gondolat kiadónak a szomszéd népek irodalmáról szóló sorozatában megjelent *A jugoszláv népek irodalmának története* című kézikönyve, amely szuggesztív stílusban megírt népszerűsítő munka ugyan, magyar nyelven viszont első ízben tekinti át a három délszláv (a szerb, a horvát, a szlovén) irodalom fejlődését az V–VI. század fordulójától kezdve egészen az 1945-ben kezdődő új korszak kezdetéig.

Ezért nagy hibát követnénk el, ha Csukát mindössze a délszláv népek, a szerbek, horvátok, délszlovének, macedónok irodalmának tolmácsolójaként tartanók számon. Fáradhatatlan, munkás egyénisége mégiscsak ezen a területen alkotta a legmaradandóbbat. Mindazt, ami az ő fordításában magyarul megjelent, egy ilyen rövid megemlékezésben nehéz lenne, nem is lehet a teljesség igényével felsorolni. Azt azonban föltétlenül meg kell említenünk, hogy Miroslav Krleža: *Balade Petrice Kerempuha* című balladaciklusának fordítása korunk magyar műfordításirodalmának egyik kitűnő remeke.

Amilyen műgonddal fordította a délszláv líra remekeit (például Krleža mellett a Gustav Krklec-éit, talán még tökéletesebben adta vissza a délszláv prózát, például a Nobel-díjas Ivo Andrić *Na Drini ćuprija* és *Travnička kronika* c. művét, valamint Miloš Crnjanski *Seob* c. regényét).

Az említett Krleža-fordítás mellett másik nagy fordítói és magyar költői teljesítménye a crnogorai költő fejedelem, Petar Petrović Njegoš *Gorski Vijenac* (1847) című drámai költeményének áttünetése: *Hegyek koszorúja* címmel.

A szlovák írásbeliség magyar műfordításirodalmát is gazdagította: *Fényes a tűz lángja* című szlovák népballada-fordításait kétszer is kiadták: egyszer Budapesten, másodszer pedig Pozsonyban.

Óriási méretű és magas színvonalú munkásságáért tisztelettel hajtjuk meg a fejünket Csuka Zoltán emléke előtt. Nem volt könnyű élete. Elveiért, az emberségért minden fenntartás nélkül, – a maga szelíd modorával is ki tudott állni. Ezért kellett 1950–1955 között koholt vádak miatt raboskodnia. Erkölcsei elégtétel számára, hogy aki ismerni akarja Kelet-Közép-Európa irodalmi fejlődését, az ő neve és műve nélkül semmiképpen sem boldogulhat.

Sziklay László

A magyar reneszánsz udvari kultúra Tudományos ülésszak
(Pápa, 1984. május 15–19.)

Az ülésszakot az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának és Pápa Város Tanácsának védnöksége alatt rendezték: az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz-kutató Csoportja, a budapesti, a debreceni, a pécsi és a szegedi egyetemeknek a régi magyar irodalmat és művelődést kutató tanszékei.

Az udvari kultúra vizsgálata a magyar reneszánsz-kutatás hagyományosan kedvelt tárgya, és Szerb Antal, Angyal Endre és sok más tudós két világháború közötti tevékenysége óta a munka megszakítás nélkül folyt. Annak, hogy most az udvari kultúra egy teljes konferencia tárgya lett, több oka van. Az utóbbi években Európa-szerte kedvelté vált ennek a témának a vizsgálata. Sürgető feladat tehát az új eredmények összevetése az eddigi magyar szakirodalommal. Szükséges volt a magyar udvarok pontos historiográfusi feltérképezése. Az alap kutatások és az elméleti munkák szembesítése világossá tette, hogy nem mindenütt volt udvari kultúra, ahol udvartartás létezett. Lényeges kérdés az is, hogyan helyezhetők el a magyar királyi és főudvari udvarok – a most már egyre élesebben kirajzolódó – európai körképben.

Magyar szempontból sem volt érdektelen megvitatni az *udvariság* mibenlétének, ideologikumának elméleti vonatkozásait. Finomult az a régebbi nézet, mely szerint az elit kultúra nem más, mint a népkultúrával élesen szemben álló ellenkultúra. Újabban az udvari művészetet és civilizációt a tágran értelmezett közkultúrából kiemelkedő formációként szemlélik, mely fokozatos elkülönülés során vált a kevesek kultúrájává.

Az ülésszak megnyitója május 15-én, kedden este a Petőfi Gimnázium dísztermében volt. Szabó László, Pápa Város Tanácsának Művelődésügyi osztályvezetője üdvözölte a résztvevőket. A várost bemutató rövidfilm megtekintése után Kövy Zsolt igazgató vezetésével munkatársaink megtekintették a Református Tudományos Gyűjteményt.

Május 16-án délelőtt R. Várkonyi Ágnes elnöki bevezetője után került sor az első ülésre, melyen két előadás hangzott el:

Klanczay Gábor: Udvari kultúra és civilizációs folyamat

Zemplényi Ferenc: A középkori udvari kultúra funkcióváltozása a reneszánszban

Május 16-án délután, Benda Kálmán elnökletével az alábbi előadások kerültek felolvasásra:

Zombori István: II. Lajos udvara Szydłowiecki kancellár naplója alapján

Reketyés Mária: Thurzó János boroszlói püspök udvartartása

Barta Gábor: Humanisták I. János király kancelláriájában

Ács Pál: Udvar- és felsőbbbírálattal a magyar reformáció korai szakaszában

Május 17-én délelőtt, mikor Bitskey István volt az elnök, az alábbi előadások hangzottak el:

Koppány Tibor: Nádasdy Tamás udvara és az építészet

Szabó András: Mágocsy Gáspár és András udvara

Ambrus Katalin: A XVI–XVII. század főúri életmódjának tükröződése két udvari drámában: Szép magyar komédia, Constantinus és Victoria

Galavics Géza: A magyar királyi udvar és a képzőművészet a késő reneszánsz idején

Május 17-én délután Keserű Bálint elnökletével a következő előadásokat olvasták fel:

Virágh László: A zene funkciója a magyar reneszánsz társadalomban

Székely Júlia Anna: Az udvari tánc

Petneki Anna: Intrada. Az ünnepélyes bevonulás formája és szerepe a kelet-közép-európai fejedelmi és főúri udvarokban

Szabó Péter: A holttest szimbolikus vonzasköre az uralkodói temetéseken

Május 19-én délelőtt Tarnai Andor volt az elnök. A következő előadások hangzottak el:

Bartók István: A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond

Balázs Mihály–Monok István: Történetírók Báthory Zsigmond udvarában

Trócsányi Zsolt: Az erdélyi udvar szervezete a Báthoryak korában (Az előadást a szerző betegsége miatt Klanczay Tibor olvasta fel.)

Benda Kálmán: Bocskai István székhely nélküli fejedelmi udvara

Jankovics József: Udvarellenesség a XVI–XVII. század fordulóján

Május 19-én délután Klaniczay Tibor elnökletével a következő előadásokat olvasták fel:

Kovács József: Esterházy Miklós udvara és a nyugat-magyarországi reneszánsz

Bitskey István: Pázmány udvara

Bobrovsky Ida: Bethlen Gábor udvara és a művészet

Péter Katalin: Udvari kultúra és a kalendárium. Egy esettanulmány: I. Rákóczi György

Az ülésszak keretében május 17-én este a Virágh László vezette Ars Renata-együttes adott nagyszerű hangversenyt. Május 18-án az ülésszak résztvevői Koppány Tibor és Galavics Géza vezetésével tekintették meg a környék műemlékeit (Árpás, Mihályi, Pápóc, Celldömölk, Jánosháza, Somlyó vára, Hanna, Döbrönte).

Az ülésszakon elhangzott előadások többsége a Gondolat Kiadó gondozásában hamarosan külön kötetben fog napvilágot látni. A kötetet R. Várkonyi Ágnes szerkeszti.

(Összefoglalta: *Székely Júlia Anna*)

Oltványi Ambrus jutalomdíj

A XIX. század kutatói számára – Oltványi Ambrus kívánságára – alapítvány létesült.

Célja a XIX. századi – ennek hiányában az azt megelőző korokból származó – szövegkiadások gondozásában végzett eredményes munka (textológia) jutalmazása.

A jutalomdíjból évente egy, arra érdemesnek ítélt személy részesíthető. Kiemelkedő munkásság esetén a jutalomdíjat ugyanaz a személy többször is megkaphatja.

A jutalomdíj odaítélésére egy három tagú bizottság jogosult, amelynek elnöke az Egyetemi Könyvtár Főigazgatója, tagjai a Magyar Irodalomtörténeti Társaság tagjai közül a bizottság elnöke által felkért két szaktekintély.

A jutalomdíj átadására minden év szeptember 30-án Oltványi Ambrus halálának évfordulóján kerül sor. A díj összege a kétszázezer forintos alapítvány évi 9%-os kamatának 80%-a.

IRODALOMTÖRTÉNET

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság folyóirata

Főszerkesztő: Nagy Péter

A magyar irodalom s ezen belül főleg a huszadik századi s a mai szocialista magyar irodalom alakjainak és műveinek, problémáinak, folyamatainak és eredményeinek vizsgálatával foglalkozó tanulmányokat, cikkeket, ismertetéseket közli. Fontos célja, hogy az irodalomtörténet elvi és gyakorlati kérdéseinek tárgyalásával elősegítse az egyetemi és iskolai irodalomoktatás korszerűsítését, tágabb irodalmi látókör kialakítását.

Alapítva: 1912

Magyar nyelven

Megjelenik évente 1 kötet, 4 füzetben

Évi előfizetési díja: 120,— Ft

Előfizethető a Posta Központi Hirlap Irodánál

Budapest, József nádor tér 1. 1900

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Az Akadémiai Kiadó és Nyomda közleménye

Tudományos ülésekre, konferenciákra, kongresszusokra és egyéb rendezvényekre kiadónk díjtalanul vállalja szakosított kiadványjegyzékek összeállítását raktári készlete alapján, magyar és idegen nyelvű kiadványaiból. Az igényeket a témakör, a várható létszám, a helyszín és az időpont, illetve időtartam megjelölésével kérjük, legalább 15 nappal előbb bejelenteni szíveskedjék a *Kiadó Kereskedelmi osztályán* (1363 Budapest, Alkotmány u. 21. tel.: 111-010).

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1984. VI. 4. – Terjedelem: 12,6 (A/5) ív
85.13387 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Hazai György

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Имре, М.</i> : История одного рифмового ряда (nép — szép — kék — ér... tég) 399
<i>Такснер-Тот, Э.</i> : Сепхалом и Пешт (Казинци и начинающий выходить Научный сборник) 427
<i>Калман Ц., Дь.</i> : О литературных конкурсах Академии (1857—1867) 440

Документация

<i>Теглаши, И.</i> : Падуанская рукопись Михая Стараи — «Hystoria eliberationis... Francisci Perennii» 458
<i>Борша, Г.</i> : Материалы к стихотворной сатире о женщинах под названием «Зеркало» 470
<i>Рейзингер, Я.</i> : Из неизвестной стихотворной рукописи Яноша Бачани 480

Мастерская

<i>Давидхази, П.</i> : История критики и филология 499
--

Обзор

Письма Эндре Ади I—III (<i>Везер, Э.</i>) 518
Лоранд Бенкё: Ференц Казинци и его эпоха в венгерском языкознании (<i>Фрид, И.</i>) 521
Достижения и проблемы в истории театра (<i>Керени, Ф.</i>) 524
Дьёрвь Послер: От сомнений к возможностям (<i>П. Мюллер, П.</i>) 527
Ференц Ботка—Калман Варга: Библиография истории венгерской литературы 1905—1945 (<i>Лихтманн, Т.</i>) 530
Лайош Кантор: Осмысление отсутствия (Аттила Йожеф в Трансильвании) (<i>Таши, Й.</i>) 533
Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis (<i>Боржак, И.</i>) 535

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámmal. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 114— Ft

1 szám ára: 19— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest Pf. 149.

Ára: 19 Ft
Előfizetés egy évre: 114 Ft

ISSN 0021 — 1486

SOMMAIRE

- Imre, M.*: L'histoire d'un topos de rime (nép — szép — kép — ép . . . tég) 399
Taxner-Tóth, E.: Széphalom et Pest (Kazinczy et les débuts de la revue Tudományos Gyűjtemény — Collection Scientifique) 427
Kálmán C., Gy.: Sur les concours littéraires de l'Académie (1857—1867) 440

Documents

- Téglásy, I.*: Le manuscrit de Padoue de Mihály Sztárai: «Hystoria eliberationis . . . Francisci Perennii» 458
Borsa, G.: Contributions à la poésie intitulée «Tükör», destinée à railler les femmes 470
Reisinger, J.: Les manuscrits des poèmes inconnus de János Batsányi 480

Atelier

- Dávidházi, P.*: Histoire de la critique et philologie 499

Revue

- Les lettres d'Endre Ady. Vols I—III. (*Vezér, E.*) 518
Benkő, Loránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében (Ferenc Kazinczy et son époque dans la science linguistique hongroise (*Fried, I.*) 521
Résultats et problèmes dans l'historiographie du théâtre (*Kerényi, F.*) 524
Poszler, György: Kétségektől a lehetőségekig (Des doutes aux possibilités) (*P. Müller, P.*) 527
Botka, Ferenc—Vargha, Kálmán: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905—1945. (Bibliographie de l'histoire littéraire hongroise de 1905 à 1945.) (*Lichtmann, T.*) 530
Kontár, Lajos: A hiány értelmezése (József Attila Erdélyben) (L'interprétation du manque. Attila József en Transylvanie) (*Tasi, J.*) 533
Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis (*Borzsák, I.*) 535

Chronique

